

Азим ҲОЖИЕВ
Ўзбекистон Республикаси ФА академиги

ТИЛШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
ҳузуридаги Республика Атамашунослик қўмитаси
томонидан нашрга тавсия этилди

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ»
ДАВЛАТ ИЛМИЙ НАШРИЕТИ

СЎЗ БОШИ

Илм-фаннинг барча соҳалари бўйича давр талабларига жавоб берадиган терминологик тизимларни яратиш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Шу билан бирга, буларни амалга ошириш ниҳоятда мураккаб, катта куч талаб қиладиган иш эканлиги ҳам шубҳасиз.

Умуман, терминологияга оид барча ишларнинг муваффақиятли ҳал этилишида ҳар бир соҳага оид терминларни тўла қамраб олган терминологик луғатларни, айниқса, изоҳли терминологик луғатларни тузиш ва нашр этиш муҳим аҳамият касб этади. Бундай луғатларда ҳар бир терминнинг ўзи атаётган тушунчанинг, нарса-ҳодисанинг моҳиятини қай даражада тўғри, тўла ва аниқ ифодалашини белгилаш муҳимдир. Бу билан ҳар бир терминнинг талабга қанчалик муайян жавоб бериш-жавоб бермаслиги аниқланади. Ана шундай луғатлар яратилмагунча терминологик тизимдаги ҳар хил салбий ҳодисалар, масалан, айни бир тушунчани ифодалаш учун бирдан ортиқ терминнинг қўлланиши ва, аксинча, бир неча (бошқа-бошқа) ҳодисаларни ифодалаш учун бир терминнинг қўлланиши, ҳодисанинг моҳиятини тўғри, тўла ва аниқ ифодалай олмайдиган терминларнинг мавжуд бўлиши каби ва бошқа салбий ҳодисалар давом этаверади. Бундай номақбул ҳодисаларни эса илм-фаннинг хоҳлаган соҳасига оид адабиётларда — илмий ишлардан тортиб дарслик ва қўлланмаларда, шунингдек, бошқа манбаларда ҳам қўйлаб учратиш мумкин.

Демак, ҳар бир соҳага оид терминларни иложи борича тўла қамраб оладиган, ҳодисанинг моҳиятини тўғри, тўла ва аниқ акс эттирадиган терминларни белгилайдиган изоҳли терминологик луғатларни яратиш шу соҳалар мутахассисларининг энг биринчи галдаги вазифаларидандир. Худди шу мақсадда биринчи марта ўзбек тили лингвистик терминларининг изоҳли луғати: тузилиб, у «Ўқитувчи» нашриёти томонидан 1985 йилда чоп этилди (А. Ҳожиев. «Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати», «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1985). Бу луғатга баҳо бериш ундан фойдаланувчиларга ҳавола, албатта (ҳар ҳолда у ўз олдига қўйилган вазифани ўтаб келяпти деб ўйлаймиз). Лекин қатор сабаб ва талаблар шу луғатни қайта ишлаб нашр этишни

қун тартибига қўйди. Уларнинг энг асосийси — ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилишидир.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши билан ўзбек тилининг республикада фаолиятнинг барча соҳаларида қўлланиш ҳуқуқи тўла тикланди. У илм-фаннинг барча соҳаларида қўлланиладиган бўлди, мактабдан тортиб олий ўқув юртлирининг ўзбек гуруҳларида барча фанлар ўзбек тилида ўқитилмоқда. Белгиланган бу тадбирлар эса, ўз навбатида, ҳар бир соҳанинг асосан ўзбекча сўзлардан иборат терминологиясини яратиш масаласини қун тартибига қўйди.

Муаллиф юқорида кўрсатилган лингвистик терминлар изоҳли луғатини қайта ишлаб — тўлдириб, номақбул терминларни чиқариб, русча, русча-байналмилал терминларни, имкон даражасида бўлса-да, қўлланишда бўлган ёки янгидан яратилган ўзбекча терминлар билан алмаштириб, Сизга тақдим этилаётган ушбу луғатни тайёрлади. Шунини алоҳида қайд этмоқчимизки, ҳозирда қўлланиётган русча-байналмилал тилшунослик терминларининг, таркибида шундай сўзлар бўлган бирикма терминларнинг деярли учдан бир қисми бутунлай ўзбекчаланштирилди.

Луғат ҳақидаги холясона, унинг янада мукаммаллашувига ёрдам берадиган фикр-мулоҳазаларингизни кутамиз.

ЛУҒАТНИНГ ҲАЖМИ ВА ТУЗИЛИШИ

Луғат тилшуносликка оид барча терминларни қамраб олмайди, албатта. Луғатга энг кўп қўлланадиган терминлар киритилди. Бунда, аввало, мактаб, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун нашр этилган дарслик ва турли типдаги қўлланмаларда ишлатилган терминлар қамраб олинди. Шунингдек, олий ўқув юртларида тилшуносликнинг барча соҳалари бўйича ўқиладиган курсларда, тилшуносликка оид илмий ишларда тез-тез учраб турадиган терминлар ҳам луғатга киритилди.

Луғат сўзлигини белгилашда, яъни у ёки бу терминни луғатга киритиш-киритмасликда унинг ўзбек тилига оид адабиётларда, тилшунослик курслари бўйича ўқиш-ўқитиш ишлари жараёнида қўлланиш-қўлланмаслигига, қўлланиш даражасига эътибор берилди. Аниқроқ қилиб айтганда, ўзбек тилида бор, шу тилга хос ҳодисаларни ва барча тиллар учун умумий ҳодисаларни ифодаловчи терминларгина луғатга киритилди. Бошқа тилларга оид бўлган ҳодисаларни ифодаловчи терминлар луғатга киритилмади. Масалан, ўзбек тилига хос бўлмаган ҳодисаларни билдирувчи *аблаут, артикль, аорист* каби терминлар луғатга киритилмади.

Айрим ҳодисаларнинг ўзбек тилида маълум белгилари бўлса ёки шу ҳодисанинг бор-йўқлиги ҳақида бир фикрга келинмаган бўлса, уларни атовчи терминлар луғатга киритилди ва уларга маълум изоҳ, тушунтиришлар берилди. Масалан, *жинс, тус* терминлари (шу терминлар учун тузилган луғат мақоласига қаранг).

Луғатни тузишда сўнги вақтларга қадар яратилган илмий-назарий ва амалий адабиётларда бўлган фикрлар ва фактик материаллардан фойдаланилди.

Луғат 1700 га яқин терминни ўз ичига олган.

Терминлар луғатда алифбо тартибда берилди.

Луғат мақоласи

Ҳар бир луғат мақоласи бош сўз сифатида лингвистик терминни келтириш билан бошланади:

МИҚДОР УРҒУСИ

МИҚДОР СОНЛАР

Агар термин ўзбек тилига бошқа тилдан ўзлашган бўлса, қавс ичида қайси тилдан, қандай сўз ёки тил унсурлари асосида ўзлашганлиги кўрсатилади:

КВАНТИТАТИВ УРҒУ (*лот. quantitas* — миқдор)...

ЛЕКСИКОГРАФИЯ (*юн. lexikos* — луғат; *γραφω* — ёзаман).

Луғат мақоласининг таркибий қисмларидан бири терминга бериладиган изоҳдир. Ҳар бир термин маълум лингвистик тушунчани билдиради, маълум бир маънога (айримлари бирдан ортиқ маънога) эга. Луғат мақоласида тер-

мишининг ана шу маъноси, кўп маъноли бўлса, барча маънолари изоҳланади.
Н а м у н а.

ШЕВА. Маҳаллий диалектнинг фонетик, лексик, грамматик жиҳатдан умумийликка эга бўлган, бир ёки бир неча қишлоқни ўз ичига оладиган қисми. Мас., ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи, ўзбек тилининг Нийёзбоши шеvasи.

ЛЕКСИКА (юн. lexikos — сўзга оид, луғавий).

1. Тилнинг луғат таркиби: *Ўзбек тилининг лексикаси*.

2. Луғат таркибининг қўлланиш соҳаси, услубий белгиси, келиб чиқиши каби турли жиҳатдан ёндаши ажратиладиган гуруҳлари: *Оғзаки шўтқ лексикаси*. *Ижтимоий-сиёсий лексика*. *Қасб-ҳунар лексикаси*. *Экспрессив лексика*. *Ойбек асарлари лексикаси* ва б.

Айни бир тил ҳодисаси учун баъзан бирдан орғиқ термин қўлланади. Бундай терминларнинг ҳар бири луғатда берилди. Лекин изоҳ шулардан қайси бири асосий деб ҳисобланса, ана шу терминга берилди. Мас., *тасвирий сўз*, *мимема*, *тақлидий сўз*, *тақлид сўз* терминларидан фақат *тақлид сўз* терминига изоҳ берилиб, қолганлари қ. (қаранг), айм. (айнан) каби белгилар билан *тақлид сўз* терминига ҳавола этилди.

«Сўз боши»да айтилганидек, кўпгина русча ва рус тили орқали ўзлашган терминлар бу луғатда ўзбекчалаштирилди. Луғатда бундай терминларнинг русча, русча-байналмилалларидан кўпи берилди. Чунки, биринчидан, улар ҳозирги лингвистик алабётларда қўлланыпти, луғатларда берилган. Иккинчидан, бундай терминларни луғатда бермасак, ўқувчи бу терминлар ифода-далайдиган ҳодисалар учун олинган янги (ўзбекча) терминни луғатдан топишга қийналади (балки тополмайди ҳам). Бундай терминларнинг луғатга киритилиши унинг (терминнинг) ўзбекчасини топишга ёрдам беради. Кейинчалик эса, яъни терминнинг ўзбекча варианты бутунлай ўзлашиб, оммаланиб кетгач, русча ёки русча-байналмилал терминни қўллашга, луғатларда беришга эҳтиёж қолмайди. Лекин шунга қайд этиш керакки, бу луғатда изоҳ асосан бундай терминларнинг ўзбекчасига берилди, русча, русча-байналмилал муқобиллари эса уларнинг ўзбекчасига ҳавола этилди. Мас., 1985 йил нашр этилган луғатимизда бир ҳодисани (бир тушунчани) ифодаловчи *актив конструкция*, *аниқ конструкция*, *аниқ оборот* терминларининг учаласи берилиб, фақат *актив конструкция* термини изоҳланган, қолганлари унга ҳавола этилган эди. Бу луғатда ҳам мазкур терминлар берилди. Лекин уларнинг ҳар бири (ҳозир ўзбекчалаштирилган, маъқул деб топилган ва изоҳ берилган) *фаол тузилма* терминига ҳавола этилди. Бу нарса юқорида қўрилган терминлардан *фаол тузилма* термини асосий термин эканини қайд этади. Бу термин ўзлашиб (оымаланиб) кетгач, кейинги луғатларда *актив конструкция*, *актив оборот* терминларини беришга эҳтиёж қолмайди.

Луғат мақоласидаги таркибий қисмлардан яна бири терминга берилган изоҳни тасдиқловчи мисоллардир. Лекин изоҳни исботловчи мисол барча луғат мақолаларида бўлавермайди, балки маълум терминлар учун тузиладиган луғат мақолаларинга мисол талаб этади. Мас., *лингвистика*, *умумий тилшунослик* терминларининг изоҳи ҳеч қандай мисол талаб этмайди. *Жўналли келишиги*, *эргаш гап* терминларининг изоҳидан сўнг эса тасдиқловчи мисол берилиши шарт. Шунга кўра, луғатда фақат зарур ҳоллардагина тасдиқловчи мисоллар берилди.

Баъзи терминларнинг маъно ҳажми кенг бўлиб, жинс тушунчасини ифода-далайди; айримларининг маъно ҳажми тор бўлиб, тур тушунчасини ифода-далайди. Жинс тушунчасини ифодаловчи термин учун тузилган луғат мақоласи ничда тур тушунчасини ифодаловчи терминлар ҳам келтирилди. Лекин улар бу луғат мақоласида изоҳланмади. Уларнинг ҳар бири алифбо тартибига кўра ўз ўрнида берилди ва ҳар бири учун алоҳида луғат мақоласи тузилди. (Изоҳи ҳам шу луғат мақоласида бўлади.) Н а м у н а:

Урғу. Турли фонетик воситалар орқали товуш, бўғин ёки сўзни ажратиш, шу ажратишга хос кучли талаффуз. Ажратиш объектига кўра урғунинг икки

тури фарқланади: 1) с ў з у р ғ у с и (қ.), 2) ф р а з а у р ғ у с и (қ.). Акустик-артикуляцияно хосса-хусусиятига кўра урғунинг икки тури фарқланади: 1) э к с п и р а т о р у р ғ у (қ.), 2) м у с и қ и й у р ғ у (қ.).

Айрим терминлар мазмуни ёки қандайдир бир хусусияти билан бошқа термин ёки терминларга алоқадор бўлиши мумкин. Бундай алоқадорликни кўрсатиш шу терминлар билдирадиган лингвистик тушунчаларнинг моҳиятини аниқ ва осон тушунишга ёрдам беради. Луғатда терминларнинг ана шундай алоқадорлиги махсус белгилар билан кўрсатилди. Булар қуйидагилар: *айн.* (айнан), *қ.* (қаранг), *қиёс.* (қиёсланг), *зид.* (зидди).

Айн. белгиси терминнинг ҳавола қилинаётган (*айн.* белгисидан сўнг келатган) термин билан айнан бир хил маъноли эканини билдиради ва шу терминнинг асосий вариант эмаслигини, асосийси *айн.* белгисидан кейинги термин эканлигини кўрсатади.

КАТТА ҲАРФ — *айн.* Бош ҳарф.

ТАСВИРИЙ ШАКЛ — *айн.* Аналитик шакл.

Қ. белгиси шу терминга алоқаси бўлган терминлар учун тузилган луғат мақоласига қарашга ундайди. Бу терминлар учун тузилган луғат мақоласига қараш билан изоҳланаётган терминнинг мазмунини, у билдирадиган лингвистик тушунчаларнинг моҳиятини осон, аниқ ва тўла тушуниш имкони туғилади. Мас., *соф боғлама* терминини тузилган луғат мақоласи билан шу мақолада қ. белгиси билан кўрсатилган *боғлама* термини учун тузилган луғат мақола-сини қиёслаб кўринг.

БОҒЛАМА. Феъл бўлмаган сўзни феълга хос маъно ва вазифага мословчи ёрдамчи феъл. Мас., *Толиб рассом бўлди, Толиб рассом бўляпти, Толиб рассом бўлмоқчи* гапларида *бўл* ёрдамчиси *рассом* сўзи билан қўлланиб, майл, замон, шахс-сон маъноларининг ифодаланиши учун хизмат қиляпти... Боғлама вазифасини бажарувчи бирлик ўз лексик маъносини қисман сақлаши ёки фақат боғлама вазифасини бажариши мумкин. Шунга кўра, боғламанинг икки тури фарқланади: 1) с о ф б о ғ л а м а (қ.), 2) я р и м м а в Ҳ у м б о ғ л а м а (қ.).

СОФ БОҒЛАМА. Лексик маъносини йўқотган, соф грамматик вазифа бажарувчи боғлама. Мас., *эди, экан* тўлиқсиз феъллари... Қ. **Боғлама.**

Демак, қ. белгиси ишорасида *боғлама* термини луғат мақоласига қараб, аввало, боғлама ва унинг турлари ҳақида тасаввур ҳосил қилинади. Натижада соф боғламанинг моҳиятини тушуниш осонлашади.

Ўзаро антоним бўлган терминлар маъносини бир-бирига қиёслаб кўриш ҳам ҳар бир термин ифодаладиган тил ҳодисасининг моҳиятини тўғри ва аниқ тушунишга ёрдам беради. Шу сабабли ўзаро антоним бўлган терминларнинг ҳар бири учун тузилган луғат мақоласида *зид.* белгиси билан унинг антоними келтирилди.

БИРЛИК СОН. Сон категориясининг бир турдаги предметлардан бирини (яккаликни) билдирувчи шакли. Бирлик соннинг махсус ясовчи аффикси йўқ. Мас., *китоб, йўқувчи, уй* ва б. *Зид.* Кўплик сон.

Баъзи лингвистик терминлар ўзаро фарқланса-да, лекин маълум умумийликка эга бўлган лингвистик тушунчаларнинг атамаси бўлади. Бундай терминларни луғатда бериш, изоҳлаш билан бирга, уларни бир-бирига қиёслаш-ни тавсия этиш ҳар бирининг маъно ва моҳиятини тўғри ва осон тушунишга ёрдам беради. Худди шу мақсадда, қиёслашга ундаш учун луғатда *қиёс.* белгиси ишлатилди. Мас., шу луғатда **лингвистик луғат** ва **қомусий луғат** терминларига тузилган луғат мақоаларига қаранг.

Рус тилида ёзилган адабиётлардан, лингвистик луғатлардан фойдаланиш-ни, шунингдек, русча ва ўзбекча лингвистик терминларнинг ўзаро муқобил-ларини тўғри белгилаб (билиб) олишни осонлаштириш мақсадида луғатга ўзбекча терминларнинг русча муқобиллари кўрсаткичи илова қилинди.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

айн. — айнан

ва б. — ва бошқалар

ва ш. к. — ва шу қабилар

ва ҳ. — ва ҳоказо

юн. — юнонча

зид. — зидди

ингл. — инглизча

исп. — испанча

итал. — италянча

лот. — лотянча

мас. — масалан

нем. — немисча

рус. — русча

фран. — французча

ўзб. — ўзбекча

қ. — қаранг

қиёс. — қиёсланг

А

АББРЕВИАТУРА (*итал.* abbreviatura < *лот.* abbrevio — қисқартаман) — қ. Қисқартма сўзлар.

АББРЕВИАЦИЯ (*лот.* abbrevio — қисқартаман) — қ. Қисқартмалаш.

АБЗАЦ (*нем.* Absatz < absetzen — сурмоқ, нари сурмоқ).
1. *айн.* Хат боши.

2. Матнинг бир хат бошидан кейинги хат бошигача бўлган қисми: *икки абзацни ташлаб ўқимоқ.*

АБСОЛЮТ ЗАМОН — қ. Мутлақ замон.

АБСОЛЮТ ИНКОР — қ. Мутлақ инкор.

АБСОЛЮТ СИНОНИМЛАР — қ. Мутлақ синонимлар.

АБСТРАКТ ОТ (*лот.* abstractus — узоқлашган, мавҳум) — қ. Мавҳум от.

АВТОМАТИҚ ТАРЖИМА. Аввалдан тузилган алгоритм бўйича электрон-ҳисоблаш машинаси (ЭҲМ) ёрдамида бирор тилга оид матни бошқа тилга таржима қилиш.

АВТОР ГАПИ — қ. Муаллиф гапи.

АВТОСЕМАНТИҚ ГАП. Эргаш гапли қўшма гаплардаги мустақил қўллана оладиган бош гап: *Баҳор келгач*, гуллар очилди. Қ. Мустақил гап.

АВТОСЕМАНТИҚ СЎЗЛАР (*юн.* autos — ўзи; *semantikos* — ифодаловчи) — *айн.* Мустақил сўзлар.

АГГЛЮТИНАТИВ ТИЛЛАР. Сўз ясалиши ва шакл ясалиши агглютинация (қ.) йўли билан бўладиган тиллар. Мас., туркий тиллар, фин-угор тиллари.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (*лот.* agglutinare — ёпиштирмоқ). 1. Сўз ясалиш ёки шакл ясалиш асоси ўзгармаган ҳолда янги сўз ёки сўз шакли ҳосил бўлиши). Бунда ҳар бир аффикс маълум бир маъно, вазифа билан қатнашади. Мас., туркий тилларда жумладан, ўзбек тилида ясама сўзлар ва сўз шакллари асосга маълум изчиллик билан аффикслар қўшиш орқали ҳосил қилинади ва бу аффиксларнинг ҳар бири ўз маъноси билан қатнашади: *гер-им-чи-лар-имиз-га.*

2. Икки сўз (асос)нинг бир сўзга, бир сўз шаклига айланишидан иборат морфологик жараён. Мас., *эчкини эмар* > *эчки мар* > *эчкэмар.*

АГЕНТИВ МАЪНО. (лот. *agens, agentis* — ҳаракат билдирувчи) — қ. Ижрочи маъноси.

АДАБИЙ МЕЪЁР. Тил бирликларининг адабий тил қоида-талабларига мос ҳолда, намунали тарзда қўлланганини, тилнинг адабийлигини таъминловчи воситаларни белгиловчи меъёр. Қ. Меъёр.

АДАБИЙ ТИЛ. Умумхалқ тилининг ишланган, сайқал берилган, маълум меъёрга солинган, халқнинг турли маданий эҳтиёжларига хизмат қилувчи шакли. Адабий тилнинг икки шакли бор: 1) ёзма шакли, 2) оғзаки шакли.

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ (лот. *adverbium* — равиш) — қ. Ра-вишлашиш.

АДГЕРЕНТ КОННОТАЦИЯ. Маълум нутқий матн (кон-текст)да ҳосил бўладиган коннотатив маъно. Мас., *ширин бола, баля: нд иморат.* Қ. **Коннотация, Коннотатив маъно.** Қийс. **Ин-герент коннотация.**

... **АДДИТИВ СОН**—қ. Қўшилма сон.

АДДИЦИЯ. Трансформациянинг бир усули; содда гап тар-кибининг уюшиқ бўлақлар билан кенгайтирилиши. Мас., *Ака-сига совға олди — Акаси, укаси ва сингилларига совға олди.* Қ. **Трансформация.**

АДМИНИСТРАТИВ СТИЛЬ —қ. Расмий-иш услуби.

АДСТРАТ (нем. *Adstrat*). Бир ҳудудда турли тилларнинг узоқ давр бирга амал қилиши натижасида юзага келган икки тиллиликнинг тури.

АДЪЕКТИВАЦИЯ (лот. *adjectivum* — сифат) —қ. Сифатла-шиш.

АДЪЮНКЦИЯ (лот. *adiunctus* — бирга қўшилган). Транс-формациянинг бир усули; синтактик бирлик таркибига шу тар-киб мазмунига мувофиқ келадиган янги сўзнинг қиритилиши. Мас., *Тошкент Андижондан катта→Тошкент Андижондан анча катта* (Аmmo шу тартибга *унча* сўзини қиритиб бўлмайдн). Қ. **Трансформация.**

АЖРАТИЛГАН АНИҚЛОВЧИ. Гапда ўзидан олдинги аниқ-ловчининг маъносини изоҳлаб, алоҳида оҳанг, ургу ва тўхта-м (пауза) билан айтиладиган бўлақ: *Денисов — де ҳ қ он л ар о р а с и д а ю р г а н с о б и қ и р р и г а т о р — с о д д а, о д а м ш а - в а н д а, л е к и н т а л а б ч а н, ҳ а қ и қ а т ч и э д и* (Ойбек).

АЖРАТИЛГАН БУЛАК. Гапнинг мазмун ва оҳанг жиҳатдан ажратилган бўлаги. Гап бўлақларини ажратиш билан маълум бўлакнинг маъноси ажратилиб, бўрттириб (таъкидлаб) кўрсатилади, диққат шу бўлакка қаратилади ва ҳ. Қ. **Ажратилган аниқловчи. Ажратилган тўлдирувчи. Ажратилган ҳол.**

АЖРАТИЛГАН ТЎЛДИРУВЧИ. Гапдаги бирор тўлдирув-чининг маъносини таъкидлаб, унга изоҳ бериб, алоҳида оҳанг билан айтиладиган бўлақ: *Бу йигитнинг оғзидан байт чиққинини, айниқса бу нақа байт чиққинини, ҳеч ким кутмаган бўл-*

... керак, ҳамма гуриллаб кулиб юборди (А. Қаҳҳор). Бектемир-
га собиқ содда чўпонга, командирнинг фикри ғоят
ёқди (Ойбек).

АЖРАТИЛГАН ҲОЛ. Ганда ўзидан олдинги ҳолнинг маъ-
носини изоҳлаб, таъкидлаб, махсус оҳанг билан айтиладиган
бўлак: *Тўй... электростанция ишга тушгандан кейин, яъни фе-в-
ралнинг бошларида ўтказиладиган бўлди* (А. Қаҳҳор).

АЖРАТИЛИШ (АЖРАЛИШ). Гап бўлақларини мазмун ва
оҳанг жиҳатдан ажратиш. Гап бўлақларини ажратиш маълум
мазмун ва услуб талаблари билан бўлади. **Қ. Ажратилган бўлак.**

АЙИРУВ БОҒЛОВЧИЛАРИ. Гап бўлақлари, шунингдек,
қўшма гаплар таркибидаги гаплар билдирган нарса-ҳодисалар-
дан бири бўлишини ёки улар галма-гал бўлишини кўрсатиш йў-
ли билан уларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилувчи боғ-
ловчилар: *ё..., ёки; ё..., ё...; гоҳ..., гоҳ..., баъзан..., баъзан...* ка-
билар: *Гоҳ супа четига экилган райхон ҳиди димоққа урилар,
гоҳ том орқасидаги йўнғичқазорда ҳашаротларнинг бир қиём-
да чириллаши эътиборни тортар эди* (П. Қодиров). *Гоҳ кулиб,
гоҳ кулдиради* (Шухрат).

АЙИРУВ-ЧЕГАРАЛОВ ЮКЛАМАЛАРИ. Ўзи алоқадор бўл-
ган гап бўлаги билдирган нарса-ҳодиса, ҳаракат кабиларни
бошқасидан ажратиб, чегаралаб кўрсатувчи юкламалар. Мас.,
фақат, -гина каби: *Электр кўзгагина эмас, қўлга ҳам ёрдам
берсин* (Ойбек). *Фақат* тўшаларгина гуноҳингдан кеча олади
(А. Мухтор).

АКАДЕМИҚ ГРАММАТИКА. Мамлакатнинг асосий илмий
ташкilotи—Фанлар академияси томонидан нашрга тайёрланган
илмий грамматика. Мас., «Фан» нашриёти томонидан 1975—
1976 йилларда нашр этилган икки жилдли «Ўзбек тили грам-
матикаси». **Қ. Норматив грамматика.**

АККОМОДАЦИЯ (лот. accomodatio — мувофиқлашув). Ён-
ма-ён келган ундош ва унли товушлар артикуляциясининг бир-
бирига уйғунлашуви. Мас., и, у унлилари к, г ундошлари билан
ёндош келганда, уларга мослашиб, олдинги қатор унли сифа-
тида талаффуз этилади: *кийик, сигир, бугун, гул*. Худди шу ун-
лилар чуқур тил орқа қ, ғ ундошлари билан ёндош келганда,
уларга мослашиб, маълум даражада тил орқа унлиси каби
талаффуз этилади: *қийин, қуюқ, ғужум, ғижим* ва б.

АККУМУЛЯЦИЯ. Бирор тилда фаол ишлатиладиган сўз,
ибора ва ш.к. таъсирида шундай тил бирликларининг бошқа
тилда ҳам фаол ишлатила бошлаши.

АКТИВ КОНСТРУКЦИЯ — қ. Фаол тузилма.

АКТИВ ЛУҒАТ — қ. Фаол луғат.

АКТИВ НУТҚ ОРГАНЛАРИ — қ. Фаол нутқ аъзолари.

АКТИВ ОБОРОТ — қ. Фаол ўрам.

АКТУАЛИЗАЦИЯ (лот. actualis — ҳаракатчан, ишчан). Тил элементлари потенциал хусусиятларининг нутқда маълум актуаллаштирувчи воситасида ишга туширилиши, уларнинг мазкур нутқ вазияти талабларига мувофиқлашуви.

АКУСТИК ФОНЕТИКА (юн. akustikos — товуш, товушга оид). Экспериментал фонетиканинг нутқ товушлари ҳосил бўлишини юзага келган товуш тўлқинлари аспектида ўрганувчи бўлими. Акустик жиҳатдан товушнинг бир қатор белгилари фарқланади: 1) товуш кучи (қ.), 2) товуш баландлиги (қ.), 3) товуш тембри (қ.), 4) товуш чўзиқлиги (қ.).

АКЦЕНТ (лот. accentus — урғу). Бошқа тилда сўзлаганда, товушларни ўша тилдагидан бошқача ҳолда, ўз тил товушлари каби талаффуз этиш: *Ўзбекча акцент билан гапирмоқ.*

АКЦЕНТЕМА (лот. accentus — урғу). Бўғинидаги урғунинг кучли ва кучсизлиги.

АКЦЕНТОЛОГИЯ (лот. accentus — урғу; юн. logos — сўз, таълимот). Фонетиканинг урғуни (урғунинг табиати, типи, вазифаси ва ҳ.) ўрганувчи бўлими.

АКЦЕНТУАЦИЯ. 1. Сўз ёки фразадаги маълум унсурларни урғу воситасида ажратиш.

2. Бирор тилдаги урғулар тизими.

3. Ёзма матнда урғу ўрнини белги билан ифодалаш.

«а»-лаш. 1. Ўзбек шеваларининг айримларида адабий тилда ёки бошқа шевалардаги **о** ўрнига **а** айтилиши. Мас., *бола* сўзининг биринчи бўғинидаги **о** нинг **а** (*бала*), *Шахло* исмининг иккинчи бўғинидаги **о** нинг **а** (*Шахла*) айтилиши.

2. Рус тилида урғусиз бўғинда **о** ўрнига **а** айтилиши.

АЛИФБО. Езув шаклларининг (ҳарф ва белгиларнинг) мажмуи, маълум тартибда жойлашган ҳолати: *Ўзбек алифбоси.*

АЛЛЕГОРИЯ (юн. allegoria — ўзгача ифодалаш, бошқача гапирish). — қ. **Мажоз.**

АЛЛИТЕРАЦИЯ (лот. ad — олд, -га + litera — ҳарф). Мисралар, ундаги сўзлар бошида бир хил ундош товушларининг такрор қўлланиши:

*Қаро қошинг, қалам қошинг, қийиқ қайрилма қошинг, қиз,
Қилур қатлимга қасд, қайраб қилич қотил қарошинг, қиз.
Қафасда қалб қушин қийнаб, қанот қоқмоққа қўймайсан,
Қараб қўйгил қиё, қалбимни қиздирсин қуёшинг, қиз.*

(Э. Воҳидов.)

АЛЛОМОРФ (юн. allos — бошқа; morphē — шакл) — қ. Алломорфа.

АЛЛОМОРФА. Морфеманинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиб бўлмайдиган, қуршов, шаронгга қараб танлаб қўйиладиган морф(а)ларн. Мас., -ги, ки, қи морфемалари ўзаро алло-

морф(а) ҳолатида, чунки ҳар бири маълум фонетик шарт-шароитга кўра танлаб қўшилади, бири ўрнига иккинчисини ишлашиб бўлмайди: *кузги, кечки, ташқи. Қиёс. Морфеманинг варианты.*

АЛЛОФОН (юн. allos — бошқа; phone — товуш) — қ. Аллофона.

АЛЛОФОНА. Бир фонемага бирлашувчи ҳар бир фона. Қ. Фона. *Қиёс. Фонеманинг варианты.*

АЛФАВИТ (юнон алифбосидаги биринчи икки ҳарфнинг номи (alpha ва beta) дан) — қ. Алифбо.

АЛЬВЕОЛЯР УНДОШЛАР (лот. alveolus — чуқурча, тарновча). Тилнинг учини устки тиш альвеолига тегизиб талаффуз қилинадиган тил олди ундошлар. Мас., т, д ундошлари.

АЛЬТЕРНАТИВ СҮРОҚ ГАП — қ. Танлама сўроқ гап.

АЛЬТЕРНАЦИЯ (лот. alternatio — алмашинув) — айн. Товушларнинг алмашинуви.

АМАЛИЙ ТИЛШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг лингвистик масалаларни (мас., машина таржимаси) ҳал этишни ҳисобга олган ҳолда амалий йўл билан ўрганувчи соҳалари (экспериментал фонетика, лексикография, лингвостатистика каби).

АМАЛИЙ УСЛУБИЯТ. Нутқ услубиятининг амалий бўлими. Амалий услубиятнинг вазифаси тил воситаларининг таъсирчанлик ва б. жиҳатдан имкониятларини белгилай (баҳолай) олиш, улардан мақсадга мувофиқ ҳолда, моҳирона фойдаланишга ўргатишдир.

АМОРФ ТИЛЛАР (юн. amorphos — шаклсиз, шаклга эга бўлмаган). Аффиксларга эга бўлмаган, сўзлар орасидаги грамматик алоқалар битишув йўли билан ёки ёрдамчи сўзлар воситасида ифодаланадиган тиллар. Мас., хитой тили.

АМФИБОЛИЯ (юн. amphibolia — икки маънолилик). Икки хил талқин этиш, икки маънода тушуниш мумкин бўладиган жумла (гап). Оғзаки нутқда амфиболия оҳанг ва тўхтам ёрдамида бартараф этилади: *Янги жойнинг бу дилни сиёҳ қилувчи манзараси қанчалик нохуш туюлмасин, Моҳидил кўникишига мажбур* (Ж. Абдуллахонов). Мисолдаги бу олмоши дил сўзига боғланса, бир маъно, манзара сўзига боғланса, бошқа маъно ифодаланари (асли кейинги боғланиш кўзда тутилган). Бу олмоши манзара сўзи олдида қўлланса, амфиболия йўқолади.

АНАЛИТИЗМ. Аналитик қурилишнинг ривожини — қ. Аналитик қурилиш.

АНАЛИТИК ТИЛЛАР (юн. analytikos — ёйиқ, ёйилган). Грамматик маънолар (гапда сўзларнинг ўзаро муносабати) сўз шакллари (шакл ясовчи қўшимчалар) воситасида эмас, балки ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби, оҳанг ёрдамида ифодаланадиган тиллар. Мас., инглиз, француз, испан тиллари аналитик тиллар гуруҳига жиради. *Қиёс. Синтетик тиллар.*

АНАЛИТИК УСУЛ. Ердамчи сўзлар воситасида ҳосил бўлиш (ясалиш) усули. Қ. **Аналитик шакл.** Қиёс. Синтетик усул.

АНАЛИТИК ШАКЛ. Ердамчи сўзлар воситасида ҳосил бўлувчи шакл. Мас., *уйга қадар, укам учун* (отнинг аналитик шакллари); *йиқитиб юбор, айтиб кўр* (фёълнинг аналитик шакллари) ва б. Қ. **Аналитик усул.** Қиёс. Синтетик шакл.

АНАЛИТИК ҚУРИЛИШ. Синтетик шаклга нисбатан аналитик шакл асосий бўлган тил қурилиши. Қ. **Аналитик шакл.** Синтетик шакл. Қиёс. Синтетик қурилиш.

АНАЛОГИЯ (юн. analogia — мувофиқлик, мослик, ўхшашлик). Тил унсурларининг (сўз ясалиш, шакл ясалиш ва б. моделларининг) ўзаро қандайдир муносабат таъсирида ўхшашлик касб этиши, маҳсулдор бўлган ҳодисанинг бошқасига ёйилиши: *Аналогия йўли билан ўзгариш. Аналогия асосида ясалиш.* Мас., *қара объектсиз фёълнинг кўр объектли фёълига синоним сифатида қўлланиши (чўчимаслигини қара), шунингдек, кўр кўмакчи фёълига қара, боқ фёълларининг синоним сифатида қўлланиши (ўқиб кўр, ўқиб қара, ўқиб боқ) ҳам аналогия натижасидир: ...бунинг натижасида ўқув юртига танлашда келишмовчиликлар ва янглишмовчиликлар келиб чиқади* (Газетадан). Бу мисолда янглишмовчилик сўзи нотўғри қўлланган. Унинг қўлланиши *англишмовчилик* сўзининг таъсиридадир.

АНАФОРА (юн. anaphora — юқорига чиқарини). Параллел тузилган нутқ парчалари (мас., мисралар) бошида айнан бир унсурнинг такрорланишидан иборат услубий қўлланиш. *Зид. Эпифора.*

*Бутун қарашларни,
барча сезгини,*

*Бутун ифодани,
бутун севгини*

*Беш йиллик
сафарин*

изига бурдик. (Ҳ. Олимжон.)

АНАФОРИК СЎЗ. Олдинги сўз билдирган шахс ёки нарсага, олдин айтилганга ишора қилувчи сўз. Мас., *бу, шу, ўша* олмошлари: *Аъзам билан Тошкентда кўришган эдим, ўша гапириб берди* (А. Қаҳҳор). Чолнинг *бу* ишидан жаҳлим чиқади (Ойбек).

АНАХРОНИЗМ. Сўз ёки иборани тил тараққиётининг маълум даврига хос лексик, фразеологик меъёрларга мувофиқ бўлмаган равишда қўллаш: ... *газета, жариди, мажалла ва китобларнинг ҳам нархлари маълум даражада кўтарилди* («Ўзбекистон адабиёти ва санъати»). *Жариди, мажалла* сўзларининг «журнал» маъносида қўлланиши ҳозирги адабий тил лугътаи назаридан анахронизмдир.

АНИҚ КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ. Ҳаракатнинг нутқ "моментидан кейин бўлишини аниқ тарзда ифодаловчи феъл: *келди, сўрайди каби: Ҳам ишлайман, ҳам ўқийман, бўлгани шу. Институтнинг сиртқи бўлимига кираман. Қисс.* Келаси замон гумон феъли. Қ. Ҳозирги-келаси замон феъли.

АНИҚ ҚОНСТРУКЦИЯ — қ. Фаол тузилма.

АНИҚЛАНМИШ. Бирикманинг аниқловчи (қ.) тобе бўлган (ҳоким) компоненти: ... *уфқда худди атайин бўяб қўйгандек, қип-қизил булут парчаси судралиб юрибди...* (Саид Аҳмад.)

АНИҚЛОВ БОҒЛОВЧИЛАРИ. Изоҳлаш, аниқлаш каби мазмун билан эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қиладиган боғловчилар: -ки (-ким): *Одамлар борки, улар ҳаётларини халқ хизматига бағишлайди* (П. Турсун).

АНИҚЛОВЧИ. Нарса-буюмни ифодаладиган сўзга тобеланиб, унинг белгисини англатадиган иккинчи даражали бўлак; атрибутив бирикманинг тобе компоненти: *Кенг водийнинг қорамтир тупроғи ёмғирдан кейин бўкиб ётарди* (И. Раҳим). *Бизнинг эшон кабобпазларнинг пири.* (А. Қаҳҳор). Аниқловчининг уч тури фарқланади: 1) сифатловчи (қ.), 2) қаратувчи (қ.), 3) изоҳловчи (қ.).

АНИҚЛОВЧИЛИ АЛОҚА. Белги билдирувчи сўз билан предмет, жараён кабиларни билдирувчи сўз ўртасидаги синтактик алоқа: *Кенг дала. Баланд иморат. Жиддий беллашув.*

АНИҚЛОВЧИЛИ БИРИКМА. Аниқловчи ва аниқланмишдан тузилган сўз бирикмаси.

АНИҚЛОВЧИЛИ МУНОСАБАТ. Аниқловчи (қ.) ва аниқланмиш (қ.) ўртасидаги муносабат.

АНИҚЛОВЧИЛИ СИНТАГМА. Аниқловчи ва аниқланмишдан тузилган синтагма — қ. Синтагма.

АНИҚЛОВЧИЛИ ТУЗИЛМА. Аниқловчи ва аниқланмишдан тузилган тузилма — қ. Тузилма.

АНИҚЛОВЧИ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдаги бирор бўлакни, кўпинча аниқловчини изоҳлаб келувчи эргаш гап: *Биз шундай замондамизки, илм-техника йўли ҳаммага очиқ* (А. Қаҳҳор). *Лолахонга сиз қандай муомала қилсангиз, Тўлқин ҳам шундай муомала қилади* (С. Зуннуова).

АНИҚЛОВ ЮКЛАМАСИ. Ўзи алоқадор бўлган гап бўлаги маъносини аниқлаш, конкретлаштириш учун хизмат қиладиган юклама: *роса, худди, нақ, қоқ каби: Арча байрамига борадиган болалар соат роса ўн бир яримда мактабга йиғилишди* (М. Исмоилий). *Ҳовузнинг қоқ ўртасида қиррали тошлар устига чиқиб турган бир тимсоҳ овзидан ҳамма ёққа сув пуркаб туради* (Мирмуҳсин).

АНИҚ ОБОРОТ — қ. Фаол тузилма.

АНИҚ ОТ. Бевосита нарсани, аниқ нарсани билдирувчи от. Мас., *қалам, гул, тош, қўй* ва б. *Қиёс. Мавҳум от.*

АНОМАЛИЯ (юн. *anomalía* — мсёрдан четланиш; нотўғрилиқ). Умумий, стандарт типга мувофиқ келмайдиган, меёрдан четлашадиган шакл, тузилма ва б.

АНТИК ГРАММАТИКА. Антик филологлар томонидан қадимги тиллар асосида яратилган, лекин умумийликка эга бўлмаган грамматик қонуниятларни очиб берадиган грамматика деб тасаввур қилинувчи грамматика.

АНТИТЕЗА (юн. *antithesis* — қарама-қарши қўйиш). Қиёсланувчи фикр, тушунча кабиларни қарама-қарши қўйишдан иборат услубий қўлланиш: *Яхши топиб гапирар, ёмон қопиб гапирар. Дўст бўлиш осон, уни сақлаш қийин.*

АНТОНИМИКА. 1. *айн. Антонимия.*

2. Лексикологиянинг антонимларни ўрганувчи бўлими.

АНТОНИМИЯ. Тил бирликларининг семантик жиҳатдан ўзаро зид, қарама-қарши бўлиш ҳодисаси: *Лексик антонимия. Аффиксал антонимия. Синтактик антонимия. Қ. Антонимлар.*

АНТОНИМЛАР (юн. *anti* — қарши, зид; *онима* — ном). Ўзаро зид, қарама-қарши маъноли тил бирликлари: *катта-кичик, баланд-паст, узоқ-яқин, яхши-ёмон* (лексик антонимлар); *-ли, -сиз: қумли-қумсиз* (антоним аффикслар); *эсига келмоқ — ёдидан кўтарилмоқ, кўнгли очиқ — кўнгли қора* (фразеологик антонимлар) ва б.

АНТРОПОЛОГИК ЛИНГВИСТИКА (юн. *anthropos* — одам; *logos* — таълимот). Тилшуносликнинг ўз ёзувига эга бўлмаган тилларни ўрганувчи бўлими.

АНТРОПОНИМ (юн. *anthropos* — одам; *онима* — ном). Кишининг атоқли оти, исм.

АНТРОПНИМИКА. Лексикологиянинг (ономастиканинг) киши номларини ўрганувчи бўлими.

АНТРОФОНИКА — *айн. Нутқ товушларининг физиологияси.*

АНЪАНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИК. Тилшуносликдаги фақат тил қисмлари ва тузилишининг ички муносабатларини, боғлиқликларини ёритиш билан бирга тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабати, тилнинг жамият билан, шу тилда сўзлашувчи жамоа билан алоқаси каби масалаларни ўрганиши ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган йўналишлар. Бу йўналишларга структурализм ўзини қарама-қарши қўяди. *Қ. Структурализм.*

АПОКОПА (юн. *арокоре* — қисқартиш). Сўз охиридаги товуш ёки товушларнинг тушиб қолиши, буниги натижасида сўзнинг қисқариши. Мас., *кел > ке, тўрт > тўр* каби. *Қиёс. Синкопа.*

АПОСТРОФ (юн. *apostrophos* — четга ёки орқага қараган). Чет тилга оид исмлар таркибидаги айрим қисмларни ажратиб талаффуз этишни, фонетик транскрипцияда ундонларнинг юмшоқлигини кўрсатиш учун сатр устига қўйиладиган вергулсимон

белги (,): т' от' а — тётя, д'Астье; а'ло, ва'да каби: *Ўзбекистонда меҳмон бўлиб турган ЮНЕСКО Бош директори Амаду Мухтар М'Боу Бухоро ва Самарқандга бориб келди* (Газетадан). 1956 йил имло қоидалари тасдиқлангунга қадар *ваъди, аъло* каби сўзлардаги **ъ** ўрнида апостроф қўлланар эди: *ва'да, а'ло* каби.

АППОЗИТИВ АЛОҚА. Изоҳловчи (қ.) билан изоҳланмиш (қ.) ўртасидаги алоқа. Мас., *Шоир Абдулла Орипов. Езувчи Одил Еқубов.*

АППОЗИТИВ МУНОСАБАТ. Изоҳловчи (қ.) билан изоҳланмиш (қ.) ўртасидаги муносабат.

АРГО (фран. argot — жаргон). Ясама тил. Бирор ижтимоий гуруҳ, тоифанинг (масалан, талабалар, спортчилар, ўғрилар ва б.) ўзига хос, бошқалар тушунмайдиган луғавий бирликлардан иборат ясама тили. Мас., *колхоз* — чиптасиз йўловчилар (ҳайдовчилар тилида).

АРГОТИЗМЛАР (фран. argotisme < argot — жаргон). Бирор аргога (қ.) хос сўз ва иборалар. Арготизмлар адабий тилда бирор услубий мақсад билан қўлланиши мумкин.

АРЕАЛ (лот. arealis < aerea — майдон, макон). Фонетик, лексик, грамматик ҳодисаларнинг тарқалиш доираси. Қ. **Изогlossa, Лингвистик география.**

АРЕАЛ ЛИНГВИСТИКА. 1. Тилшуносликнинг лингвистик ареалларни ўрганиш билан шуғулланувчи соҳаси.

2. Тилшуносликда лингвистик ареалларни ўрганишга алоҳида эътибор берувчи йўналиш.

Артиқулятор. Маълум товушнинг талаффузида қатнашувчи икки нутқ аъзосидан нисбатан ҳаракатчани, эркин бошқарилувчиси.

Артикуляцион база. Бирор тилга хос товушларни талаффуз этиш кўникмалари, артикуляциялар тизими.

Артикуляция (лот. articulatio < articulare — аниқ-равшан айтмоқ). Нутқ аъзоларининг товуш ҳосил қилишдаги ҳаракат-фаолияти ва ҳолати. Товушларнинг ҳосил бўлишида нутқ аъзоларининг иштироки, ҳолати нуқтан назаридан артикуляцияда икки парса фарқланади: 1) артикуляция ўрни (қ.), 2) артикуляция усули (қ.). Жараён сифатида артикуляциянинг уч фазаси фарқланади: 1) приступ (қ.), 2) видержка (қ.), 3) отступ (қ.).

Артикуляция усули. Товуш ҳосил бўлишида иштираётувчи нутқ аъзоларининг бир-бирига нисбатан олган ҳолати натижасида ҳаво оқимининг сирғалиб ўтиши, портлаб чиқиши. Қиёс. Артикуляция ўрни.

Артикуляция ўрни. Товуш ҳосил бўлишида қатнашувчи нутқ аъзоларининг бир-бирига энг яқинлашиб, ҳаво оқимига тўсиқ ҳосил этадиган нуқтаси. Қиёс. Артикуляция усули.

АРХАИЗМ (юн. *archaios* — қадимги). Маълум давр учун эскирган, истеъмолдан чиқа бошлаган тил бирлиги (сўз, фразеологизм ва б.). Мас., *сурур* (севинч), *ҳаён* (фойда) ва б. **Қиёс.** **Историзмлар.**

АРХИСЕМА — қ. **Умумий сема.**

АСИЛЛАБИҚ ТОВУШЛАР (юн. *a* — нинкор юкламаси; *syllabikos* — бўғинга тенг). Бўғин ҳосил қилмайдиган товушлар.

АСИНДЕТОН (юн. *asyndeton* — боғланмаган) — айн. **Боғловчисиз боғланиш.**

АСЛИЙ СИФАТЛАР. Предмет белгисини бевосита, бошқа предметга нисбат қилмаган ҳолда ифодалайдиган сифатлар: *қизил, яхши, ширин, ориқ* кабилар. **Қиёс.** **Нисбий сифатлар.**

АСЛ ҚУМАҚЧИЛАР. Мустақил лексик маъносини тамомла йўқотиб, бутунлай қўмақчига айланган ёрдамчи сўзлар: *билан, учун, каби* ва б. **Қ.** **Қўмақчилар.**

АСЛ ҮЗ СЎЗ. Тилнинг аслида ўзига мансуб бўлган (бошқа тилдан ўзлашмаган), тилнинг ўз лексик материалдан ясалган сўз. Мас., *сув, сувчи, тош, тошлоқ, тошқўмир* сўзлари ўзбек тилининг асл ўз сўзларидир.

АСОС — қ. **Сўз ясалиш асоси.**

АСОСИЙ ЛУҒАТ ФОНДИ. Лексиканинг жуда кўп даврлардан бери қўлланиб келаётган, барқарор, ҳаёт учун, кундалик турмуш учун энг зарур, муҳим ва фаол бўлган, шу тилда сўзлашувчиларнинг ҳаммасига тушунарли бўлган, янги сўзлар ясаши учун асос (база) бўла оладиган қатлами. Мас., отлар: *сув, ҳаво, қуёш, ер, ёлғир, иш, турмуш, экин*; сифатлар: *оқ кўк, сариқ, қизил*; феъллар: *ол, кел, сўра, бер, ўйна* ва б.

АСОСЛАНУВЧИ СЎЗ. Ясовчи асосга эга бўлган, маъноси ясаш асоси ва ясовчи аффикс маънолари орқали ифодаланиб турадиган сўз. Мас., *ишсиз, ишсизлик, ишчан, ишчанлик* сўзлари. **Қ.** **Ясама асос.**

АСОСЛОВЧИ СЎЗ. Сўз ясалиш асоси бўлиб келган сўз. Мас., *ишчи, шила* сўзларидаги иш қисми. **Қ.** **Ясовчи асос.**

АСОС МАЪНО. 1. Бирор маънонинг юзага келишида асос бўлиб хизмат қиладиган маъно. Мас., *ўйин* сўзининг «кўнгил очиш, дам олиш мақсадидаги эркин (эрмақ) ҳаракат» маъноси *ўйинга тушмоқ, футбол ўйини* бирикмаларидаги маъносининг келиб чиқишига асос бўлган маънодир. **Қиёс.** **Ҳосила маъно.**

2. Ясама сўзнинг асосига (сўз ясалиш асосига) оид маъно. Мас., *терим* сўзининг *тер, теримчи* сўзининг *терим* қисмига оид маъно.

АССИМИЛЯЦИЯ (лот. *assimilatio* — ўхшаб кетин). Бирор товушнинг бошқа товуш таъсирида унга ўхшашлик (бир хиллик) томон ўзгариши: *ошши* < *ошни*, *туссиз* < *тузсиз* каби. Ассимиляциянинг бир неча тури фарқланади: тўлиқ ассимиляция (қ.); тўлиқсиз ассимиляция (қ.); прогрессив ассимиляция (қ.); регрессив ассими-

ляция (қ.); ёндош ассимиляция (қ.); дистант ассимиляция (қ.).

АССОНАНС (фран. *assonance* — оҳангдошлик). Айнан ёки янги унлиларнинг такрорланиши натижасида юзага келадиган оҳангдошлик. Мас., қуйидаги мисолда ассонанс ў, ў унлилари асосида юзага келган: *кўм-кўк, кўм-кўк, кўм-кўк... Кўклам қуёшидан кўқарган қирлар...*

АССОЦИАТИВ ГРАММАТИКА. Сўз, сўз бирикмаси ва гапларни парадигматик планда, тил унсурлари сифатида ўрганувчи грамматика. **Зид. Синтагматик грамматика. Қ. Парадигматика ва Синтагматика.**

АССОЦИАЦИЯ. Тил birlikларининг шакли ёки мантиқий-семантик белгисига кўра ўзаро бирлашуви.

АТАШ ФУНКЦИЯСИ — қ. **Номлаш вазифаси.**

АТОВ ГАП — қ. **Номловчи гап.**

АТОҚЛИ ОҒ. Бир турдаги предметлардан бирини билдирувчи, айрим шахс ёки нарсанинг номи бўлиб хизмат қилувчи: *Содиқ, Самарқанд, Орол* ва б. *Қиёс. Турдош оғ.*

АТРИБУТ (лот. *attributum* — қўшиб қўйиш, қўшимча қилиш) — қ. **Аниқловчи.**

АТРИБУТИВ АЛОҚА — қ. **Аниқловчи алоқа.**

АТРИБУТИВ БИРИҚМА — қ. **Аниқловчили бирикма.**

АТРИБУТИВ КОНСТРУКЦИЯ — қ. **Аниқловчили тузилма.**

АТРИБУТИВ МУНОСАБАТ — қ. **Аниқловчили муносабат. Қ. аниқловчи, аниқланмиш.**

АТРИБУТИВ ШАҚЛ. Сўзнинг гапда асосан аниқловчи ва ҳол вазифасида келишига хос шакл. Мас., ўзбек тилидаги феълнинг сифатдош шакли (*келайтган, келадиган* каби), отнинг ўхшатиш ва ўрин белгиси (*тошдек, богдаги* каби) шакллари атрибутив шакллардир.

АФЕРЕЗИС (юн. *aph-aíresis*). Олдинги сўзнинг сўнгги товуши (ёки товушлари) таъсирида кейинги сўз бошидаги товуш (ёки товушлар)нинг тушиши. Мас., *айтар эди > айтарди* каби. *Қиёс. Элизия.*

АФОРИЗМ. (юн. *aphorismos* — ҳикматли сўз) — қ. **Ҳикматли сўз.**

АФФИКС (лот. *affixus* — бирлаштирилган, бириктирилган). Сўзга (лексемага) зид қўйиладиган (лексик маънога эга бўлмаган), ўзи қўшиладиган асоснинг луғавий ёки грамматик маъноларининг шаклланишига хизмат қиладиган морфема; қўшимча. Мас., *иш-чи-лар-имиз-ни*. Аффикслар вазифаларига кўра икки асосий турга бўлинади: 1) сўз ясовчи аффикслар (қ.); 2) форма (шакл) ясовчи аффикслар (қ.). Аффикслар сўзнинг бошига, ўртасига ёки охирига қўшилиши мумкин. Сўзнинг бошига қўшиладиган аффикслар префикс (қ.), ўртасига қўшилувчилари инфикс (қ.), охирига қўшиладиганлари суффикс (қ.) дейилади. Ўзбек тилидаги аффикслар асо-

сан сўзнинг охирига, баъзилари сўз олдига қўшилади, яъни суффикс ва префикс ҳолида бўлади.

АФФИКСАЛ АНТОНИМИЯ. Аффикслар орасидаги антонимия: *-ли* ва *-сиз* (*кучли* — *кучсиз*) каби.

АФФИКСАЛ МОРФЕМА — айн. Аффикс.

АФФИКСАЛ ОМОНИМИЯ. Аффикслар орасидаги омонимия: *-ик* (*кўрик* — от ясовчи), *-ик* (*эрик* — сифат ясовчи) каби.

АФФИКСАЛ СИНОНИМИЯ. Аффикслар орасидаги синонимия: *-сиз* ва *-бе* (*фарқсиз* — *бефарқ*) каби.

АФФИКСАЛ СЎЗ ЯСАЛИШИ. Асосга аффикс қўниши йўли билан сўз ясалиши: *терим* (тер+им), *теримчи* (терим+чи), *сўзла* (сўз+ла) *кўрик* (кўр+ик) каби. Қ. Дериация.

АФФИКСАЦИЯ. 1. Умуман, асосга аффикс қўниши, аффикс ёрдамида сўз ёки шакл ясалиши: (*сўроқ* (сўра+қ) — сўз ясалиши, *сўради* (сўра+ди) шакл ясалиши.

2. айн. Аффиксал сўз ясалиши.

АФФИКСНИНГ ВАРИАНТИ. Аффикснинг фонетик (товуш) таркиби жиҳатидан тури. Мас., *обрў й и* — *обрў си*, *уйга* — *теракка* — *булоққа*, *кузги* — *кечки*, *келгунча* — *бириккунча* — *чиққунча* каби.

АФФИКСОИД (лот. affixus юн. eidos — түр). Аффикс вазифасида қўлланувчи морфема: *ишхона*, *дарсхона* каби сўзлардаги *хона*.

АФФРИКАТА (лот. affricata — ишқаланган). Қоришиқ ундош товуш; пайдо бўлиш ўрнига ва овознинг интпирокига кўра бир хил бўлган портловчи товуш билан сирғалувчи товушнинг яхлит битта товуш сифатида талаффуз қилинишига тенг келади. Мас., *чай* сўзидаги *ч*, *жой* сўзидаги *ж*, *цирк* сўзидаги *ц* товушлари аффрикаталардир.

Б

БАДИИЙ УСЛУБ. Функционал услубнинг турларидан бўлиб, у тилнинг коммуникатив ва эстетик вазифаларининг бирлиги билан, бошқа услубларга хос унсурлардан кенг фойдаланиши, экспрессив ва тасвирий воситаларнинг кенг қўлланиши, сўзларнинг образли, кўчма-метафорик қўлланиши ва ш. к. белгилари билан ажралиб туради. Қ. **Услуб.**

БАЖАРУВЧИ ШАХС. Ҳаракатни бажарувчи шахс. Қ. **Субъ-скт.**

БАЙНАЛМИЛАЛ ЛЕКСИКА. Қардош бўлмаган тилларда бир хил маънода, шунингдек, айнан бир фонетик таркибда ёки қисман ўзгартиш билан қўлланадиган, ана шу тиллар учун умумий бўлган сўзлар. Бундай сўзлар асосан фан-техника, иқтисо-

диёт ва б. соҳаларга мансуб терминлар бўлади: *математика, телеграф, импорт, опера* ва б.

БЕЛГИЛАШ ОЛМОШЛАРИ. Шахс — предмет, унинг белгиси, сони ва бошқа хусусиятларини жамлаб ёки ажратиб кўрсатувчи (шу тарзда белгиловчи) олмошлар: *ҳамма, барча, ҳар, ҳар нарса, ҳар қайси, ҳар қанча* кабилар.

БЕЛГИЛИ. Аффикс қатнашган: *Белгили қаратқич келишиги* (қ.). *Белгили тушум келишиги* (қ.). Қиёс. Белгисиз.

БЕЛГИЛИ ТУШУМ КЕЛИШИГИ. Тушум келишигининг шу келишик қўшимчаси (-ни)ни олган шакли: *Меҳмонларни кузатдик. Режани муддатидан илгари бажардилар. Қиёс. Белгисиз тушум келишиги.*

БЕЛГИЛИ ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИГИ. Қаратқич келишигининг шу келишик кўрсаткичи (-нинг)ни олган шакли: *Акамнинг дўстлари. Қишлоқнинг ёшу кексаси. Қиёс. Белгисиз қаратқич келишиги.*

БЕЛГИСИЗ. Аффикс қатнашмаган, яширинган: *Белгисиз қаратқич келишиги* (қ.). *Белгисиз тушум келишиги* (қ.). Қиёс. Белгили.

БЕЛГИСИЗ ТУШУМ КЕЛИШИГИ. Тушум келишигининг шу келишик қўшимчаси (-ни)ни олмаган шакли: *Бунда қуртлар и пак тўқийди* (Ҳ. Олимжон). *Бир киши ариқ қазийди, минг киши сув ичади. Қиёс. Белгили тушум келишиги.*

БЕЛГИСИЗ ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИГИ. Қаратқич келишигининг шу келишик қўшимчаси (-нинг)ни олмаган шакли. *Дўстлар сўхбати. Узум шарбати. Чўл қушлари беозоргина чуғурлашади* (Саид Аҳмад). Қиёс. Белгили қаратқич келишиги.

БЕТАРАФ ЛЕКСИКА. Услугларнинг бир турига бирки-тилмаган, услубий синонимларга эга бўлиб, ўзи услубий жиҳатдан бетараф бўлган лексика. Мас., *совға, армуғон, тухфа* синонимларидан *совға* — бетараф, унинг *тухфа, армуғон* синонимлари эса китобий услубга хос; *ўпич* бетараф сўзининг *бўса* синоними поэтик услубга хос ва б. Қиёс. Услуглараро лексика.

БИЛАБИАЛ УНДОШЛАР (лот. *bi < bis* — икки марта + *labialis* — лаб, лабланган) — айн. **Лаб-лаб ундошлари.**

БИЛИНГВИЗМ (лот. *bi < bis* — икки марта + *lingua* — тил) — айн. Икки тиллилик.

БИНАР ОППОЗИЦИЯ (лот. *binarius* — икки қисмли + *oppositio* — қарама-қарши қўйиш). Бир турдаги икки ҳодисанинг бир-бирига қарама-қарши ҳолда гуруҳланиши. Масалан, ундошларнинг жарангли-жарангсизлик, унлиларнинг лабланган-лабланмаганлик асосида гуруҳланиши бинар оппозицияни ҳосил қилади.

БИР БЎҒИНЛИЛИК. Муайян тилда сўзларнинг (лексемаларнинг) бир бўғинли бўлиши. Қадимги туркий тилда, тўлиқ бўлмаса-да, бир бўғинлилик кузатилади.

БИРГАЛИК ДАРАЖА — қ. Биргалик нисбати.

БИРГАЛИК НИСБАТИ. Иш-ҳаракатнинг бажарувчиси бирдан ортиқ эканлини билдирувчи нисбат. Бу нисбат шакли -ш аффикси билан ясалади: *Мен ҳам қувишдим* (Ғафратий). *Ер ҳайдашди. Экин экишди.*

БИРГАЛИК ФЕЪЛИ. — қ. **Биргалик нисбати.**

БИРГАЛИК ЭРГАШИШ. Эргаш гапларининг бош гапга алоҳида-алоҳида боғланиши: *Қимнинг билганида кучи бўлса, ким ишини ҳавосини олса ўша зарбдор бўлади* (А. Қаҳҳор).

БИРИКА ОЛИШ. Тил бирликларининг ўзаро бириктириш хусусиятига эгаллиги.

БИРИКТИРУВ БОГЛОВЧИЛАРИ. Уюшмиқ бўлакларнинг, шунингдек, боғланган қўшма гапнинг бириктирув муносабатидаги қисмларини боғлаш учун хизмат қиладиган боғловчилар: *ва, ҳам, ҳамда* кабилар: *Чунки бу ишда сирдош бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ ҳам шонли киши бирдан-бир Сафар бўзчи эди* (А. Қодирий). *Қаландаров бир ни-ма деб тўнғиллаб ерга қаради ва бурнининг учи тердан йилти-ради* (А. Қаҳҳор).

БИРИНЧИ ДАРАЖАЛИ УРҒУ — қ. **Бош ургу.**

БИРИНЧИ ШАХС. Сўзловчи. Бу маъно қуйидагича ифодаланлади: 1) I шахс кишилик олмошлари билан: *мен, биз*; 2) эгалик категориясининг I шахс шакллари билан: *хушим, мақсадим, вазифамиз* каби; 3) шахс — сон категориясининг I шахс шакллари билан: *билдим, ўргатдим, қайтдик* каби.

БИРЛИК I — қ. **Тил бирлиги. Нутқ бирлиги.**

БИРЛИК II — қ. **Бирлик сон.**

БИРЛИК СОН. 1. Сон категориясининг бир турдаги нарса-буюмлардан биттасини (яккаликни) билдирувчи шакли. *Мас., китоб, ўқувчи, уй. Зид. Кўплик сон. Қ. Сон категорияси.*

2. Предметнинг бир (якка) шахсга оидлиги маъноси ва шу маънони ифодаловчи шакл: *укам, укамг, укаси; дафтарим, дафтаринг, дафтари. Қ. Эгалик категорияси. Қиёс. Кўплик сон 2.*

3. Олмошларда: шахснинг яккалигини билдирувчи тури: *мен, сен, у. Қ. Кишилик олмошлари. Қиёс. Кўплик сон 3.*

4. Феълларда: ҳаракатни бир (якка) шахс бажарганини билдирувчи сон тури: *олдим, олдинг; айтаман, айтасин, айтади* каби. *зид. Кўплик сон; кўплик. Қ. Шахс-сон категорияси. Қиёс. Кўплик сон 4.*

БИР МАЪНОЛИЛИК. Тил бирликларининг фақат бир маънога эга бўлиши. *Қиёс. Кўп маънолилик.*

БИР ТАРҚИБЛИ ГАП. Предикатив асоси эга ёки кесимга тенг гап. *Зид. Икки таркибли гаплар.* Ўзбек тилида бир таркибли гапнинг қуйидаги турлари бор: 1) шахси аниқ гаплар (қ.); 2) шахси номаълум гаплар (қ.); 3) шахси умумлашган гаплар (қ.); 4) шахссыз гаплар (қ.); 5) номловчи гаплар (қ.).

БИР ТИЛЛИ ЛУҒАТ. Сўзлиги ва унга бериладиган таъриф-тавсифлар бир тил (ўз тил) материалидан бўладиган луғат. Бундай луғатлар бир неча турга эга. Мас., и з о ҳ л и л у ғ а т (қ.), имло луғати (қ.), синонимлар луғати (қ.) ва ҳ. Қиёс. **Икки тилли луғат.**

БИТИШУВ АЛОҚАСИ. Тобе сўз ҳоким сўзга грамматик шакл ёрдамида эмас, балки тартиб ва оҳанг орқали боғланидиган синтактик алоқа тури: *тинч ҳаёт, яхши ўқувчи, тез юрмоқ* каби. Қиёс. **Мослашув алоқаси. Бошқарув алоқаси. Қ. Тобеланиш.** Тобе алоқа.

БОБО ТИЛ. Генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ тилларнинг келиб чиқиши ва тараққий этиш манбаи (асоси) деб қараладиган тил; қиёсий-тарихий метод билан тикланадиган мавҳум лингвистик модель.

БОСҚИЧЛИ ФЕЪЛ. Ҳаракатнинг бирон босқичини (бошла-ниш, давом этиш ёки тугаш босқичини) ифодаловчи феъл: *бош-ламоқ, тугатмоқ* каби.

БОШ БУЛАКЛАР. Гапнинг предикатив асосини ташкил этувчи бўлақлар: эга (қ.) ва кесим (қ.) Қиёс. **Иккинчи даража-ли бўлақлар.**

БОШ ГАП. Эргашган қўшма гап таркибидаги ҳоким компо-нент, эргаш гап томонидан ўзи ёки бирор бўлаги аниқланиди-ган, эргаш гап тобе бўлган гап: *Қайси киши эрталаб шундай машқ қилса, у дардга чалинмайди.* (П. Турсун). *Шошиш керак эмас, чунки бу йил тошқин хавфи йўқ.* (А. Қаҳҳор). Қиёс. **Эргаш гап.**

БОШ ДАРАЖА. 1. Сифатларнинг белгини кучли-кучсизлик-ка бетараф ҳолда ифодаладиган, ҳеч қандай даража кўрсатки-чига эга бўлмаган шакли: *яхши, катта, чиройли, кенг* каби. Қ. Даража категорияси. Қиёс. **Озайтирма даража. Орттирма да-ража.**

2. *айн.* Бош нисбат.

БОШ КЕЛИШИК. Асосий вазифаси эгани (грамматик субъ-ектни) шакллантириш бўлган келишик шакли. Ўзбек тилида бу келишик шакли махсус кўрсаткичга эга эмас (ноль кўрсат-кичли шакл). Отнинг бош келишик шакли бошқа келишикларга нисбатан, биринчи навбатда тушум ва қаратқич келишикларига зидланишда белгиланади: *китоб* (бош келишик) — *китобни* (ту-шум келишиги), *китоб* (бош келишик) — *китобнинг* (қаратқич келишиги) каби.

БОШ МАЪНО. Кўп маъноли бирлик (сўз, ибора ва б.) маъ-нолари тизимида марказий ўринда турадиган, бошқа маънолар унга тўғридан-тўғри ёки бирор маъно орқали боғланидиган маъ-но. Мас., *кўз* сўзининг *одамнинг кўзи, деразанинг кўзи, узукнинг кўзи* бирикмаларидаги маъноси бошқа-бошқа (мустақил) маъ-нолар бўлиб, булардан *одамнинг кўзи* бирикмасидаги маъно, яъни «кўриш аъзоси» маъноси бош маънодир. Кейинги икки би-

рикмадаги маъноси эса кейин юзага келган (кейин ҳосил бўлган) маънолардир. Қ. **Лексик маъно турлари.** Қиёс. Асос маъно. Ҳосила маъно.

БОШ НИСБАТ. Ҳаракатнинг эга билан ифодаланган шахс ёки предмет томонидан бажарилишини билдирувчи нисбат. Бу нисбатнинг махсус кўрсаткичи йўқ: *сўради, билди, келган, ўрганяпти* каби.

БОШ СЎЗ. 1. Луғатларда (луғат мақолаларида) изоҳланадиган, таржима этиладиган сўз. Луғат мақоласи бош сўзга тузилади.

БОШ УРҒУ. Бўғинларни сўзга бирлаштириб турувчи, том маънодаги урғу. Қиёс. **Иккинчи даражали урғу.**

БОШҚАРИЛУВЧИ СЎЗ. Синтактик алоқада ҳоким сўзнинг талаби билан маълум бир грамматик шаклда қўлланиувчи сўз. Мас., *мактабга бормоқ, ишдан қайтмоқ* бирикмаларида *мактабга, ишдан* сўзлари бошқарилувчи сўзлардир. Қ. **Тобе сўз.**

БОШҚАРУВ АЛОҚАСИ. Синтактик алоқанинг бир тури бўлиб, бунда тобе сўз ҳоким сўзнинг талаби билан маълум бир грамматик шаклга киради, шу шакл орқали тобеланади: *кинога бормоқ, уйдан келмоқ, кетмон билан ўймоқ* каби. Қиёс. **Мослашув алоқаси. Битишув алоқаси.**

Бошқарув алоқасида тобе сўз ҳоким сўзга келишик шакли ёки кўмакчи ёрдамида боғланади (бошқарилади). Шунга кўра улар келишикчи бошқарув (қ.) ва кўмакчичи бошқарув (қ.) деб юритилади. Ҳоким сўзнинг қайси сўз туркумига оидлигига кўра бошқарувнинг икки асосий тури фарқланади: от бошқаруви (қ.) ва феъл бошқаруви (қ.).

БОШҚАРУВЧИ СЎЗ. Синтактик алоқада тобе сўзнинг маълум бир грамматик шаклда бўлишини талаб қилувчи сўз. Мас., *вазифани текширмоқ, ҳавода учмоқ* бирикмаларида *текширмоқ, учмоқ* сўзлари бошқарувчи сўзлардир. Қ. **Ҳоким сўз.**

БОШ ҲАРФ. Кичик ҳарфдан айримлари ҳажми билан, айримлари эса шакли билан ҳам фарқланадиган ва имло қоидалари асосида маълум ўринларда ишлатиладиган ҳарф: **А, Б, В** ва **б.** Қиёс. **Кичик ҳарф.**

БОҒЛАМА. Феъл бўлмаган сўзни феълга хос маъно ва вазифага масловчи ёрдамчи феъл. Масалан, *Толиб рассом бўлди, Толиб рассом бўлди* гапларида *бўл* ёрдамчиси *рассом* сўзи билан қўлланиб майл, замон, шахс-сон маъноларининг ифодаланиши учун хизмат қилади, кесимда ана шундай маъноларининг воқеланишига имкон яратади. Боғлама вазифасини бажарувчи birlik ўз луғавий маъносини қисман сақлаши ёки фақат боғлама вазифасини бажариши мумкин. Шунга кўра, боғламанинг икки тури фарқланади: 1) соф боғлама (қ.), 2) ярим маъҳум боғлама (қ.).

БОҒЛАНГАН ҚУШМА ГАП. Таркибидаги предикатив бириклар ўзаро тенг боғловчилар ёрдамида бириккан (тенг ало-

қалы) қўшма гап: *Отдан тушиб, жиловини Ортиққа берди-ю, ўзи директорни молхоналар томонга бошлаб кетди* (П. Қодиров). *Дилафрўз чиндан ҳам йзгарган, аммо ўктам кулгуси, қуралай кўзларининг киброна боқиши ўша-ўша эди* (У. Ҳошимов). Қиёс. Эргаш гапли қўшма гап.

БОҒЛАНМА. Синтактик бирликлар сифатида с ў з б и р и к м а с и (қ.) ва г а п (қ.) учун умумий ном. Яна қ. **Қўшилма.**

БОҒЛИ МАЪНО. Воқеланиши маълум тор матн, сўз қуршо-ви билан чекланган маъно. Мас., *югурмоқ* ва *ўчмоқ* сўзларининг қуйидаги гапларда ифодалайдиган маъноси боғли маъно ҳисобланади: *Раис Умрзоқ отага ўхшаш обрўли, тажрибакор пахтакорларни қўлга олиш ниятида озмунча югурмади. Гафур тобора асабийлашар эди... лаблари пирпирар, ранглари ўчиб, қўллари титради.* Қиёс. Эркин маъно.

БОҒЛИ (КЎЧМАС) УРҒУ. Сўзда бўғнилэр сони ўзгаришига (ортишига) қарамай, ўрни ўзгармайдиган урғу. Қиёс. **Кўчма урғу.**

БОҒЛОВЧИ. Қўшма гап таркибидаги гапларни, шунингдек, уюшиқ бўлақлар қисмларини бир-бирига боғлаш ва шу йўл билан улар орасидаги турли муносабатларни ифодалаш учун хизмат қилувчи ёрдамчи сўз: *ва, ҳамда, билан, аммо, чунки* ва б. Боғловчилар маъно ва вазифасига кўра икки асосий турга бўлинади: 1) тенг боғловчилар (қ.), 2) эргаштирувчи боғловчилар (қ.).

БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНИШ. Уюшиқ бўлақлар, қўшма гап таркибий қисмларининг боғловчилар ёрдамида боғланиши: *Дафтар ва қалам олди. Тонг ёришди ва қушлар сайрай бошлади.* Қ. Уюшиқ бўлақлар. Қўшма гап. Қиёс. **Боғловчисиз боғланиш.**

БОҒЛОВЧИСИЗ БОҒЛАНИШ. Уюшиқ бўлақлар, қўшма гап қисмларининг боғловчисиз, фақат оҳанг ёрдамида боғланиши: *Полициялар, маршаблар яна уйларга қамалишди* (Ойбек). *Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмиш, шунга келдим...* (А. Қаҳҳор.)

БОҒЛОВЧИСИЗ ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАП. Таркибий қисмлари (бош ва эргаш гап) ўзаро боғловчи, боғловчи вазифасини бажарадиган ёрдамчи сўз билан эмас, балки бошқа воситалар, мас., феъл шакллари, кўмакчи ва юкламалар ёрдамида боғланадиган қўшма гап: *Тоғлар орқасидаги бурутлар тарқалиб, қуёш кўрина бошлади* (Ш. Раҳмон). *Езаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дам-бадам илжайиб қўяди* (А. Қаҳҳор). *Ешинг улғайган сари, тажрибанг ҳам орта боради* (А. Қаҳҳор).

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАП. Таркибидаги предикатив бирликлар ўзаро боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги сўз ёрдамида эмас, балки бошқа воситалар ёрдамида бириккан қўшма гап. Бундай қўшма гапларда оҳанг муҳим роль ўйнайди. Боғловчисиз қўшма гаплар боғланган ва эргашган қўшма гапларнинг боғловчисиз қўлланган варианты эмас, балки қўшма гап-

нинг алоҳида тури: Саодатхон эшикни очиб юборди, уйга муздай куз ҳавоси кирди (С. Зуннунова). Булар Мирзацўлга кўчиб келганда ҳам Қаландаров... колхозда бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан (А. Қаҳҳор). Биринчи бойлик — соғлиқ, иккинчи бойлик — қайлиқ (Мақол).

БОҒЛОВЧИ СЎЗ. Эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қиладиган, айни вақтда гап бўлаги вазифасида келадиган сўз; нисбий сўз. Боғловчи сўз вазифасида асосан *ким... у, ўша, шу; нима... шу, ўша; қандай... шундай; қанча... шунча* каби олмошлар келади: *Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа эди* (А. Қаҳҳор). *Қайси киши эрталаб шундай машқ қилса, у дарога чалинмайди* (П. Турсун). *Қиёс. Боғловчилар.*

БУЙРУҚ ГАП. Буюриш, илтимос, маслаҳат каби мазмунли гап: *Катта ойи, қани, йигитчаларни хурсанд қилин.* (Ойбек). *Мен истаб келган эшикни кўрсатсангиз* (Ҳ. Гулом). *Аравага тўн сол, болиш қўй...* (Саид Аҳмад).

БУЙРУҚ-ИСТАҚ МАЙЛИ. Ҳаракатин бажариш бажармаслик ҳақида буюриш, ундаш, истақ каби маъноларни ифодаловчи майл: *айт, айтсин, айтгин, айтгин* каби шакллар: *Сиз саройдаги қора йўрғани миниб, шу тондайқ яйловга жўнганг* (Ҳ. Гулом). *Сиз шийпонга бориб, бир зум дам олдинг* (С. Зуннунова). *Агротехникани маҳкам ушланглар* (Ҳ. Гулом).

БУЙРУҚ МАЙЛИ — қ. Буйруқ-истақ майли.

БУЙРУҚ-ХИТОБ УНДОШЛАРИ. Буйруқ, тақрир қайра-қайта хайрлашув кабиларин ифодаловчи ундошлар: *Дой! Тисел Чу! ва б.*

БУРУНЛАНИШ. Тапғай нардаси тушиб, ҳаво оқимининг оғиз ва бурун орқали чиқиб натижасида тонунинг бурун тембрига эга бўлиши.

БУРУНЛАНГАН ТОВУШ. Бурунланиш белгисига эга бўлган товуш. Ўзбек тилида бундай ушл йўқ.

БУРУН УНДОШЛАРИ. Ҳаво оқимининг асосий қисми бурун бўшлиғида ўтиши билан ҳосил бўладиган ундошлар. Мас., м, н ундошлари.

БУЁҚ. Сўзнинг луғавий маъносига қўшимча тарздаги эмоционал-экспрессив ва услубий маънолари. Қ. Экспрессив-эмоционал бўёқ. Услубий белги. Коннотатив маъно.

БУЁҚДОРЛИК. Эмоционал, экспрессив ва ш. к. бўёққа, коннотатив ифодага эгаллик.

БЎЛИШЛИ-БЎЛИШСИСЛИК ҚАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг тасдиқ ёки инкори маъносини ифодаловчи шакллар тизими. Бу категориянинг ўзаро зидланиш ҳосил қилувчи икки аспекти бор: бўлишлилик ва бўлишсизлик. Бўлишсизлик шакли *-ма* аффикси ёрдамида ясалади. Бўлишлиликнинг эса махсус кўрсаткичи йўқ: *ўрганди* (бўлишли шакл) — *ўрганмади* (бўлишсиз шакл). Қ. Бўлишли шакл. Бўлишсиз шакл.

БЎЛИШЛИ ФЕЪЛ — қ. Бўлишли шакл.

БҮЛИШЛИ ШАКЛ. Тасдиқ билдирувчи шакл. *Зид.* Бўлишсиз шакл: *кўрди* (бўлишли шакл) — *бўлмайдди* (бўлишсиз шакл).

БҮЛИШСИЗЛИК ОЛМОШЛАРИ. Шахс, предмет, белги кабиларга инкор этиш билан ишора қилувчи олмошлар: *ҳеч ким, ҳеч нарса, ҳеч қандай, ҳеч бир* кабилар.

БҮЛИШСИЗ ФЕЪЛ — қ. Бўлишсиз шакл.

БҮЛИШСИЗ ШАКЛ. Инкор ифодаловчи шакл. *Зид.* Бўлишли шакл: *келмади* (бўлишсиз шакл) — *келди* (бўлишли шакл).

БҮҒИЗ ТОВУШИ — қ. Бўғиз ундоши.

БҮҒИЗ УНДОШИ. Бўғиз бўшлиғида ҳосил бўладиган ундош товуш. Мас., *ҳамма, ҳозир, ҳам* сўзларидаги *ҳ* ундоши.

БҮҒИН. Сўзнинг нутқда алоҳида (ажратиб) талаффуз қилиш мумкин бўлган энг кичик бўлаги. Бўғин бир товушдан ёки товушлар гуруҳидан иборат бўлиши мумкин: *о-на, о-та, бо-ла, бал-ки* каби.

БҮҒИН КҮЧИРИШ. — *айн.* Сўз кўчириш.

БҮҒИНЛИ ЁЗУВ. График шакл бўғиннинг ифодаси учун хизмат қиладиган ёзув. Мас., япон ёзуви.

В

ВАРВАРИЗМ (*юн.* barbarismos). Она тилига ўзлашмаган. ўзга тил ҳодисаси сифатида қўлланган сўз ёки ибора. Варваризмлардан, одатда ўзга ерга хос расм-одатларни тасвирлашда, маҳаллий колоритни яратишда фойдаланилади: *мадам, миссис* ва б.: *Ич мадам, потом гулятга борамиз* (Ойбек).

ВАРИАНТ (*лот.* variants, variantis — ўзгарувчи). Тил бирлигининг турли-туман ўзгаришлар натижасида ҳосил бўлган шакли. Мас., а ф ф и к с н и н г в а р и а н т и (қ.), с ў з н и н г в а р и а н т и (қ.).

ВЕЛЯРИЗАЦИЯ (*лот.* veloris — орқа танглай). Тил орқа қисмининг юмшоқ танглайга яқинлашуви асосидаги овоз ва шовқиннинг кескин пасайиши натижасида товушнинг қаттиқлашуви. Қ. Веляр ундошлар. Қиёс. Палатализация.

ВЕЛЯРИЗАЦИЯЛАНГАН УНДОШ. Асосий артикуляцияга веляризация қўшилган ундош. Тил орқа қ, ғ, х ундошларидан бошқа ҳамма ундошлар веляризацияланган бўлиши мумкин. Қиёс. Палаталанган ундош.

ВЕЛЯР УНДОШЛАР — *айн.* Орқа танглай ундошлари.

ВЕРГУЛ. Тиниш белгиларидан бири (,). Бу белги, масалан, қуйидаги ҳолларда қўйилади: а) қўшма гап компонентлари орасида: *Кун ботиб, остон қорайган* (П. Турсун); б) ундалмаларни ажратиш учун: *Ўртоқлар, бир оз кутамиз*; в) уюшиқ бўлақларни ажратишда: *Сең куйчи, пахтакор, олим...* (Ғ. Ғулом) ва б.

ВИБРАНТ (лот. *vibrantis* — титроқ) — қ. Титроқ ундош.

ВИД — қ. Вид категорияси.

ВИД КАТЕГОРИЯСИ — қ. Тус категорияси.

ВИДЕРЖКА. Товуш артикуляциясининг ўрта фазаси. Бунда нутқ аъзолари худди шу товушнинг талаффузи учун зарур ҳолатда бўлади. Қ. **Присгуп.** **Отсгуп.**

ВОКАБУЛА (лот. *vocabulum* — сўз). 1. Лексикология ва лексикографиянинг ўрганиш манбаи сифатидаги алоҳида олинган сўз.

2. Луғат мақоласининг бош сўзи.

ВОКАЛИЗМ (лот. *vocalis* — унли) — қ. Унлилар тизими.

ВОКАТИВ (лот. *vocativis* — ундаш келишиги). 1. *айн.* Ундаш келишиги. 2. *ойн.* Ундалма.

ВОКАТИВ ГАП — қ. Ундаш гап.

ВОЛАПЮК (*volarijk* < *ингл.* *world* — дунё, *speak* — гапирмоқ, яъни дунё тили). 1880 йилда немис католик руҳонийси Шлейхер томонидан тавсия этилган сунъий халқаро тил.

ВОСИТАЛИ КЕЛИШИК. Бош ва қаратқич келишикларидан бошқа келишиклар воситали келишиклар гуруҳини ташкил этади. Булар сўз бирикмаси ва гап таркибида синтактик тобеликни ифодалашига кўра бир гуруҳга бириктирилади.

ВОСИТАЛИ ОБЪЕКТ — *айн.* Воситали тўлдирувчи.

ВОСИТАЛИ ТЎЛДИРУВЧИ. Тушум, қаратқич, бош келишиклардан бошқа келишикдаги сўз билан ёки кўмакчи олган сўз билан ифодаланиб, ҳаракат-ҳолат бевосита йўналмаган объектни кўрсатадиган тўлдирувчи: *Ховушни суниса тўлдирик* (И. Раҳим). *Биламан, бу гап Ҳафизадан чиққан* (А. Қаҳҳор). *Ҳамма учун эрмак бўлди бу китобчалар* (М. Исмоилий). *Сизга ҳали Умри тўғрисида гапиринди* (А. Қаҳҳор). *Қиёс.* Воситасиз тўлдирувчи.

ВОСИТАСИЗ ТЎЛДИРУВЧИ. Тушум келишигидаги сўз билан ифодаланиб, ҳаракат бевосита йўналган объектни кўрсатадиган тўлдирувчи: *Кампир чархнинг сув-ғуандан қизларнинг гапини эшитмас эди* (Ойбек). *...Тантйбойвачча чап томондаги кичкина кўчани кўрсатди.* (Ойбек). *Қиёс.* Воситали тўлдирувчи.

ВОСИТА ТИЛ. Миллатлар, элатлар орасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қиладиган тил.

ВУЛЬГАРИЗМЛАР (лот. *vulgaris* — оддий, содда) — қ. Дағал сўз, Дағал ибора.

Г

ГАЛЛИЦИЗМ (лот. *gallicus*). Француз тилидан ўзлашган, лекин ёт элемент экани сезилиб турадиган сўз ёки ибора: *мерси, пардон* каби. Қ. **Варваризм.**

ГАП. 1. Тил қонунлари асосида грамматик ва оҳанг жиҳатдан шаклланган, фикрни ифодалаш учун хизмат қиладиган нутқ бирлиги. Гапнинг грамматик асосини предикативлик — замон категорияси, модаллик категорияси ва хабар оҳанги ташкил этади. Гаплар тузилиши, коммуникатив вазифаси ва б. белгиларига кўра бир неча турларга бўлинади. **Қ. Гап турлари.**

2. Қўшма гапнинг предикатив birlikка тенг қисми (мас., эргаш гап).

ГАП БЎЛАКЛАРИ. Гап таркибида маълум бир сўроққа жавоб бўлиб, маълум бир синтактик вазифада келувчи сўз ёки сўз бирикмалари.

Гап бўлаклари гап таркибидаги ролига қараб, икки асосий турга бўлинади: 1) бош бўлаклар (қ.), 2) иккинчи даражали бўлаклар (қ.).

Тузилишига кўра гап бўлаклари икки турга бўлинади: 1) содда бўлак (қ.), 2) мураккаб бўлак (қ.).

ГАП БУЛАКЛАРИНИНГ ТАРТИБИ. Гап бўлаklarининг ўзаро маълум грамматик қонун-қоида асосида, маълум синтактик, мазмуний, услубий қиймати билан боғлиқ ҳолда жойлашуви. Гап бўлаклари тартибининг икки тури бор: 1) тўғри тартиб (қ.), 2) тескари тартиб ёки инверсия (қ.).

ГАПЛОЛОГИЯ. (юн. *gaplos* — оддий; *logos* — тушунча, таълимот). Ясама сўзларда қатор келган бир хил ёки бир-бирига ўхшаш бўғинлардан бирининг тушиши: *минералогия* (*минералогия ўрнига*); *қайна* < *қайнана* < *қайнона*, *қайни* < *қайнини* < *қайн ини* каби.

ГАПНИНГ АКТУАЛ БЎЛИНИШИ. Гапнинг муайян нутқий матндаги мундарижасидан келиб чиқиб, мазмун жиҳатдан бўлиниши. Бундай бўлинишда гап икки қисмдан иборат бўлади: 1) сўзловчи ва тингловчи (ўқувчи) учун маълум нарсани ифодаловчи қисм (тема), 2) сўзловчи билдирмоқчи, айтмоқчи бўлган қисм, яъни янги ахборот, маълумот қисми (рема): *Бу йилги режалар яна ҳам катта*. Бу гапнинг актуал бўлинишида тема: *бу йилги режалар*; рема: *яна ҳам катта*. **Қ. Тема. Рема.**

ГАПНИНГ ВАЗИФАЛАРИ. Гапнинг ўзаро фикр олишувда бажарадиган вазифалари. Гапнинг икки асосий вазифаси фарқланади: 1) нутқий алоқа вазифаси (қ. Гапнинг нутқий алоқа вазифаси); 2) эстетик вазифа (қ. Гапнинг эстетик вазифаси).

ГАПНИНГ ГРАММАТИК ТУЗИЛИШИ. Гапнинг уни ҳосил этган синтактик унсурлардан иборат тузилиши: *Гули Сабоҳат она билан Дилмуродни кузатиш учун эрталаб барвақт автостанцияга чиқди* (У. Юсупов). *Турли-туман гуллар бирин-кетин очилгач, бутун ҳовли гул ҳидига қопланди-ю, дам олиш соатлари яна ширин ва яна мазали туюларди*. Биринчи гап содда гап бўлиб, унинг таркибидаги бўлаклар шу гапнинг синтактик тузилишини ташкил этади. Иккинчи гап эса қўшма гап ва унинг

таркибий унсурлари (ҳосил қилувчи гаплар) шу қўшма гапнинг грамматик тузилишини ташкил этади.

ГАПНИНГ МАЗМУНИЙ ТУЗИЛИШИ. Гапнинг мазмун жиҳати, маъхум мантикий-грамматик маъноси («фикр предмети ва унинг белгиси» каби), субъект, фикрий объект каби мазмуний категориялар асосида келтириб чиқариладиган мазмун.

ГАПНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА БЎЛАКЛАРИ. Гапнинг актуал бўлинишида унинг тема ва ремалардан иборат тузилиши. Қ. Тема, Рема: Гапнинг актуал бўлиниши.

ГАПНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА ВАЗИФАСИ. Гапнинг фикр ифодалаш воситаси сифатида бажарадиган вазифаси. Қ. Гапнинг вазифалари. Нутқий алоқа вазифасига кўра гаплар бир неча турга бўлинади. Қ. Гап турлари.

ГАПНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА ТУЗИЛИШИ. Гапнинг ўзаро мазмун муносабатида бўлган қисмлардан (нутқий алоқа бўлақларидан) иборат тузилиши. Қиёс. Гапнинг синтактик тузилиши.

Қ. Гапнинг актуал бўлиниши. Гапнинг нутқий алоқа бўлақлари.

ГАПНИНГ ЭСТЕТИК ВАЗИФАСИ. Гапнинг фикр мазмунига қўшимча тарзда турли ҳис-эмоция, таъсирчанлик ифодалаш вазифаси. Эстетик вазифа бажариш ёки бажармаслигига кўра гаплар икки турга бўлинади: 1) эмоционал гап, 2) ноэмоционал ёки интеллектуал гап. Қ. Гап турлари.

ГАП ТУРЛАРИ. Гапнинг таснифига кўра турлари. Гаплар турли нуқтаи назардан тасниф қилинади ва унинг турлари ҳам шу тасниф нуқтаи назаридан белгиланади. Гаплар қуйидати нуқтаи назардан тасниф қилинади:

1. Таркибида предикатив birlikнинг миқдорига кўра. Бунда гапларнинг икки тури фарқланади: 1) содда гап (қ.), 2) қўшма гап (қ.).

2. Нутқий алоқа вазифасига кўра (қ. Гапнинг коммуникатив вазифаси). Бунда гапларнинг уч тури фарқланади: 1) дарак гап (қ.); 2) сўроқ гап (қ.); 3) бўйруқ (қ.).

3. Эстетик вазифасига кўра (қ. Гапнинг эстетик вазифаси): 1) эмоционал гап (қ.) 2) ноэмоционал ёки интеллектуал гап (қ.).

Ўз навбатида гапнинг бу турлари турли нуқтаи назардан ўзичида яна бир неча турларга бўлиниши мумкин.

ГЕМИНАТА — қ. Қўш ундош.

ГЕМИНАЦИЯ — қ. Қўш ундошлик.

ГЕРМАНИЗМ (лот. germanus — герман). Герман тилларидан ўзлашган, лекин ёт унсурлар экани сезилиб турадиган сўз ёки ибора: денди, мисс ва б.

ГИДРОНИМ (юн. hydor — сув; опута — пом). Дарё, сув ҳавзалари кабиларнинг номлари.

ГИПЕРБОЛА (юн. hyperbole — муболага). Парса, ҳодиса, жараёнларнинг белги-хусусиятини, ҳолатини ўта бўрттириб тас-

вирлаш: *Қил устида турибди. Сариқ чақага олмайди. Сарҳовуздан катта эди косаси* (Фольклор).

ГИПОТАКСИС. (юн. *hupo* — ости + *taxis* — жойлашув). *Қ. Тобе алоқали тузилма. Қиёс. Паратаксис.*

ГЛОССАРИЙ. Бирор асар, айниқса кадимги асарлардаги эскирган ва кам қўлланадиган, тушунилиши қийин бўлган сўзлар изоҳланадиган луғат.

ГЛОТТОГОНИК ЖАРАЁН. Тилнинг пайдо бўлиш ва тараққиёт жараёни.

ГЛОТТОГОНИЯ (юн. *glotta* — тил + *gonos* — туғилиш).

1. Тилнинг келиб чиқиши.

2. Тилнинг келиб чиқиши ва тараққиёти ҳақидаги таълимот.

ГРАДАЦИЯ (лот. *gradatio* — босқичма-босқич кучайтириш) Нутқ парчаларидан бири иккинчисининг маъносини (мазмунини) кучайтириб боришидан иборат услубий жараён:

*Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг,
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол,
Қўлингга қурол ол!*

(Ҳ. Олимжон.)

ГРАДУАЛ ОППОЗИЦИЯ (лот. *gradus* — қадам, босқич) — *Қ. Даражали оппозиция.*

ГРАММАТИЗАЦИЯ — *айн. Грамматикализация.*

ГРАММАТИКА (юн. *grammatike* — ҳарф ўқиш ва ёзиш санъати). 1. Тилшуносликнинг сўз шакллари (шакл ясалиши), сўз бирикмаларининг турлари, гап турлари (тилнинг грамматик қурилиши) ҳақидаги бўлими. Урганиш манбаи, материали ва вазифаси нуқтан назаридан грамматиканинг бир неча тури фарқланади: 1) тарихий грамматика (қ.); 2) тасвирий грамматика (қ.); 3) формал грамматика (қ.). Узаро қардош ёки қардош бўлмаган тиллар грамматик қурилишни солиштириб ўрганишига кўра грамматиканинг икки тури фарқланади: 1) чоғиш тирма грамматика (қ.); 2) қиёсий грамматика (қ.).

2. *айн. Грамматик қурилиш: ўзбек тилининг фонетика ва грамматикаси.*

3. Сўз шакллари, уларнинг сўз бирикмаси ва гапдаги ўзаро боғланиши ҳақида қондалар мажмуи: *ўзбек тили грамматикасини ўрганиш.*

ГРАММАТИКАЛАШИШ. 1. Сўзнинг мустақил луғавий маъносини йўқотиб, ёрдамчи вазифада қўлланишга ўтиши, ёрдамчи сўзга айланиши. Мас., *кўра, қараганда, асосан* сўзларининг ёрдамчи вазифада қўлланиши; *билан, эди* кабиларнинг бутунлай ёрдамчи сўзга айланиши.

2. Сўз бирикмасининг аналитик шаклга айланиши. Бунда ҳам сўз бирикмасини ҳосил қилувчи қисм (сўз)лардан бири ўз мустақиллигини йўқотади. Мас., ўзбек тилидаги *ўқий бошламоқ*, *ёзиб кўрмоқ* каби бирикувлар аслида сўз бирикмаси бўлган. Ҳозирда эса, улар таркибидаги *бошламоқ*, *кўрмоқ* феъллари мустақил луғавий маънога эга эмас, шу туфайли улар аналитик шакл ҳисобланади.

ГРАММАТИКАЛИЗАЦИЯ — қ. Грамматикалашиш.

ГРАММАТИК АЛОҶА — айн. Синтактик алоқа.

ГРАММАТИК АНТОНИМИЯ. Грамматик бирликларнинг ўзаро антоним бўлиши, антонимик муносабати.

ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯ. Асосида ётувчи умумий маъносига кўра бирлашувчи шакллар тизими. Грамматик категориянинг одатда икки тури фарқланади: 1) морфологик категория (қ.); 2) синтактик категория (қ.).

ГРАММАТИК КЕСИМ — айн. Кесим. *Қиёс*. Логик кесим.

ГРАММАТИК МАЪНО. Сўзнинг шаклий қисми, грамматик шакли ифодаладиган маъно. Мас., *-лар* қўшимчаси отга хос кўплик маъносини (*дўстлар*, *боғлар* каби), — *яп* аффикси феълга хос ҳозирги замон маъносини (*келяпти*, *сўраяпти* каби) ифодалайди. *Қиёс*. Лексик маъно. Лексик-грамматик маъно. Қ. Грамматик форма.

ГРАММАТИК ОМОНИМИЯ. Грамматик бирликлар орасидаги омонимия. Қ. Омоморфемалар.

ГРАММАТИК СИНОНИМИЯ. Грамматик бирликларнинг (сўз шакли, сўз бирикмаси ёки гапларнинг) ўзаро синоним бўлиши. Қ. Синтактик синонимия.

ГРАММАТИК СОН — айн. Сон категорияси.

ГРАММАТИК УСЛУБИЯТ. Сўз туркумлари ва уларга хос шаклларнинг таъсирчанлик хусусиятлари, синтактик тузилмаларнинг услубий имкониятлари, шунингдек, нутқда грамматик воситаларни мақсадга мувофиқ тарзда танлаш ва қўллаш ҳақидаги таълимот.

ГРАММАТИК ФОРМА — қ. Грамматик шакл.

ГРАММАТИК ШАКЛ. Грамматик маънони ифодалаш учун хизмат қиладиган тил воситалари. Мас., *ёздирялман* феъли таркибида орттирма ниобат, ҳозирги замон, биринчи шахс бирлик маъносини ифодаловчи шакллар қатнашган. Грамматик шакл аффикслар ёрдамида ёки ёрдамчи сўзлар воситасида ҳосил қилинади. Шунга кўра грамматик шаклнинг икки тури ўзаро фарқланади: 1) синтетик шакл (қ.); 2) аналитик шакл (қ.). Грамматик категорияга бўлган муносабатига кўра грамматик шаклнинг икки тури фарқланади: 1) категориал шакл (қ.); 2) нокатегориал шакл ёки функционал шакл (қ.).

ГРАММАТИК ЭГА — айн. Эга. *Қиёс*. Логик эга.

ГРАММАТИК ҚУРИЛИШ. Тилга хос сўз шакли, сўз бирикмаси ва гап қурилиши.

ГРАФЕМА (юн. *graphie* — шакл, сурат). Езув бирлиги. Бундай бирлик сўздаги, гаптаги ўрнига кўра, услуб ва ҳ.га қараб, катта ва кичик шаклига (А, а), қора ва курсив шаклига (а, а) эга ва ҳ. Графема бир товушнинг ҳам, икки ёнма-ён товушнинг ҳам ифодаси бўлиши мумкин. Мас., ё (й+о), е (й+э), ю (й+у), я (й+а) графемалари.

ГРАФИКА (юн. *graphike* — ёзма). 1. Нутқ товушларини ёзиб ифодалаш воситаларининг муайян тизими: *рус графикаси, араб графикаси*.

2. Тилшуносликнинг алифбодаги ҳарфлар таркибни, шаклини, ҳарф ва нутқ товушлари орасидаги муносабатни белгилаш билан шуғулланувчи амалий соҳаси.

ГРЕЦИЗМ. Грек (юнон) тилидан ўзлашган, лекин ёт унсур экани сезилиб турадиган бирликлар (сўз, ибора ва б.). Қ. **Варваризм.**

ГУМОН ОЛМОШЛАРИ. Предмет, белги кабилар ҳақида ноаниқ тасаввур англатувчи, уларга тахминли ишора қилувчи олмошлар: *аллаким, аллақандай, қандайдир, бир нима* кабилар: *Бунинг бадалига унга биров битта-яримта нон, яна биров чойчақа бериб кетади* (Ҳ. Фулом). *Аллаким қаердадир* кўрганга тақлид қилиб, бинокорлик бригадаси Тўлган аканинг ёрдами билан пўчтахона ташкил қилди (А. Қаҳҳор).

ГУМОН ЮКЛАМАСИ. Ўзи алоқадор сўзнинг ёки бутун гапнинг мазмунига ноаниқлик (гумон) маъносини берувчи юклама: *-дир (қаердадир), балки: Бола, «укдим» дегандай бошини қимирлатиб, қаергадир ўқдай учди* (Ойбек). *Балки завод қуриш учун овора бўлишга тўғри келмас...* (Ойбек).

Д

ДАРАЖА КАТЕГОРИЯСИ. 1. Белгининг бир-бирига қиёсан даражасини кўрсатадиган грамматик категория. Асосан сифат туркумига, қисман равиш туркумига хос. Бу грамматик категориянинг уч тури бор: 1) бош даража (қ.); 2) озайтирма даража (қ.); 3) орттирма даража (қ.): *гўзал—гўзалроқ—жуда гўзал* каби.

2. қ. Нисбат категорияси.

ДАРАЖАЛИ ОППОЗИЦИЯ. Қарама-қарши қўйилувчиларнинг ҳар бирида бор белгининг турли даражада бўлиши асосидаги зидланиш. Мас., *чиройли — сулув — барно — гўзал*.

ДАРАК ГАП. Воқеа-ҳодисани тасдиқ ёки инкор йўли билан қайд этувчи, хабар этувчи гап: *Уша солдат тўғрисида биронгасига мириқиб ҳикоя қилиб бергим келади* (А. Мухтор). *Бир неча минутдан кейин бу кўчага одам сиғишмай қолди* (А. Қаҳҳор).

ДАҒАЛ ИБОРА. Адабий тил, одатдаги (мақбул) муомала учун хос бўлмаган, қўпол муносабатни ифодаловчи ибора: *қуюшқондан чиқмоқ, думига челақ боғламоқ* каби.

ДАҒАЛ СЎЗ. Адабий тилга кирмайдиган қўпол сўз. Мас., *емоқ, чайнамоқ* сўзлари ўрнида қўлланувчи *кавшамоқ, ғажимоқ* сўзлари: *Қанча сўксанг, шунча шилқим, турфа суллоҳ ба ч а ғ а р* (Муқимий).

ДЕКОРРЕЛЯЦИЯ (лот. de — «олиш», «ажратиш» маъноли олд қўшимча + correlatio — ўзаро алоқа, муносабатдорлик). Сўзда морфемалар миқдори сақлангани ҳолда уларнинг маъноси, хосса-хусусияти ва ўзаро муносабатининг ўзгариши. Мас., *унинг* сўзи асли ул — олмош ва **-инг** — қаратқич келишиги қўшимчасидан таркиб топган. Кейинчалик морфемаларга ажралиш ўзгарган: *у* — олмош ва **-нинг** — келишик қўшимчаси. **Қ. Морфологик қайта бўлиниш.**

ДЕМИНУТИВ (лот. diminutus — кичрайган) — *айн.* Кичрайтиш шакли: *қизча, столча, тугунчак* каби.

ДЕНОТАТ (лот. denotare — белгиламоқ). Тил бирлиги (мас., сўз) ёрдамида номланувчи (аталувчи) воқелик, нарса-буюм. Мас., *юз, афт, башара, чеҳра, турқ* сўзлари бир предмет (денотат)нинг турли номларидир. **Қиёс. Сигнификат.**

ДЕНОТАТИВ МАЪНО. Денотат билан бевосита боғлиқ, уни бевосита билдирувчи маъно. **Қ. Денотат. Қиёс. Коннотатив маъно.**

ДЕНОТАЦИЯ. Тил бирлигининг асосий, денотатив маъно ифодаси. **Қиёс. Коннотация.**

ДЕПРЕДИКАЦИЯ. Предикатив синтагмани попредикатив синтагма тарзида трансформациялан. Мас., *Делегация Тошкентга келди.* — *Делегациянинг Тошкентга келиши.* **Қ. Трансформация. Номинализация.**

ДЕРИВАТОЛОГИЯ — *айн.* Сўз ясалиши 1.

ДЕРИВАЦИОН МАЪНО — *айн.* Сўз ясалиш маъноси.

ДЕРИВАЦИОН МОРФЕМА — *айн.* Сўз ясовчи формант. **Қ. Формант.**

ДЕРИВАЦИЯ (лот. derivatio, — ясалиш) — *айн.* Аффиксал сўз ясалиши.

ДЕСЕМАНТИЗАЦИЯ (лот. de — «айириш» маъноли олд қўшимча: *юн. semantikos* — ифодаловчи) — **қ.** Маъносизланиш.

ДЕСКРИПТИВ ЛИНГВИСТИКА (*ингл. descriptive* — тасвирий). Ҳозирги тилшуносликда америка структурализми деб номланувчи йўналиш. Бу йўналиш тил тузилиши шаклий унсурларини дистрибутив метод асосида ўрганadi. **Қ. Структурализм. Дистрибутив метод.**

ДЕТЕРМИНАНТ. Гапнинг бошланишида мустақил таркибий қисм сифатида келиб, ўзидан кейинги қисмга бир бутун ҳолда тааллуқли бўлиб, уни яхлитлигича кенгайтирадиган иккинчи даражали бўлак. Мас., *Кеча ҳаво булут бўлиб, бир оз ёмғир ёғди.*

ДЕФИС (нем. Devis < лот. divisio — бўлиниш). Жуфт ва такрорий сўзларда, сўз ва унга қўшиладиган айрим унсурлар ўртасида ва б. бир неча ҳолатларда ярим қўшиб ёзишни кўрсатиш учун қўйиладиган чизиқча (-): *аста-секин, паст-баланд, жаман-жаман, бора-бора, келди-ку каби.*

ДЕЭТИМОЛОГИЗАЦИЯ (лот. de — «айриш» маъноли олд қўшимча + этимология). Сўзда этимологик боғланишнинг йўқолиши, яъни сўз ясалишига асос бўлган қисм билан сўз ясовчи формагидан маъно муносабатининг йўқолиши. Деэтимологизация турли ҳодисалар туфайли, мас., товуш ўзгаришлари, морфемаларнинг истеъмолдан чиқиши ва ҳ. натижасида юз беради. Мас., ўзбекча *юксак, юксал, юқори* сўзлари *юк-/юқ-* сўзи билан боғлиқ. Лекин ҳозирги тилда бу сўзлар ясама деб қаралмайди.

ДИАКРИТИК БЕЛГИ (юн. diakritikos — фарқловчи). Ҳарфга қўшимча равишда бирктилиб, бошқача товушни кўрсатувчи ҳарф ҳосил қилишда қатнашадиган белги. Мас., *ё* ҳарфидаги икки нуқта, *қ* ҳарфидаги остки белги ва б.

ДИАЛЕКТ (юн. dialektos — шева, лаҳжа). Умумхалқ тилининг сон жиҳатдан нисбатан кам бўлган, бироқ ҳудудий, касб-ҳунар ва б. жиҳатдан умумийликка эга бўлган кишилар томонидан қўлланадиган кўриниши. Қ. Касб-ҳунар лексикаси. Социал диалект, Маҳаллий (ҳудудий) диалект. Қиёс. Лаҳжа, Шева.

ДИАЛЕКТАЛ ЛУҒАТ. Тилнинг диалект ва шеваларига хос — фонетик ёки маъно жиҳатдан адабий тилдагидан фарқ қиладиган сўзларни қайд этадиган луғат (мас., «Ўзбек халқ шевалари луғати», «Фан» нашриёти, Тошкент, 1971).

ДИАЛЕКТИЗМЛАР. Бирор диалектга хос бўлган тил бирликлари. Диалектизмлар сўз, ибора ёки бошқа birlikлар бўлиши мумкин. Мас., *жаман* (ёмон), *чоч* (соч) — фонетик диалектизм; *патинжон* (помидор), *болиш* (ёстиқ) — лексик диалектизмлар; *кўчага кўрдим* (кўчада кўрдим) — грамматик диалектизм ва ҳ.

ДИАЛЕКТОГРАФИЯ (юн. dialektos — шева, лаҳжа + grapho — ёзаман). Маҳаллий диалект, лаҳжа ва шеваларни тасвирий йўл билан ўрганувчи соҳа; тасвирий диалектология.

ДИАЛЕКТОЛОГИК АТЛАС — қ. Лингвистик атлас.

ДИАЛЕКТОЛОГИК ЛУҒАТ — қ. Диалектал луғат.

ДИАЛЕКТОЛОГИК ХАРИТА. Бирор тилнинг диалект, лаҳжа ва шеваларининг географик жойлашувини кўрсатувчи харита.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ (юн. dialektos — шева, лаҳжа + logos — тунунча, таълимот). Тилшуносликнинг диалект, лаҳжа ва шеваларни ўрганувчи бўлими.

ДИАЛОГ (юн. dialogos — суҳбат). Суҳбатдошларнинг бевосита бир-бирига қаратилган нутқи. Нутқнинг бу тури ўзига

хос бир қатор белги-хусусиятларга эга. Мас., унинг синтактик қурилиши нисбатан содда бўлади, ҳар бир шахснинг гапи одатда қисқа бўлади ва ҳ.:

— *Шу ерга чақира қолай?*

— *Келармикан?*

— *Илтимос қилиб кўрамиз-да.*

— *Ҳа, майли...* (Уйғун).

ДИАХРОНИЯ (юн. *dia* — орқали + *chronos* — вақт). Айрим тил ҳодисаларининг, яхлитлигича тил тизимининг тарихий изчил ривожланиш босқичлари лингвистик ўрганиш манбаи сифатида. *Қиёс. Синхрония.*

ДИВЕРГЕНТ (лот. *divergere* — турли томонга тарқалувчи). Дивергенция йўли билан бир фонеманинг вариантларидан тараққий этган (келиб чиққан) фонема. Мас., ўзбекча тил орқа а унлисидан келиб чиққан о (о) унли фонемаси (*қишлоқ* сўзидаги).

ДИВЕРГЕНЦИЯ. 1. Ўзгаришга сабаб бўладиган позиция шароитларнинг йўқолиши натижасида фонема вариантларининг фонологизацияланиши, бир фонеманинг икки фонемага ажрalliши.

2. Товушларнинг позиция ҳолатга кўра бирдан ортиқ товушга бўлиниши.

ДИЕРЕЗА (юн. *diacresis* — бўлиниш). Қатор ундошлардан бирининг ассимиляция ёки диссимиляция натижасида тушиб қолиши. Мас., *арслон* > *аслон*.

ДИНАМИК УРҒУ. Товуш кучининг ўзгаришига (интенсивлигига) асосланадиган урғу. Динамик ургуда интенсивлик етакчи бўлади. *Қиёс. Квантитатив урғу.*

ДИССИМИЛЯЦИЯ (лот. *dissimilis* — ноўхшан). Сўздаги бир хил ёки бир-бирига қисман ўхшаш товушлардан бирининг артикуляция жihatдан фарқ қиладиган бошқа товуш томон ўзгариши. Диссимиляция жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, асосан сўзлашув нутқида юз беради: *транвай* (*трамвай* ўрнига), *зарал* (*зарар* ўрнига) ва ҳ. Ўз хусусиятига кўра диссимиляциянинг икки тури фарқланади: контакт диссимиляция (қ.), дистант диссимиляция (қ.). *Қиёс. Ассимиляция.*

ДИСТАНТ АССИМИЛЯЦИЯ. Ёнма-ён бўлмаган ундошлар ассимиляцияси. Мас., *мошкичири* — *мочкичири каби.* *Қиёс. Контакт ассимиляция.*

ДИСТАНТ ДИССИМИЛЯЦИЯ. Ёнма-ён бўлмаган ундошлар диссимиляцияси. Мас., *зарал* (ад. -орф. *зарар*). *Қиёс. Контакт диссимиляция.*

ДИСТАНТ ҲОЛАТ (лот. *distantia* — оралиқ). Тил бирликларининг бир-бирдан ажралган, узоқлашган ҳолда жойлашуви. Мас., эга ва кесимнинг дистант ҳолати: *А з и з ўша кун и ярим тунгача у х л о л м а д и* (У. Усмонов). *Қиёс. Контакт ҳолат.*

ДИСТРИБУТИВ МЕТОД. Структурал лингвистикада тил

үнсурларини муайян тилга хос қонун-қоидалар асосида бўлиш мусоиди.

ДИСТРИБУЦИЯ (лот. *distributio* — ажратниш, тарқатиш). Бирор тил бирлигининг нутқда бошқа тил birlikлари қуршовида шилатила олиш ўринлари. Дистрибуциянинг қуйидаги турлари бор: 1) қўшимча дистрибуция (қ.); 2) эркин пилмашиниш дистрибуцияси (қ.); 3) контраст дистрибуция (қ.) ва б.

ДИФТОНГ (юн. *di(s)* — икки карра + *phthongos* — овоз, тонуи). Икки товушдан таркиб топган унли бир бўғин таркибида келувчи, шунга кўра бир товушга яхлитланувчи унли. Дифтонг ўзбек тилида деярли йўқ. Қиёс. **Монофтонг**.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ СЕМА (лот. *differens* — фарқловчи) — айи. Фарқловчи сема.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ ВАЗИФА — қ. Фарқлаш вазифаси.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ (лот. *differentia* — фарқланиш). 1. Тил birlikларининг шакл, мазмун ва бошқа жиҳатдан ўзаро ажраллиши, қатламланиши. Мас., *артмоқ* ва *арчмоқ* феълларининг фонетик ва маъно жиҳатдан ўзаро алоҳидаланиши; *шиллар*, *келлар* феъл шаклининг гумон ифодаловчи шаклга айланиши унинг *шилайди*, *келади* шакли билан дифференцияланиши натижасидир.

2. Тил эволюциясининг хусусиятларидан бири бўлиб, бунинг таъсирида тил лаҳжалари ўртасида ноўхашшликлар вужудга келиб, улар мустақил тилларга айланади. Қиёс. **Интеграция**.

ДИФФУЗ ТОВУШЛАР. Бир-биридан ажралмас, бир-бирига сингиб кетган товушлар.

ДОМИНАНТА (лот. *dominans, dominantis* — ҳоким). Синонимик қатордаги бош сўз: бу сўз синонимик қатордаги сўзлар учун умумий бўлган денотатив маънони ифодалайди. Мас., *юз — бет — афт — башара — чеҳра — жамол — дийдор — ораз — узор — рухсор* синонимик қаторида *юз* сўзи доминанта ҳисобланади.

ДОНА СОН. Предметнинг миқдорини доналаб кўрсатувчи миқдор сонлар. Соннинг бу тури *-та* қўшимчаси ёрдамида ясалади: Мас., *бешта*, *тўққизта* каби.

ДУБЛЕТЛАР (фран. *doublet* < *double* — иккили). Бир хил (тенг) семантик таркибга эга бўлган тил birlikлари. Мас., *тилчи — тилшунос*, *адаб — одоб*, *арзийдиган — арзирли* ва б. Қ. Абсолют синонимлар, **Вариант**.

Е

ЕТАКЧИ ФЕЪЛ. Аналитик феъл шаклларида ўз мустақил маъносини сақловчи феъл. Мас., *ўқиб чиқди*, *эзиб ташлади*,

бора қол, йиқилиб кетди каби аналитик шаклларда ўқи, эз, бор, йиқил феъллари етакчи феъл ҳисобланади. Қ. Ёрдамчи феъллар. Аналитик шакл. Қиёс. Кўмакчи феъл.

Ё

ЁЗМА НУТҚ. Нутқ товушларини махсус график белгилар воситасида ёзиш билан ифода этиладиган нутқ. Қиёс. **Оғзаки нутқ.**

ЁЗУВ. 1. Нутқни қоғозда (ёки бошқа нарсада) акс эттириш учун хизмат қиладиган ҳарфий график шакллар тизими, шу тизимга асосланувчи алоқа воситаси.

2. айн. **Графика.**

ЕЙИҚ ГАП. Бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топган гап: *Қизлар звеноси Дилшоднинг уйида ўйин-кулги билан кўнгул очишди* (Ойбек). *Низомжон опасининг гапларини чин юракдан эшитиб ўтирарди* (Саид Аҳмад). Қиёс. **Йиғиқ гап.**

ЕЙИҚ БУЛАҚ — қ. Мураккаб бўлақ.

ЁНДОШ АССИМИЛЯЦИЯ. Ёнма-ён ундошлар ассимиляцияси. Мас., *лн > лл: қўлни — қўлли, тд > тт: кетди — кетти* каби. Қиёс. **Дистант ассимиляция.**

ЁНДОШ ДИССИМИЛЯЦИЯ. Ёнма-ён ундошлар диссимилляцияси. Мас., *транвай* (ад. -орф. *трамвай*). Қиёс. **Дистант диссимилляция.**

ЁНДОШ ҲОЛАТ. Тил бирликларининг бевосита ёнма-ён (орада бошқа бирликлар бўлмағи) жойлануви. Мас., эга ва кесимнинг ёндош ҳолати: *Меҳмонлар келишди*. Қиёс. **Дистант ҳолат.**

ЁН УНДОШ. Тил учининг юқори милякка жинслашуви натижасида ҳаво оқими пастга тушган тил орқа қисмининг икки ёнидан ўтиши билан ҳосил бўладиган л сонор товуш.

ЁПИЛГАН БУҒИН. Ундош билан бошланадиган бўғин: *бола, тилак* каби. Қиёс. **Ёпилмаган бўғин.**

ЁПИЛМАГАН БУҒИН. Унли билан бошланадиган бўғин: *ойна, албатта, илҳом* сўзларининг биринчи бўғини. Қиёс. **Ёпилган бўғин.**

ЁПИҚ БУҒИН. Ундош билан битган бўғин: *қат-тиқ, ўр-тоқ, мак-таб* каби. Қиёс. **Очиқ бўғин.**

ЁПИҚ УНЛИ— қ. **Тор унли.**

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР. Мустақил ҳолда гап бўлагини вазифасида кела олмайдиган, турлича ёрдамчи маъно ва вазифаларда қўлланадиган сўзлар. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар маъно ва вазифасига кўра уч турга бўлинади: 1) кўмакчи (қ.); 2) боғловчи (қ.); 3) юклама (қ.).

ЁРДАМЧИ ФЕЪЛЛАР. Ёрдамчи вазифасида қўлланиб, қўш-

ма феъл ҳосил қилиш, феълнинг аналитик шаклини ясаш учун хизмат қилувчи, шунингдек, боғлама вазифасини бажарувчи феъллар. Улар ўз вазифасига кўра уч турга бўлинади: 1) қўшма феъл ҳосил қилувчи ёрдамчи феъллар: *қил, айла, эт, бўл: қабул қилмоқ, рухсат этмоқ* каби; 2) феълнинг аналитик шаклини ҳосил қилувчи ёрдамчи феъллар (булар одатда кўмакчи феъллар деб юритилади): *бошла, чиқ, юбор* ва б.: *кела бошлади, ўқиб чиқдим, сўраб кўр, йиқитиб юборди* каби; 3) боғлама вазифасини бажарувчи кўмакчи феъллар. Мас., *бўл: инженер бўлмоқ*.

Ж

ЖАМЛОВЧИ ОТ. Бир хил предметларнинг тўдасини, жамини билдирувчи отлар: *халқ, армия* каби.

ЖАМЛОВЧИ СОН. Предмет миқдорини жамлаш йўли билан билдирувчи сон: *учов, тўртала* каби.

ЖАРАНГЛИЛИК. Ун (товуш) пайчаларининг тебранишидан юзага келувчи тон. *Қиёс. Жарангсизлик.*

ЖАРАНГЛИ УНДОШЛАР. Шовқинга овоз қўшилган ундошлар. Мас., б, в, г, з ундошлари. *Қиёс. Жарангсиз ундошлар.*

ЖАРАНГСИЗЛИК. Ун (товуш) пайчаларининг тебранмаслиги, тоннинг йўқлиги.

ЖАРАНГСИЗ УНДОШЛАР. Таркиби шовқиннинг ўзидан иборат бўлган ундошлар: *п, ф, к, ш, с, т* каби. *Қиёс. Жарангли ундошлар.*

ЖАРГОН (*фран. jargon*). Бирор гуруҳ вакилларининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб ишлатадиган сўз ва иборалари. Мас., *новча* (ароқ), *қизил* (вино) — ичувчилар нутқиغا хос; *тоғамнинг ўғли* (милиционер, инспектор) — шофёрлар нутқида.

«**Ж»-ЛАШ.** й товуши ўрнида ж товушини айтиш. Бу ҳодиса айрим туркий тилларга (мас., қозоқ ва қорақалпоқ тилларига) хос. Ўзбек тилининг эса қинчоқ шеваларида учрайди *жўл* (йўл), *жўқ* (йўқ) каби.

ЖОНЛАНТИРИШ. Жонсиз предмет, маъхум нарсаларга жонли предметларга, инсонга хос хусусиятлар бериб тасвирлашдан иборат усул: *Нашвати дер кўзини сузиб, Мен сиз учун, кўрингиз баҳам. Ҳеч кимда йўқ менинг олтин тусим. Тилла билан баравар баҳом* (Уйғун). Қ. Персонификация.

ЖОНЛИ ТИЛ. 1. Бирор халқнинг алоқа қуроли сифатида хизмат қилиб турган тили. *Зид. Улик тил.*

2. Оддий сўзлашув (қ.).

ЖУФТ СОН. Бирдан ортиқ соннинг тенг боғланиши асосида ташкил топиб, тахминий миқдорни билдирувчи сон: *беш-олти киши, уч-тўрт соат* каби.

ЖУФТ СЎЗ. Мустақил лексик маъноли ёки лексик маънога эга бўлмаган икки қисмининг тенг боғланиши асосида ташкил толиб, умумлаштириш, жамлик каби маъноларни ифодаловчи сўз; сўзининг жуфт шакли. Жуфт сўз қисмлари ўртасидаги тўхтама (науза) қисқа бўлади: *бахт-саодат, хат-хабар, яхши-ёмон, боғ-роғ, аланг-жаланг, апоқ-чапоқ* каби.

ЖУФТ УНДОШЛАР. Жарангли ва жарангсизлик жиҳатдан фарқланиб, артикуляция ўрни ва усули жиҳатдан бир хиллигига кўра ўзаро зидлик ҳосил қилувчи ундошлар: б-п, т-д, г-к, з-с ва б.

ЖУНАЛИШ КЕЛИШИГИ. Ҳаракат йўналган нуқтани билдириб, ўрин, вақт, сабаб каби маъноларни ифодалашга хизмат қиладиган келишик. Бу келишик шакли *-га* (*-ка, -қа*) аффикси ёрдамида ясалади: *уйга, капалакка, қатиққа* каби: *Тошмамат курсида ўтирганча бетоқат бўлиб, шифтга қаради* (У. Усмонов). *Тўй кузга белгиланди. Дўстининг бепарволигига хафа бўлди.*

3

ЗАМОН — қ. Замон категорияси.

ЗАМОН КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг путқ пайтига муносабатини билдирувчи грамматик категория. Ҳаракатнинг путқ пайтига бўлган муносабатига кўра феълнинг уч замон тури бор: 1) ўтган замон (қ.); 2) ҳозирги замон (қ.); 3) келаси замон (қ.). Ҳаракатнинг путқ пайтига муносабатини бевосита ёки бавосита ифодалашига кўра замоннинг икки тури фарқланади: 1) мутлақ замон (қ.); 2) нисбий замон (қ.).

ЗИДЛОВ БОҒЛОВЧИЛАРИ. Маънолари бир-бирига қарама-қарши (зид) бўлган уюшиқ бўлақларни, шунингдек, қўшма гап таркибидаги содда гапларни боғлаш учун хизмат қилувчи боғловчилар: *лекин, аммо, бироқ, ҳолбуки* каби: *Ғўза суғоришни жуда яхши билдилар, лекин амал қилмайдилар* (Ойбек). *Хотин бу гапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон буни таъна деб тушунди* (А. Қаҳҳор). *Ўктам меваларни саралайди, бироқ егиси келмайди* (Ойбек).

И

ИБОРА. 1. айм. Фразеологик birlik.

2. Ўзига хос услубий, диалектал ва б. хусусиятга эга бўлган сўз, сўз бирикмаси ва ш.к. нинг умумий номи: *Болаларга хос ибора. Образли ибора* каби.

ИДЕОГРАММА. Идеографик ёзувда сўз англатадиган тушунишни ифодалаш учун қўлланадиган шартли белги — символ.

ИДЕОГРАФИК ЁЗУВ. Идеограммалар асосидаги ёзув. Қ.

Идеограмма.

ИДЕОГРАФИК СИНОНИМЛАР. Денотатив маъно нозиклигига кўра ўзаро фарқланадиган синонимлар: *ёрдамлашмоқ— кўмаклашмоқ— қарашмоқ* каби. Қиёс. **Услубий синонимлар.**

ИДИОМА (юн. *idioma* — ўзига хос ифода, ибора) — *айн.* Фразеологик чатишма.

ИДИОМАТИКА. 1. Бирор тилнинг идиомалари мажмуи.

2. Тилшуносликнинг идиомаларни ўрганувчи бўлими; иборанунослик.

ИДИОМАТИК ИБОРАЛАР — қ. **ИДИОМА.**

ИДО. 1907 йилда француз Луи де Бюфрон томонидан эсперантонинг варианты сифатида яратилган халқаро сунъий тил.

ИЕРОГЛИФИК ЁЗУВ — *айн.* Идеографик ёзув.

ИЕРОГЛИФЛАР (юн. *hieroglyphoi* — муқаддас ёзувлар). Бутун бир сўз, бўгин ёки товушни ифодалаш учун хизмат қиладиган график ифодалар.

ИЖРО МАЙЛИ. Ҳаракат-ҳолатни унинг бажарилиши (ижроси) билан, ҳар уч замондан бирида ифодалайдиган майл. Бу майлнинг махсус ясовчиси йўқ бўлиб, у феълнинг замон ва нахс-сон шакллари орқали шаклланади: *ўқиди, ўқияпти, ўқийди* каби. қ. **Майл категорияси.** Қиёс. **Бўйруқ-истак майли.** **Шарт майли.** **Мақсад майли.**

ИЖРОЧИ МАЪНОСИ. Ясама сўзларда ифодаланадиган ҳаракатнинг бажарувчиси маъноси. Мас., *пайвандчи, уйсоз, кабоб-наз* сўзларида ижрочи маъноси *-чи, -соз, -наз* аффикслари ёрдамида воқеланади.

ИЖТИМОЙ ДИАЛЕКТ. Муайян ижтимоий гуруҳ кишилари фойдаланадиган диалект.

ИЗОГЛОССА (юн. *isos* — бир, ўхшаш + *glossa* — тил, нутқ). У ёки бу тил ҳодисасининг тарқалиш ҳудудини кўрсатиш учун географик хариталарда тортилган чизиқлар. Қ. **Лингвистик география.**

ИЗОФА. Форс ва бошқа баъзи тилларда аниқловчи ва аниқланмиш муносабатини ифодаловчи воситалардан бири. Мас., *таржимаи ҳол, дарди бедаво, балойи нафс* каби бирикмалардаги тартиб ва *-и, -ий* изофани таъминловчи воситалар ҳисобланади. Бу турдаги бирикмалар форс-тожик тилларидан ўтган.

ИЗОФАЛИ БИРИКМА. Изофа воситалари ёрдамида ҳосил бўлган бирикма: *онайи зор, фасли баҳор* каби. Қ. **Изофа.**

ИЗОҲЛАНМИШ. Бирикманинг изоҳловчи (қ.) тобе бўлган қисми: *...зукко олим Муҳиддин Жабборович...* (Ў. Усмонов).

ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ. Луғавий бирликнинг маъноси (маънолари) кенг изоҳланадиган, грамматик, услубий ва б. белгилари

ҳам қайд этиладиган луғат. Мас., 1980 йилда нашр этилган икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати».

ИЗОҲЛОВЧИ. Аниқловчининг бир тури бўлиб, у предметнинг бошқача номини билдиради. Бу ном предметнинг белгил хусусияти бўлади: ... *ижроия комитетнинг раиси Заргаров идорадан чиқди* (А. Қаҳҳор).

ИЗЧИЛ АФФИКСЛАР. Маълум бир тизим тарзида сўз ясайдиган, сўз ясалишининг маълум типини ҳосил қилувчи аффикслар. Мас., от ясовчи *-чи* (шичи, спортчи, бетончи), феъл ясовчи *-ла* (ўйла, сўзла), сифат ясовчи *-ли* (кучли, ақлли, мазали) аффикслари изчил аффикслардир. *Қиёс. Ноизчил аффикслар.*

ИККИЛАМЧИ ЧУЗИҚЛИК. Ендон ундошнинг тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлган чўзиқлик. Мас., *ша:ар* (шаҳар), *су:* (сув) каби.

ИККИЛАНИШ. 1. Ушбуларда товуш чўзиқлигининг икки ҳисса ортиши: *узооқ, балаанд* каби.

2. *айн. Қўш ундошлик.*

ИККИ НУҚТА. Устма-уст қўйиладиган нуқта билан ифода ланадиган тиниш белгиси (:) бўлиб, асосан қуйидаги ҳолларда қўйилади: 1) уюшиқ бўлақлар олдидан қўлланган умумлашти рувчи бўлақдан сўнг: *Сув ошии таптанасига Қорабулоқнинг бутун аҳолиси: чоллар, хотинлар, болалар чиқиди* (М. Исмои лий); 2) боғловчисиз қўшма гап таркибидаги гапларни ажрат ишни кўрсатиш учун: *Яқун қилдим: кўз ёшларига икки боис бор экан асли* (Уйғун); 3) кўчирма гапдан олдин қўлланган муаллиф гапидан сўнг: *Қиз йўлайди: шундай ойдинда не сабаб дан ётишим керак?* (Уйғун) ва б.

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БУЛАҚЛАР. Бош бўлақлар билан ёки ўзаро бир-бири билан тобе алоқада бўладиган ҳоким бў лақнинг маъносини аниқлаб, тўлдириб, изоҳлаб келадиган гап бўлақлари. Гапнинг иккинчи даражали бўлақлари асосий хусу сиятларига кўра уч турга бўлинади: 1) аниқловчи (қ.) 2) тўлдирувчи (қ.); 3) ҳол (қ.). Гап бўлақлари. *Қиёс. Бош бўлақлар.*

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ УРҒУ (ёрдамчи урғу). Кўп бўғин ли сўзларда асосий урғуга нисбатан ёрдамчи сифатида қатна шадиган кучсиз даражали урғу. Мас., *кўзойнак* сўзида асосий урғу охириги бўғинда бўлиб, биринчи бўғин иккинчи даражали урғу олади. қ. *Урғу. Қиёс. Бош урғу.*

ИККИНЧИ ШАХС. Тингловчи. Бу маъно қуйидагича ифода ланади: 1) II шахс кишилиқ олмошлари билан: *сен, сиз, сизлар* каби; 2) эгалик категориясининг II шахс шакллари билан: *китобинг, ўқитувчингиз* каби; 3) шахс-сон категориясининг II шахс шакллари билан: *келдинг, ўйнаялсиз* каби.

ИККИ ТАРКИБЛИ ГАП. Предикатив асоси эга ва кесим бўлақларидан иборат бўлган гап: *Салқин шамолларгина қизнинг*

голлари билоан ўйнашади... (Ойбек.) *Кўкда танҳо ой кезмоқда* (Н. Раҳим). *Қиёс. Бир таркибли гап.*

ИККИ ТИЛЛИЛИК. Икки тилда бемалол фикрлаша олиш; икки тилни бир хилда эгаллаганлик; зуллисонайнлик.

ИККИ ТИЛЛИ ЛУҒАТ. Бир тилнинг луғавий бирликлари бошқа тилга таржима қилиб бериладиган луғат. Мас., русча-ўзбекча луғат, ўзбекча-русча луғат. *Қ. Таржима луғати. Қиёс. Бир тилли луғат.*

ИЛМИЙ ГРАММАТИКА. Назарий фикр-ғояларнинг сўнгги ютуқларига мувофиқ яратиладиган грамматика. *Қ. Грамматика.*

ИЛМИЙ УСЛУБ. Функционал услубнинг бу тури терминологик ва мавҳум лексиканинг, мураккаб синтактик тузилмаларнинг қўлланиши, сўзларнинг асосан конкрет, тўғри маънода қўлланиши, махсус ибораларга эгаллиги ва ш.к. билан ажралиб туради. Илмий услуб ўз ичига қуйидаги майда услубларга бўлинади: *илмий-техник услуб, илмий-иш услуби, илмий-оммабоп услуб, илмий-публицистик услуб.*

ИМЛО. Сўз ва унинг маъноли қисмларини ёзиш (қўшиб ёзиш, ажратиб ёзиш, чизиқча билан ёзиш), бош ва кичик ҳарфларни ишлатиш, шунингдек, бўгин кўчириш қоидалари тизими. Сўз ва унинг маъноли қисмларининг ёзилиши бир неча принцип асосида қоидалаштирилади. *Қ. Имлониинг морфологик принципи. Имлониинг фонематик принципи. Имлониинг фонетик принципи. Имлониинг аъъанавий принципи.*

ИМЛО ЛУҒАТИ (орфографик луғат). Сўзларнинг мавжуд имло қоидаларига биноан тўғри ёзилишини қайд этувчи луғат. Мас., мактаб ўқувчилари учун мўлжаллаб тузилган «Имло луғати» («Ўқитувчи» нашриёти, 1964); С. Иброҳимов, Э. Бегматов ва А. Аҳмедовлар тузган «Ўзбек тилининг имло луғати» («Фан» нашриёти, 1976).

ИМЛОВИЙ ТАҲЛИЛ. Сўздаги орфограммаларни ажратиш, уларнинг турини аниқлаш, қайси қоида асосида ёзилишини белгилаш ва ш.к. нуқтаи назаридан бўладиган таҳлил.

ИМЛОНИНГ АЪЪАНАВИЙ ПРИНЦИПИ. Имлониинг морфологик ёки фонетик асосга эга бўлмаган, фақат аъъанага, яъни аввалги ёзилишига асосланувчи принцип. Мас., *каптар, невара* ёзиш билан бир қаторда, аъъанага кўра, *кабутар, набира* ёзиш ҳам бор.

ИМЛОНИНГ МОРФОЛОГИК ПРИНЦИПИ. Бу принципга кўра, сўзлар аффикслар (қўшимчалар) талаффузига қараб эмас, аслига мувофиқ ёзилади. Мас., *учта (ушта эмас), айтди (айтти эмас), борибди (боритти эмас).*

ИМЛОНИНГ ТАРИХИЙ ПРИНЦИПИ — *айн.* Имлониинг аъъанавий принципи.

ИМЛОНИНГ ФОНЕМАТИК ПРИНЦИПИ. Имлониинг бу принципига кўра, алифбо ҳарфлари билан у ёки бу позицияда талаффуз этилувчи товушлар эмас, балки бу товушларни бир-

лаштирувчи фонеманинг ўзи тасвирланади. Мас., *тил, бил, қил* сўзларидаги унлининг (*и*) талаффузи (товуш томони) ўзаро фарқли бўлса-да, лекин бир фонема ҳисобланади ва фонематик принцинга асосан ҳар уч сўздаги унли бир ҳарф билан ёзилади.

ИМЛОНИНГ ФОНЕТИҚ ПРИНЦИПИ. Имлода сўзларни талаффузига кўра ёзиш принципи. Мас., алломорфлар (*қ*). одатда, шу принципга амал қилиб ёзилади: бир бўғинли сўзларда жарангсиздан кейин *-тир*, жаранглидан кейин *-дир* ёзиш каби: *чоптир, сездир* ва б.

ИМО-ИШОРА ТИЛИ. Турли имо-ишора, тана аъзолари ҳаракатидан алоқа воситаси сифатида фойдаланиш; шундай вазифа бажарувчи имо-ишора, хатти-ҳаракатлар. Қ. Кинетик нутқ. Кўл нутқи.

ИМПЕРАТИВ УНДОВЛАР — қ. Буйруқ-хитоб ундовлари.

ИНВАРИАНТ (*фран.* invariant — ўзгармас). Тилнинг қурилиш бирлигининг (фонема, морфема, лексема ва ш. к.) нутқдаги муайян воқеланишидан ажратиб, мавҳум олинган ҳолати.

ИНГЕРЕНТ КОННОТАЦИЯ. Нутқий матн (контекст)дан ташқарида ҳам воқеланадиган, сўзнинг мавжуд бўлган коннотатив маъноси. Мас., *турқ* сўзи «юз» маъносидан ташқари сўзловчининг салбий муносабатини ҳам ифодалайди. Қ. Коннотация. Коннотатив маъно. Қиёс. Адгерент коннотация.

ИНДИКАТИВ — *айн.* Ижро майли.

ИНКОР. Предмет, белги, ҳаракат кабиларнинг реал ҳолатда йўқ эканлигининг ифодаси. Мас., ўзбек тилида инкор *ҳеч, йўқ* сўзлари ёрдамида, *-ма* аффикси ёрдамида ифодаланади: *ҳеч киши, олгани йўқ, билмайди, келмади* каби.

ИНКОР БОҒЛОВЧИЛАРИ. Уюшиқ бўлаклар ёки айрим гаплар олдида такрор қўлланиб, инкор маъносини таъкидлаб кўрсатувчи боғловчилар. Мас., *на.., на.. Унинг эсига на севги, на истироҳат келди* (Ойбек).

ИНКОР СЎЗЛАР. Ўзича мустақил ёки айрим сўзлар билан биргаликда инкор маъносини ифодаловчи сўзлар: *йўқ, асло, ҳеч* кабилар. Бундай инкор сўзлар иштирок этган гаплар инкор гап дейилади: *Сидиқжон бунга м у т л а қ о ишонмаса ҳам...* (А. Қаҳҳор). *...тоғ қазувчилар шиддати заррача* ҳам бўнашмади (М. Исмоилий). *Сендан ҳеч сиримни яширмайман* (А. Қаҳҳор).

ИНКОР ШАКЛИ — *айн.* Бўлишсиз шакл.

ИНТЕГРАЛ СЕМА — қ. Умумий сема.

ИНТЕГРАЦИЯ (*лот.* integratio — бутунлашши, бирлашиш). Тиллар, шунингдек, диалектларнинг ўзаро ноўхшашликларни йўқола бориб, бир умумий тилга бирлашиши. Қиёс. Дифференциация.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ГАП. Фақат фикрнинг ўзини (ҳеч қандай эмоцияларсиз) ифодаладиган, коммуникатив вазифагина бажарувчи гап: *Азиз институтга хурсанд кайфиятда кириб борди.* (Ҳ. Усмонов). Қ. Гап турлари. Қиёс. Эмоционал гаплар.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ НУТҚ. Интеллектуал информацияни ифодловчи нутқ. *Қиёс. Эмоционал нутқ.*

ИНТЕНСИВ ШАКЛ — қ. Кучайтирма шакл.

ИНТЕРВОКАЛ УНДОШ (лот. inter — ора + vocalis — унли) — қ. Унлилараро ундош.

ИНТЕРЛИНГВА (лот. inter — ора + lingua — тил). 1903 йилда Жузеппе Пеано томонидан тақдим этилган халқаро ёрдамчи тил.

ИНТЕРЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг халқаро алоқаралашув воситалари сифатида турли ёрдамчи тилларни яратиш ва улардан фойдаланиш жараёнини ўрганувчи бўлими.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ ЛЕКСИКА (лот. inter — ора + nationis — халқ) — қ. Байналмилал лексика.

ИНТЕРПОЗИЦИЯ (лот. inter — ора + positia — ҳолат). Тобе компонентнинг ҳоким компонент қисмлари орасида жойлашуви. Мас., кўчирма гапнинг муаллиф гапи қисмлари орасида келиши: *Шу сабабдан Азиз гоҳ-гоҳда: ...Я хшиямки бу инсти-тут, аспирантураларда ўқиб, баъзи аёлларга ўхшаб кандидат, доктор бўлмаган! Унда... худо кўрсатмасин-ей! — деб ўйлар...* (Ҳ. Усмонов.)

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ (лот. inter — ора + ferens, ferentis — ўтказиш). Она тилига хос хусусиятларни ўрганилаётган тилга ўтказиш. (Бу тил одатда қариндош тил бўлмайди.) Мас., рус тилида фикрловчи кишининг *карандаш упал* гапини ўзбекча нутқда *қалам йиқилди* тарзида ифодалаш.

ИНТЕРЪЕКТИВАЦИЯ (лот. interjectio — ундов). Мустақил сўзнинг ундовга кўчиши. Мас., рус.: *батюшки! беда!*; ўзб.: *қаёқ-да! қойил!* кабилар.

ИНТОНАЦИЯ (лот. intonare — баланд товуш билан талаффуз этаман). Нутқнинг синтактик маъноларни ва экспрессив-эмоционал бўёқларни ифодалаш учун хизмат қилувчи ритмик-мелодик томони; овознинг баланд-пастиги; оҳанг. Қуйидагилар интонациянинг таркибий унсурлари ҳисобланади: 1) нутқ мелодикаси (қ.); 2) нутқ ритми (қ.); 3) нутқ интенсивлиги (қ.); 4) нутқ темпи (қ.); 5) нутқ тембри (қ.); 6) мантиқий урғу ва фраза урғуси (қ.).

ИНТРАЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг тил ички тизими, унинг бирликлари ва категорияларини, тил яруслари ва уларнинг тузилишини нолисоний омилларга мурожаат қилмай ўрганувчи соҳаси. *Қиёс. Экстралингвистика. Компаративистика.* Интралингвистиканинг асосий бўлимлари фонология, лексикология ва грамматикадир.

ИНФИНИТИВ (лот. modus infinitivus — ноаниқ). Фельннинг муайян ҳаракатни бажарувчи шахс, замон, майлдан ташқари ҳолатда ифодалайдиган, ҳаракатнинг ўзинигина атайдиган шакли. Мас., рус. *говорить, бежать, обнимать*; ўзб. *олмоқ, кулиш, ёриш* каби ҳаракат номи шакли. **Қ. Ҳаракат номи.**

ИНФИНИТИВ ОБОРОТ — қ. Инфинитив ўрам.

ИНФИНИТИВ УРАМ. Ҳаракат номи ва унга тобе сўзлардан иборат ўрам: *Биз, ҳамқишлоқларинг, душманни Берлингача қувиб боришингни, уни уясида янчиб ташлашингни истаймиз* (Саид Аҳмад). Қ. Урам.

ИСТОРИЗМЛАР — қ. Тарихий сўз.

ИФОДА. Тилга хос қонунлар асосида шаклланган (оғзаки ёки ёзма кўринишдаги) ҳар қандай нутқ бирлиги.

ИФОДА ЖИҲАТИ. Муайян лингвистик бирликнинг ифода томони, яъни тил (нутқ) бирлигининг ташқи томони (ифодаловчиси). *Зид.* Мазмун жиҳати. Қ. Ифодаловчи.

ИФОДАЛАНУВЧИ (ифода мазмуни). Тил (нутқ) бирлигининг ички томони. Мас., сўздаги ифодаланувчи — унинг луғавий маъноси. Гапдаги ифодаланувчи — унинг мазмуни. *Зид.* Ифодаловчи. Қ. Мазмун жиҳати.

ИФОДАЛОВЧИ (ифода шакли). Тил бирлигининг ташқи шаклий томони. Мас., сўздаги ифодаловчи — унинг товуш қобилиги. Гапдаги ифодаловчи — гапга хос модель ва схемаларнинг муайян воқеланиши ва ҳ. *Зид.* Ифодаланувчи. Қ. Ифода жиҳати.

ИФОДА ПЛАНИ — қ. Ифода жиҳати.

ИЧКИ НУТҚ. Талаффуз этилмайдиган, товуш чиқармай (ичда) бўладиган нутқ.

ИШ-ҲУЖЖАТ ЛЕКСИКАСИ. Иш-ҳужжат қоғозларида қўлланадиган сўзлардан иборат лексика. Мас., ариза, рапорт, тилхат кабиларга хос лексика: *ғувоҳлик бермоқ, тавсия қилмоқ*, (руҳсат беришни) *сўрамоқ*, (имзосини) *тасдиқламоқ* ва б.

Й

ЙИҒИҚ БУЛАК — қ. Содда бўлак.

ЙИҒИҚ ГАП. Бош бўлақлар (эга ва кесим) дангина ташкил топган содда гап: *Терим бошланди. Режа бажарилди. Улар келишяпти. Қиёс.* Ейиқ гап.

«Й»-ЛАШ. ж (дж) эмас, й талаффуз этиш: *йўл* (жўл), *йил* (жил) ва б. *қиёс.* «ж»-лаш.

К

КАКОГРАФИЯ (юн. *kakos* — ёмон + *grapho* — ёзаман. Онгли равишда хатолар қолдирилган матни ўқувчиларга тузатишга бериш билан имлони ўргатиш усули. Бу усул педагогик жиҳатдан асосланмаган.

КАЛАМБУР (фран. *caletbour* — сўз ўйини) — айн. Сўз ўйини.

КАЛЛИГРАФИЯ. (юн. *kalligraphia* — чиройли дастхат) — қ. Ҳуснихат.

КАЛЬКА (*фран. calque* — копия, тақлид). Ўзга тил материалдан қисмма-қисм нусха олиш йўли билан ҳосил қилинган сўз ёки бошқа бир тил бирлиги. Калькалар лексик, семантик, фразеологик бўлиши мумкин. Қ. **Лексик калька**, **Семантик калька**, **Фразеологик калька**.

КАЛЬКАЛАШ. Ўзга тилнинг лексик, фразеологик birlikларининг моделлари асосида ўз тил унсурларидан фойдаланиб, янги сўз ёки фразеологик birlikлар ҳосил қилиш. Қ. **Калька**.

КАММАҲСУЛ АФФИКСЛАР. Унчалик кўп бўлмаган миқдорда сўз ясовчи, ҳозирги вақтда янги сўз яратишда кам иштирок этувчи аффикслар. Мас., от ясовчи *-дош* (*курсдош*, *суҳбатдош*), сифат ясовчи *-ма* (*қовурма*, *чийратма*, *терма*) аффикслари. Қиёс. **Сермаҳсул аффикслар**, **Маҳсулли аффикслар**.

КАММАҲСУЛЛИК. Кам миқдорда сўз ясаш хусусияти.

КАНЦЕЛЯРИЗМ. Қўлланиши расмий иш услубига, айниқса, идора иш услубига хосланган сўз, турғун бирикма, грамматик шакл ва тузилма.

КАСБ-ҲУНАР ЛЕКСИКАСИ. Маълум касб-ҳунар кишилари гуруҳига хос, шулар нутқида ишлатиладиган лексика: *бигиз*, *сар*, *соғи*, *пошна*, *дастак*, *дазгил* сўзлари косибликка оид сўзлардир.

КАСР СОН. Бутуннинг қисмини билдирувчи сон. Соннинг бу тури, мас., ўзбек тилида, чиқиш ва бош келишикдаги икки санок соннинг бирикуви орқали ифодаланади: *ўндан бир* ($\frac{1}{10}$). *бешдан уч* ($\frac{3}{5}$) каби.

КАТАХРЕЗА (*юн. katachresis* — нотўғри қўллаш, суниистеъмол қилиш). Қарама-қарши тушунчаларни боғлаш, сўзни ўз асл (этимологик) маъносига мувофиқ бўлмаган ҳолда қўллаш. Мас., *ойдин кеча*, *оқ тунлар*, *қизил сиёҳ* каби.

КАТЕГОРИАЛ МАЪНО. Маълум бир сўз туркумидаги сўзлар учун умумий бўлган маъно. Мас., *уй*, *дарахт*, *сув*, *тош*, *уйқу* сўзлари учун умумий бўлган предметлик маъноси; *гўзал*, *аччиқ*, *узун*, *ёруғ*, *яшил* сўзлари учун умумий бўлган белги маъноси; *кел*, *ўйна*, *югур*, *ўрган*, *чиниқ* сўзлари учун умумий бўлган ҳаракат маъноси категориал маънолардир.

КАТЕГОРИАЛ ШАКЛ. Маълум бир грамматик категорияга хос маънони ифодаловчи сўз шакли. Мас., келишик шакллари, феълнинг замон шакллари категориал шакллардир. Қиёс. **Покатегориал (функционал) шакл**.

КАТТА ҲАРФ — қ. **Бош ҳарф**.

КАУЗАТИВ. Ҳаракатнинг бажарилиши учун сабаб, қўзғаш маъносига эга бўлган. Мас., каузатив феъл (*ҳайдамоқ*, *мажбур қилмоқ*).

КВАНТИТАТИВ УРҒУ (*лот. quantitas* — миқдор) — қ. **Миқдорий урғу**.

КЕЛАСИ ЗАМОН. Ҳаракатнинг нутқ вақтидан кейин бажар

рилиши. Шундай маънони билдирувчи феъл «келаси замон феъли», «келаси замон шакли» дейилади: қиёс. **Ўтган замон. Ҳозирги замон.**

Ўзбек тилида келаси замоннинг икки тури бор: 1) аниқ келаси замон феъли (қ.); 2) келаси замон гумон феъли (қ.).

Ўзбек тилида келаси замон маъноси ҳозирги-келаси замон шакли билан ифодаланади: *келади, сўрайди* каби. Қ. **Ҳозирги-келаси замон феъли.**

КЕЛАСИ ЗАМОН ГУМОН ФЕЪЛИ. Иш-ҳаракатнинг келгусида бўлиш-бўлмаслигини гумон тарзида ифодалайдиган феъл шакли: *Эртага юборар. Вақтим бўлса, хабар олиб ўтарман.* Қ. **Ҳозирги-келаси замон гумон феъли.**

КЕЛИШИҚ — қ. Келишиқ категорияси.

КЕЛИШИҚ КАТЕГОРИЯСИ. От ёки отлашган сўзнинг феълга, отга ёки бошқа бир туркум сўзига муносабатини ифодалаб, тобелигини кўрсатувчи шакллар тизими. Ўзбек тилида келишиқнинг олти тури бор: 1) бош келишиқ (қ.); 2) қаратқич келишиги (қ.); 3) тушум келишиги (қ.); 4) жўналиш келишиги (қ.); 5) ўрин-пайт келишиги (қ.); 6) чиқиш келишиги (қ.).

КЕЛИШИҚЛИ БОШҚАРУВ. Келишиқ шакли воситасида воқе бўладиган бошқарув: *уйғи бормоқ, режани бажармоқ.* Қ. **Бошқарув алоқаси.** Қиёс. **Кўмакчи бошқарув.**

КЕЛИШИҚЛИ ТУЗИЛМА. Келишиқ шакли ёрдамида ҳосил бўлган тузилма. Қ. **Тузилма.** Қиёс. **Кўмакчи тузилма.**

КЕНГ УНЛИ. Тил таъғлай томон бир оз кўтарилиб, оғиз бўшлиги кенг очилиши билан ҳосил бўладиган унли. Мас., а унлиси. Қиёс. **Қуйи кўтарилиш унлилари.**

КЕСИМ. Гапда предикация ифодалаб келувчи бош бўлак. Икки таркибли, гапларда эга билан ифодаланган шахс, предмет, ҳодисанинг белгисини тасдиқ ёки инкор йўли билан аниқлашувчи бош бўлак: *У ропна-роса бир соат деганда маърузасини тугатди* (У. Усмонов). *Йўлдош ҳам унинг мақсадини билолмай ҳайрон эди* (У. Усмонов). Кесимлар ифода материалига кўра откесим (қ.) ва феъл-кесим (қ.), тузлинишига кўра содда кесим (қ.) ва мураккаб кесим (қ.) турларига бўлинади.

КЕСИМ ГУРУҲИ — айн. Кесим таркиби.

КЕСИМ ТАРҚИБИ. Кесим ва унга тобе бўлган иккинчи даражали бўлақлар (икки таркибли гапларда тобе саналувчи таркиб): *Оғир гавдаси эгарга сирачлаб қўйгандай қимир этмай кетяпти* (С. Анорбоев).

КЕСИМ ЭРГАШ ГАП. Бош гаптаги кўрсатиш ёки сўроқ олмоши билан ифодаланган кесимни изоҳлаб, аниқлаб келувчи эргаш гап: *Ҳавоси қандай бўлса, навоси ҳам шундай* (М. Исмоилий). *Ҳамма касал шундаки, раис яна шу кам-*

чиликларни бирдан тугатишга ожизлик қилмоқда (Р. Файзий).

КЕСИМСИЗ ГАП. Тузилиш асоси фақат эга ва унинг таркибидан иборат бўлган бир таркибли гап; номнотив гап (қ.) шу турга киради: *Қоп-қоратун. Қўкда на ой кўринади, на юлдуз бор* (И. Раҳим). *Ой... Салқин шомолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашади* (Ойбек). *Зид. Эгасиз гап.*

КЕСИМ ЭРГАШ ГАП. Бош гапнинг кўрсатиш ёки сўроқ олмоши билан ифодаланган кесимини изоҳлаб, аниқлаб келувчи эргаш гап: *Ҳавоси қандай бўлса, навоси ҳам шундай* (М. Исмоилӣ). *Ҳамма касал шундаки, раис яна шу камчиликларни бирдан тугатишга ожизлик қилмоқда* (Р. Файзий).

КЕТМА-КЕТ ЭРГАШИШ. Эргаш гапларнинг ўзаро биринкетин тобеланиб, сўнгра бош гапга боғланиши: *Бир куни бозорга тушиб, узум олмоқчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тарозиси кўлидан тушиб кетибди* (А. Қаҳҳор). *Қиёс. Биргалик эргашини.*

КИНЕМА (юн. kinema — ҳаракат). Бир нутқ аъзосининг муайян товуш ҳосил қилишдаги талаффуз фаолияти, артикуляция жиҳатдан фарқловчи белги. Мас., п товуши бир кинемадан (лаб) иборат, м товуши эса уч кинемадан иборат (лаб, томоқ ва бурун).

КИНЕСИКА. Кишиларнинг фикр олишувида нутқ аъзоларидан ташқари барча тана аъзоларининг ҳаракатини, имо-ишора ҳаракатларини ўрганувчи фан.

КИНЕТИК НУТҚ (юн. kinetikos — ҳаракатга онд) — қ. Имо-ишора тили.

КИНОЯ. Тил бирлигини унинг ҳақиқий маъносига нисбатан бошқа ёки қарама-қарши маънода, кесатиқ, қочирӣқ, пичинг билан ишлатишдан иборат кўчим: *Хўш, сизча нима қилиш керак, ўқимшли акам! — деди киноя билан Йўлчи* (Ойбек).

КИРИТМА ГАП. Худди киритма сўзга ўхшаш вазифани бажарувчи гап: *Олтинчи бригадининг ғўзаси, мана мен ҳозиргина айланиб келдим, сира авж олмаяпти* (Ойбек). *Ёлғиз борнишга, тўғриси айтсам, кўрқаман* (Ойбек). *Зокир кўнғироқ чалди (у катта-кичик ҳамма мажлисларни кўнғироқ билан олиб боради) ва қовоғини солиб деди* (П. Қодиров). *Қ. Қиритма сўз.*

КИРИТМА СЎЗ. Гап бўлаклари билан шаклий-грамматик боғланмаган, асосий фикрга қўшимча, йўл-йўлакай қўшимча факт баён қилувчи, тўлдириш, аниқлик киритиш ва ш.к. мақсадда қўлланувчи сўз. Қиритма сўз, кириш сўздан фарқли ҳолда, модал маъно ифодаламайди, гап бошида келмайди: *...аллақандай бир терговчини чақиртириб (чақириб эмас), хўп сўккан эмиш* (А. Қаҳҳор).

КИРИТМА СЎЗ БИРИКМАСИ. Худди киритма сўзга ўхшаш вазифага (хусусиятга) эга бўлган сўз бирикмалари: *Одатда*

хотин-қизларга чирой бағишлолвчи нарсалар ҳам (сочининг жингалаклиги) Сорахонга ярашмайди (М. Султонова).

КИРИТМА ТУЗИЛМА. Гап бўлаклари билан шаклий-грамматик боғланмаган, асосий гаптаги фикрга қўшимча, йўл-йўлакай янги факт баён қилувчи, тўлдириш, аниқлик киритиш мақсадида қўлланувчи тузилма. Киритма тузилмалар, кириш тузилмалардан фарқли ҳолда, модал маъноларни ифодаламайди, гап бошида келмайди. Киритма тузилмалар сўз бирикмаси ва гап шаклида бўлади. *Қ. Киритма сўз. Киритма сўз бирикмаси. Киритма гап.*

КИРИШ БИРИКМА. Худди кириш сўз каби вазифа бажарувчи сўз бирикмаси: *Дунёда ҳеч бир халқ тўғри келолмас, Менинг билишимча, сенинг элинга (Х. Олимжон). Шундай қилиб, тарихий шартномага қўл қўйилди (Яшин). Қ. Кириш сўз.*

КИРИШ ГАП. Худди кириш сўз каби вазифа бажарувчи гап: *Қандинени ур, юлдузларинг жуфт тушган бўлсачи, одам боласи сенларни ажрата олмайди! (Ойбек). Мاستлик қурсин, тоза машааша қилибман... (Ойбек). Қ. Кириш сўз.*

КИРИШ СУЗ. Гап бўлаклари билан синтактик боғланмаган, вап бўлаги вазифасида бўлмаган, гапнинг айрим бўлаклари ёки бутун гапнинг мазмунига сўзловчининг турлича муносабатини ифодаловчи сўз: *Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахтакор (А. Қаҳҳор). Лекин, менимча, ёртоқ Жалолов, ҳақсиз... Биласизми, шу сафар у машинист, мен ёрдамчи бўлиб юрдим (Ойдин).*

КИРИШ ТУЗИЛМА. Гап бўлаклари билан синтактик боғланмаган, гап бўлаги вазифасида бўлмаган, гапнинг айрим бўлаклари ёки бутун гапнинг мазмунига сўзловчининг турлича муносабатини ифодаловчи тузилма. Кириш тузилмалар сўз бирикмаси ва гап кўринишида бўлиши мумкин. *Қ. Кириш бирикма. Кириш гап.*

КИТОБИЙ ЛЕКСИКА. Китобий услубга хос, илмий адабиёт, публицистик асар, расмий-иш ҳужжатлари ва ш.к.ларда қўлланиладиган лексика. Мас., *иборат, қайд этмоқ, мазкур, капитал, модда* ва б.

КИТОБИЙ НУТҚ. Китобий лексика асосига қурилган нутқ: *Шуни алоҳида қайд этиш лозимки...* каби.

КИЧИК ҲАРФ. Имло қоидаларига кўра бош ҳарф ёзилмаган ҳоллардан бошқа ҳар қандай ҳолатда ишлатиладиган ҳарф. *Қиёс. Бош ҳарф.*

КИЧРАЙТИШ ШАКЛИ. Предметнинг кичиклигини билдирувчи сўз шакли. Бу шакл *-ча, -чоқ (-чик)* аффиксларни ёрдамида ясалади: *уйча, стулча, қўзичоқ* каби: *Оппоқ капалакчалар еру кўкни тўлдириб тўзиб кетган, кумуш қанотчаларини оҳиста силкитиб чарх уришарди (Э. Усмонов). Бир*

қил қўрмаганига саман йўрға уйда қолган то й чоғини эслаб кишигапти (М. Муҳамедов). Қ. Субъектив баҳо шакли.

КНИШИЛИҚ ОЛМОШЛАРИ. Шахс билдирувчи олмошлар. Бу олмошларнинг шахс ва сонга кўра қуйидаги турлари бор: I шахс бирлиги ва I шахс кўплиги олмоши: *мен — биз*; II шахс бирлиги ва II шахс кўплиги олмоши: *сен — сиз*; III шахс бирлиги ва III шахс кўплиги олмоши: *у — улар*.

КОММУНИКАТИВ БИРЛИК — қ. Нутқий алоқа бирлиги.

КОММУНИКАТИВ ФУНКЦИЯ — қ. Нутқий алоқа вазифаси.

КОММУНИКАЦИЯ (лот. communicatio — хабар, алоқа). Бирор мазмуннинг тил воситалари билан берилиши, хабар қилилиши.

КОМПАРАТИВИСТИКА (лот. comparativis — қиёсий) — қ. Қиёсий-тарихий тилшунослик.

КОМПОЗИТА (лот. compositum — ташкил этилган, боғланган) — айн. Қўшма сўз.

КОМПОЗИЦИЯ (лот. compositio — тузиш). Сўз қўшиш. Қўшма сўзлар. Композиция орқали ҳосил қилинади деб тушунилади. Қ. Қўшма сўз.

КОМПОНЕНТ (лот. componens — ташкил этувчи). Бирон тил (нутқ) бирлигининг таркибий қисми: *Сўз бирикмасининг компонентлари. Қўшма сўзнинг компонентлари. Мас., белбоғ сўзидаги бел ва боғ шу қўшма сўзнинг компонентлари (таркибий қисмлари) ҳисобланади.*

КОМПОНЕНТЛИ ТАҲЛИЛ. Бир сатҳга мансуб тил birlikларини ўзаро фарқлайдиган компонентларни — фарқловчи белгиларни топиш, шундай компонентларга ажратиш. Мас., семемани семаларга ажратиш (семеманинг семалар таркибини белгилаш).

КОНВЕРГЕНТЛАР (лот. convergens — бирлашувчи). Тилнинг тарихий тараққиёти жараёнида бир товушга бирлашиб қолган нутқ товушлари. Мас., $\theta/o, \gamma/y$ каби.

КОНВЕРГЕНЦИЯ (лот. convergere — яқинлашмоқ, бирлашмоқ). Бирдан ортиқ товушнинг тарихий тараққиёт натижасида бир товушга бирлашиши. Мас., $\theta+o>o, \gamma+y>y$. Қиёс. Дивергенция.

КОНВЕРСИЯ (лот. conversio — айланиш, ўзгариш). Сўзнинг фонетик ва морфологик жиҳатдан ўзгармай, бир сўз туркумидан бошқа бир сўз туркумига ўтиши, шу йўл билан янги сўз ҳосил бўлиши.

КОНКРЕТ ОТ — қ. Аниқ от.

КОННОТАТИВ МАЪНО. Денотатив маънога қўшимча равишда экспрессив, услубий муносабат кабиларни ифодаловчи маъно (оттенка); денотатив маъно ажратилгандан кейин ҳосил бўладиган айирмага тенг маъно. Қиёс. Денотатив маъно.

КОННОТАЦИЯ (лот. sup, con — бирга+notare — белгила-

моқ). Тил бирлигининг копнотатив маъно (экспрессив, услубий муносабат каби қўшимча маъно ёки маъноларнинг) ифодаси. Қ. Денотация.

КОНСОНАНТ. Бўгин ҳосил қилмайдиган ундош. Қиёс. Сонант.

КОНСОНАНТИЗМ. (лот. consonans, consonantis — ундош товуш). Қ. Ундошлар тизими.

КОНСТРУКЦИЯ (лот. constructio — тузилиш) — қ. Тузилма.

КОНТАКТ АССИМИЛЯЦИЯ — қ. Ёндош ассимиляция.

КОНТАКТ ДИССИМИЛЯЦИЯ — қ. Ёндош диссимиляция.

КОНТАКТ ҲОЛАТ (лот. contactis — туташтириш) — қ. Ёндош ҳолат.

КОНТАМИНАЦИЯ (лот. contaminatio — туташтириш, ара-лаштириш). Бирор муносабат, тасаввурга кўра ўзаро боғлиқ бўлган икки сўз ёки иборани бирлаштириш йўли билан янги сўз ёки иборанинг ҳосил бўлиши. Мас., *эрга тегмоқ* ва *турмушга чиқмоқ* иборалари асосида *эрга чиқмоқ* ибораси юзага келган.

КОНТЕКСТ (лот. contextus — яқин алоқа, бирикиш, қўшилиш) — қ. Нутқий матн.

КОНТЕКСТУАЛ МАЪНО — қ. Матний маъно.

КОНТЕКСТУАЛ СИНОНИМЛАР — қ. Матний синонимлар.

КОНТРАСТ ДИСТРИБУЦИЯ. Тил унсурларининг (товушларнинг) бир хил позицияда бири ўрнида иккинчисининг кела олиши ва бунда бошқа-бошқа маъноли бирликларни фарқлаб туриши. Мас., *бош* — *қош* кабиларда биринчи ундошлар, *бўш* — *бўш* кабиларда унлилар, *бош* — *боғ* кабиларда иккинчи ундошлар контраст дистрибуция ҳолатидадир.

ҚООРДИНАЦИЯ (лот. co (cum) — бирга, биргаликда + ordinatio — тартиблаштириш). Икки таркибли гапларда кишилик олмоши билан ифодаланган эга ва кесимнинг ўзаро семантик-грамматик мувофиқлашуви. Мас., ўзбек тилида бундай эга ва кесим координацияси шахс ва сонда кўринади: *мен бордим, сен бординг; биз борамиз, сиз борасиз* каби.

КОРРЕЛЯТ. Ўзаро боғланган, муносабатдор бўлган икки ёки ундан ортиқ тил бирликларидан бири. Мас., бўлишли ва бўлишсиз шакллар ўзаро бири иккинчисига нисбатан коррелят ҳисобланади. Қ. Корреляция.

КОРРЕЛЯЦИЯ (лот. correlatio — ўзаро алоқа, муносабат). Икки ёки ундан ортиқ тил (нутқ) бирлигининг ўзаро боғлиқлиги, муносабатдорлиги. Мас., феълларда бўлишли ва бўлишсиз шакллар ўзаро корреляция ҳосил қилади.

КРИПТОГРАФИЯ (юн. kryptos — махфий, яширин + grapho — ёзаман). Махфий хат турларидан бири (шифр қўлланга асосланган ёзув тури).

КРИПТОЛОГИЯ. Махфий тиллар, уларни тузиш қонуниятларини, ўқиб тушунтириб бериш усулларини ўрганувчи фан.

КУНДАЛИК ЛЕКСИКА. Кундалик ҳаётга оид нарса-ҳодиса-

ларни билдирувчи сўзлар: *уй, кўча, чой, пичоқ, яхши, чиройли, катта, шиламоқ, йўламоқ, емоқ* ва б.

КУРСИВ (лот. *cursiva litera* — тез ёзув). Типографик ҳарфнинг кўлёзма ҳарфга яқин бўлган шакли. Курсив матннинг бирор қисмини тўғри ҳарфлар билан ёзилган қисмдан ажратиш учун ишлатилади: *Сергей эшик олдида турган соқчига буюрди: Хотинларни киритинг!* (Ҳ. Фулом).

КУЧАЙТИРМА ШАКЛ. Белгининг меъёридан ўта кучли эканини ифодаловчи шакл. Ўзбек тилида кучайтирма шакл махсус модель асосида ҳосил қилинади: *қип-қизил, сан-сарик, дум-думалоқ* каби.

КУЧАЙТИРУВ ва **ТАЪКИД ЮКЛАМАЛАРИ**. Ўзи алоқадор бўлган гап бўлаги маъносига диққатни тортиш учун, уни кучайтириш учун қўлланадиган юкламалар: *ҳам, ахир, -ку, -оқ* кабилар: *Тушунтир а х и р менга, бир нима дедими...* (А. Мухтор). *Хотиржам бўлган ҳожи кечқурунги овқатга қизининг чиқмагани билан ҳ а м иши бўлмади* (Шухрат). *...шў ерда ҳ а м иккиннинг бири, колхозимизнинг кўрки эдинг-ку!* (А. Қаҳҳор).

КУЧЛИ ПОЗИЦИЯ. Фонеманинг ўз фарқлаш вазифасини бажариши учун қулай позиция. Бу позиция максимал *дифференциация позицияси* деб ҳам юритилади. Мас., *эър* ва *сър* сўзларининг анлаштидаги (бошидаги) ундош кучли позициядадир.

КУЧСИЗ ПОЗИЦИЯ. Фонеманинг ўз фарқлаш вазифасини бажариши учун ноқулай позиция. Бу позиция *минимал дифференциация позицияси* деб ҳам юритилади. Мас., *ризқ* сўзидаги *з* ундоши кучсиз позицияда, уни с ундошидан фарқлаш қийин.

КҰМАКЧИЛАР. От ёки отлашган сўзлардан кейин келиб, восита, мақсад, сабаб, вақт, макон каби муносабатларни билдирувчи ёрдамчи сўзлар: *билан, учун, сингари, сайин, қадар* ва б. Ўзбек тилидаги кўмакчилар. уч турга бўлинади; 1) асл кўмакчилар (қ.); 2) от кўмакчилар (қ.); 3) феъл кўмакчилар (қ.).

КҰМАКЧИЛИ АЛОҚА. Сўзлар ўртасида кўмакчилар воситасида юзага келадиган алоқа: *қалам билан ёзмоқ, уйга қадар югурмоқ* каби. Қиёс. Келишикли алоқа.

КҰМАКЧИЛИ БИРИКМА. Қисмлари кўмакчилар воситасида алоқага киришган сўз бирикмаси: *дўсти учун куюнмоқ, қуш каби енгил, тоғ қадар юксак* каби. Қиёс. Келишикли бирикма.

КҰМАКЧИЛИ БОШҚАРУВ. Кўмакчилар воситасида воқе бўладиган бошқарув: *дўстлар билан учрашмоқ, телефон орқали сўзлашмоқ, кун сайин гўзаллашмоқ* каби. Қ. Бошқарув алоқаси. Қиёс. Келишикли бошқарув.

КҰМАКЧИЛИ ТУЗИЛМА. Кўмакчи воситасида ҳосил бўлган тузилма: *У ҳозиргина Расул Оллоёрович айтган гаплар асосий фикри учун даромад эканлигини ҳам ҳис этиб, мақоланинг қолган қисмини ўқий бошлади* (Ҳ. Усмонов). Қ. Кўмакчили бирикма. Қиёс. Келишикли тузилма.

ЛЕКСИҚ СИНОНИМЛАР — қ. **Синонимлар**.

ЛЕКСИҚ УСЛУБИЯТ. Турли лексик қатламларнинг услубий имконият ва хусусиятлари, сўзларнинг функционал-услубий, эмоционал-экспрессив бўёғи, шунингдек, нутқда лексик воситаларни мақсадга мувофиқ тарзда танлаш ва қўллаш ҳақидаги таълимот.

ЛЕКСИҚ СЎЗ. Лексикологиянинг объекти сифатидаги сўз. *Қиёс*. Фонетик сўз. Морфологик сўз.

ЛЕКСИҚ УЗЛАШМАЛАР — қ. **Ўзлашма сўзлар**.

ЛИГАТУРА (лот. *ligature* < *ligare* — боғлаш, боғланиш). Икки ҳарф (ёки транскрипцион белги) унсурларидан ҳосил қилинган бир ҳарф (ёки транскрипцион белги).

ЛИНГВИСТИКА (фран. *linguistique* < лот. *lingua* — тил) — айн. Тилшунослик.

ЛИНГВИСТИК АНАЛИЗ — қ. **Лингвистик таҳлил**.

ЛИНГВИСТИК АТЛАС. Махсус дастур — сўроқлик асосида тайёрланган, маълум тил ёки шеваларга хос хусусиятларнинг тарқалиш чегарасини акс эттирадиган лингвистик хариталарнинг альбом шаклидаги тартибланган тўплами. қ. **Лингвистик харита**.

ЛИНГВИСТИК ГЕОГРАФИЯ. Тилшуносликнинг ҳар бир алоҳида тил ҳодисаларининг ҳудудий тарқалишини ўрганувчи бўлими. Бу соҳанинг ўрганиш объекти диалект(лар) ҳисобланади.

ЛИНГВИСТИК ИҚТИСОД. Нутқий алоқа жараёнида кам куч сарф этишга, тил бирликларини, биринчи навбатда, фонетик жиҳатдан ўзгартишга, қисқартишга интилиш. Бу ҳодиса тил тизимининг барча соҳаларида (фонетика, сўз ясалиши, синтаксис ва б.) учрайди. Мас., фонетикада: сўз бошида ундошнинг тушиши (йўқоқлиши): *узум* < *йузум*, *узук* < *йузук*; сўз охирида жаранглининг жарангсизлашуви: *китоб* < *китоб* ва б.; морфологияда: *бора оламан* шаклининг *бороламан* шаклига, *олиб бор* шаклининг *обор* шаклига келиши ва ҳ.

ЛИНГВИСТИК ЛУҒАТ. Луғавий бирликларнинг маъноси, қўлланиши ва бошқа лингвистик хусусиятлари талқин этиладиган луғат. Мас., изоҳли луғатлар, имло луғатлари, таржима луғатлари лингвистик луғатлардир. *Қиёс*. **Қомусий луғат**.

ЛИНГВИСТИК ТАЖРИБА. Бирор тил унсурининг ўзига хос хусусиятларини, қўлланиш имконияти чегарасини, фойдаланишдаги қулай вариантларини, умуман, иш кўриш (фаолият) шароитини шу қондан татбиқ қилган ҳолда турли-туман жумла-лар тузиб текшириш.

ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛ. Тил, нутқ бирликларини уни ташкил этувчи қисмлари, мазмуни, вазифаси ва б. хусусиятлари

нуқтан назаридан тадқиқ этиш, шу нуқтан назардан тил бир-икларининг аниқ ҳолатини белгилаш. Лингвистик таҳлилнинг қуйидаги турлари фарқланади: 1) лексикологик таҳлил (қ.); 2) фразеологик таҳлил (қ.); 3) семасиологик таҳлил (қ.); 4) фонетик таҳлил (қ.); 5) имловий таҳлил (қ.); 6) орфоэпик таҳлил (қ.); 7) морфем таҳлил (қ.); 8) сўз ясалиш таҳлили (қ.); 9) морфологик таҳлил (қ.); 10) синтактик таҳлил (қ.); 11) пунктуацион таҳлил (қ.); 12) услубий таҳлил (қ.); 13) этимологик таҳлил (қ.).

ЛИНГВИСТИК УНИВЕРСАЛИЯЛАР (лот. *universalis* — умумий). Барча тиллар учун умумий бўлган (барча тилларда учрайдиган) тил ҳодисалари. Мас., от, феъл туркумлари, грамматик сон, шахс-сон категориялари ва б.

ЛИНГВИСТИК ХАРИТА. Тил ҳодисаларининг тарқалиш ҳудуди акс эттирилган харита.

ЛИНГВИСТИК ХАРИТАЛАШТИРИШ. Тил ҳодисаларининг тарқалиш ҳудудини харитада белгилаш, тарқалишини харитага тушириш. Қ. Лингвистик харита, Лингвистик атлас.

ЛИНГВИСТИК ЭКОНОМИЯ — қ. Лингвистик иқтисод.

ЛИНГВИСТИК ЭКСПЕРИМЕНТ — қ. Лингвистик тажриба.

ЛИНГВОГЕОГРАФИЯ — қ. Лингвистик география.

ЛИТОТА (юн. *litotes* — оддийлик). Нарса, ҳодиса ёки белгининг ҳажми, кучи кабиларни камайтириб тасвирлаш. Мас., *кўп сўзи ўрнида кам эмас, яхши сўзи ўрнида ёмон эмас* шаклининг қўлланиши.

ЛОГИК КЕСИМ — қ. Мантиқий кесим.

ЛОГИК СУБЪЕКТ — қ. Мантиқий эга.

ЛОГИК УРҒУ — қ. Мантиқий урғу.

ЛОКАЛ МУНОСАБАТЛАР (лот. *localis* — ўрин, ўрин-жойга алоқадор) — айн. Макон муносабатлари.

ЛУҒАВИЙ БИРЛИК — қ. Лексик бирлик, Фразеологик бирлик.

ЛУҒАВИЙ КАЛЬКА — қ. Лексик калька.

ЛУҒАВИЙ МАЪНО — қ. Лексик маъно.

ЛУҒАТ. 1. айн. Лексика 1.

2. Луғавий бирликлар алифбо тартибда жойлаштирилган, турлича изоҳлар берилиб, китоб шаклига келтирилган тўпلام. Луғатлар турли мақсадларда тузилади, шунга кўра унинг турлари ҳам кўп. Аввало луғатлар икки асосий турга бўлинади: 1) лингвистик луғат (қ.); 2) қомусий луғат (қ.).

ЛУҒАТ МАҚОЛАСИ. Луғатларда бош сўзни изоҳлаш, таржима қилиш учун тузилган мақола.

ЛУҒАТЧИЛИК. Луғат тузиш ишлари; лексикография: *Луғатчиликни ривожлантириш.*

ЛУФАТШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг луфат тузиш ишларининг илмий-назарий масалалари билан шуғулланувчи бўлими; лексикография.

М

МАВҲУМ ОТ. Мавҳум тушунчани ифодаловчи от: *ёшлик, севаги, қайғу, уйғу* ва б.

МАЖОЗ. Мавҳум тушунча ёки гоёлларни аниқ образ орқали ифодалаш. Мас., *бўри* сўзининг ёмонлик (ёвузлик), очкўзлик ифодаси учун, *тулки* сўзининг айёрлик ифодаси учун қўлланиши.

МАЖҲУЛ НИСБАТ. Асосий эътиборни ҳаракатни бажарувчига эмас, балки объект билан ҳаракатнинг ўзига қаратувчи нисбат. Бу нисбат шакли *-(и)л, -(и)н* аффикслари ёрдамида ясаллади: *келтирилди, тозаланди* каби. Бу шакл объектсиз (ўтимсиз) феъллардан ясалганда, шахсизлик маъноси ифодаланadi: *борилди, ўтилди, қочилди* каби.

МАЖҲУЛ ОБОРОТ — қ. Мажҳул тузилма.

МАЖҲУЛ ТУЗИЛМА — қ. Нофаол тузилма.

МАЖҲУЛ ФЕЪЛ — қ. Мажҳул нисбат.

МАЗМУН ЖИҲАТИ. Муайян лншгвнстнк бнрлнкнннг маъно томони, яъни тил (шутқ) бнрлнннннг нчки (мазмун) томони (ифодаланувчи). *Знд.* Ифода жнҳати. Қ. Ифодаланувчи.

МАЗМУН ПЛАНИ — қ. Мазмуи жнҳати.

МАЙЛИ КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг воқеликка муносабати сўзловчи нуқтаи назаридан белгилайдиган грамматик категория. Ўзбек тилида майлининг қуйидаги турлари бор: 1) буйруқ-истак майли (қ.); 2) шарт майли (қ.); 3) шартли майли (қ.); 4) мақсад майли (қ.); 5) ижро майли (қ.).

МАКТАБ ГРАММАТИКАСИ. Мактабларда ўқитиш учун мўлжалланган анъанавий грамматиканинг шартли номи.

МАКТАБ ЛУФАТИ. Ҳажм ва мазмуни мактаб талабларига мослаштирилган луфат.

МАНТИҚИЙ КЕСИМ. Ҳукмда субъект ҳақида хабар берувчи бўлак. Мас., *Буйруқ директор томонидан берилди.* Қиёс. Кесим, Грамматик кесим.

МАНТИҚИЙ СУБЪЕКТ — қ. Мантиқий эга.

МАНТИҚИЙ УРҒУ. Гапдаги бирор сўзни, бўлакни (маъносини таъкидлаб, кучайтириб) ажратувчи ургу; маъно урғуси (фразанинг интеллектуал томонига оид ургу). Мас., *Мен эртага музейга бораман* гапидаги ҳар бир сўзни мантиқий ургу билай айтиш (ажратиш) мумкин: 1) *Мен эртага музейга бораман;* 2) *Мен эртага музейга бораман;* 3) *Мен эртага музейга бораман;* 4) *Мен эртага музейга бораман.* Қиёс. Эмфатик ургу.

МАНТИҚИЙ ЭГА. Ганда фикр юритилаётган нарса (шахс ёки предмет). Мантиқий эга ўз ифодасига кўра грамматик эга билан тенг келавермайди. Мас., мантиқий эга грамматик эга ва иккинчи даражали бўлак гуруҳидан иборат бўлиши мумкин. Чунки мантиқ (логика) фикрнинг иккинчи даражали бўлаклари фарқламайди. Шунингдек, бош келишикдаги сўздан бошқа келишикдаги сўз ҳам мантиқий эга бўла олади.

МАТАЛ. Ҳаётий воқеликни ихчам шаклда эмоционал-экспрессив баҳо билан тасвирловчи ифодалар. Маталлар нутқда ҳукмнинг қисми вазифасида бўлиши, ҳамма вақт кўчма маъно англатиши каби хусусиятлари билан мақоллардан фарқланади: *Туянинг думи ерга текканда.*

МАТЕМАТИК ЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг тилни тадқиқ этиш ва ўрганишда математик методларни қўллаш имкониятларини ўрганувчи соҳаси.

МАТЕРИАЛ МАЪНО — айн. Моддий маъно.

МАТН. Ёнама-ён ҳарфлар, ёзув орқали акс эттирилган нутқ, умуман, нутқ парчаси; текст.

МАТНИЙ МАЪНО. Сўзнинг нутқий матнга боғлиқ ҳолда ҳосил бўладиган (юзага чиқадиган) маъноси. Мас., *кавак, кўр* сўзларининг қуйидаги нутқ парчаларидаги маъноси матний маъно ҳисобланади: *Тавба, ажойиб. Ешим шунчага етиб, бундайларни энди эшитдим. Бутун умр кавакда ўтди... Кўзим илгари очилган бўлса эди, ман ўз юрагимни бўриларга едирармидим? Қизим, кечир, бу адашган кўр дадангни кечир!* (Ойбек).

МАТНИЙ СИНОНИМЛАР. Нутқий матн асосида белгиладиган синонимлар.

МАХСУС ЛЕКСИКА. Меҳнат фаолиятининг турли соҳаларига оид нарсаларнинг номловчи сўзлар. Термин ва касб-ҳунарга оид сўзлар махсус лексикага киради. Қ. Термин. Касб-ҳунара лексикаси.

МАХСУС ЛУҒАТ. Маълум соҳага, маълум қатламга оид сўзлардан иборат бўлган луғат. Бундай луғатларнинг номида қай жиҳатдан чегараланганликни ёки қайси қатламга оидликни кўрсатувчи сўзлар бўлади. Мас., «Физика терминлари луғати», «Диалектологик луғат», «Фразеологик луғат» ва б.

МАХФИЙ ТИЛ. Алоҳида ижтимоий гуруҳларга хос, шу гуруҳга оид кишилар тушунадиган ва фойдаланадиган тил.

МАШИНА ТАРЖИМАСИ. Матн (текст)ни берилган дастур асосида электрон машиналар ёрдамида бир тилдан иккинчи тилга автоматик таржима қилиш.

МАЪНО КЕНГАЙИШИ. Тарихий тараққиёт жараёнида маъно ҳажмининг кенгайиши, лексик маънонинг аввалгисига нисбатан кенгроқ воқеликни билдириши. Мас., *ўқ* энг аввал камоннинг ўқини билдирган, ҳозирда эса ҳар қандай қуролдан отиладиган ўқни билдиради.

МАЪНО НОЗИКЛИГИ. Сўзнинг лексик маъносидаги уму мий қисмдан ташқари, ҳар бирига хос бўлган фарқли белги хусусиятлар. Мас., *вазифа*, *бурч* сўзлари бир хил маънога (зим мадаги иш-мажбурият маъносига) эга бўлгани ҳолда, *бурч* сўзида «муҳим», «масъулиятли» (вазифа) ифодаси бор. *Касал*, *бетоб* сўзларидан *касал* лексемаси инсон ва бошқа жонли нарсаларга нисбатан қўллангани ҳолда (*касал одам*, *касал қуён*), *бетоб* лексемасининг фақат инсонга нисбатан қўлланиши.

МАЪНОСИЗЛАНИШ. Сўзнинг ўз луғавий маъносини йўқотиши. Мас., *мен уйда бўлман* гапи билан *хом мева тахир бўлади* гапидаги *бўл* феълини қиёсланг: биринчи гапда мустақил феъл, иккинчи гапда эса луғавий маъносини йўқотиб, ёрдамчига айланган (маъносизланишга учраган) феъл қатнашган.

МАЪНО ТОРАЙИШИ. Тарихий тараққиёт жараёнида лексема маъноси ҳажми (кўлами)нинг торайиши; лексик маънонинг аввалгига нисбатан торроқ воқеликни билдириши. Мас., умуман ҳайвонлар маъносидаги *йилқи* сўзининг ҳозирда фақат отни билдириши.

МАЪНО УРҒУСИ —қ. Мантиқий урғу.

МАҚОЛ. Чуқур маъноли, тузилиши гапга тенг, алоҳида ритмик-мелодик хусусиятларга эга бўлган фольклор жанри. Мақолларда халқнинг кўп йиллик тажрибаларини, ҳаёт ҳодисаларининг маълум баҳоси (унга муносабат) акс этади: *Дарё сувини баҳор тоширар*, *Одам қадрини меҳнат оширар*. *Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар*, *Бесабрлар ўз ойидан иштар*.

МАҚСАД МАЙЛИ. Ҳаракатни бажариш-бажармаслик мақсадини, ниятини, ҳаракатни бажариш мўлжал қилинганини билдирувчи майл. Мақсад майли шакли -моқчи аффикси ёрдамида ясалади: *кўрмоқчиман*, *бормоқчиман*, *институтга кирмоқчи* каби: *Биз... ўз фикр-мулоҳазаларимизни атрофлича баён этмоқчимиз* (Д. Нурий).

МАҚСАД РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг қандай мақсад билан бажарилишини билдирувчи равиш: *атайлаб*, *қасддан* каби: *Қоратой билан Уроз йиғитни авайлаб кўтариб, ушланиб қолмаслик учун жўрттага халқ ичига шўнғиди* (Ойбек).

МАҚСАД ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг қандай мақсад билан юз беришини билдирувчи эргаш гап: *Ойимхон уйғонмасин учун*, *Холмурод оёқ учида бориб, ўз ўрнига ётди* (П. Турсун).

МАҚСАД ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдирувчи ҳол: *У одамлар орасига тезроқ киришга ҳар нарсани билишга*, *ишлашга шошди* (Ойбек).

МАҚАЛЛИЙ ДИАЛЕКТ. Ишлатилиши маълум ҳудуд билан чегараланган диалект: *Хоразм диалекти*. Тошкент *диалекти*. Маҳаллий диалектлар шева ва лаҳжа ҳолатида бўлади. Қ. Шева. Лаҳжа.

МАҲСУЛДОР АФФИКСЛАР — айн. Маҳсулли аффикслар.

МААХУЛЛИ АФФИКСЛАР. Сўз яшаш вазифасини тўхтатма-
ган, яъни кўпми миқдорда сўз яшаш учун хизмат қилаётган аф-
фикслар.

МААХУЛСИЗ АФФИКСЛАР. Озми-кўпми миқдорда сўз яша-
ган, яъни ҳозирда сўз яшаш вазифаси тўхтаган (сўз ясамайди-
ган) аффикслар. Мас., *истак, курак* сўзларидаги *к* аффикси.

МЕЛЮДИК УРҒУ — айн. *Музиқий урғу.*

МЕНТАЛИНГВИСТИКА (лот. *mens, mentis* — онг, тафак-
кур | лингвистика). Тилшуносликнинг тил билан тафаккурнинг
алоқасини ва шунга боғлиқ масалаларни ўрганувчи бўлими.

МЕТАТЕЗА (юн. *metathesis* — ўрин алмаштириш). Сўздаги
сўзларнинг ўрин алмашинуви. Мас., *бўйра* — *бўрйа*, *киприк* —
кирик, *турпоқ* — *турпоқ*, *тўғрамоқ* — *тўрғамоқ*, *мизож* — *мижоз*
(Ҳалиповий). *Эрининг феъли, ми ж о з-табиати кун сайин унга*
раббоналашди (Ойбек).

МЕТАФОРА (юн. *metaphora* — кўчириш). Бир предметнинг
номини бошқа предметга бирор томондан ўхшашлигини эъти-
борга олиб кўчириш. Метафора сўзнинг янги маънолари ҳосил
бўлишида қатнашадиган омиллардан биридир. Мас., *қанот*,
косо, *арафа* сўзларининг, *самолёт қаноти*, *тарвузнинг ко-*
сиси, *байрам арафаси* бирикмаларидаги маъноси метафора
асосида ҳосил бўлган. Қ. *Метонимия.*

МЕТОНИМИЯ (юн. *metonymia* — қайта номлаш). Бир пред-
мет, белги, ҳаракат номини ўзаро ташқи ёки ички боғлиқлик
асосида бошқа предмет, белги ёки ҳаракатга нисбатан қўллаш;
шундай қўллаш асосида бир предмет, ҳаракат, белги номининг
бошқа предмет, ҳаракат ёки белгига кўчиши. Метонимия сўз-
нинг янги маънолари ҳосил бўлишида муҳим роль ўйнайди.
Мас., *кулги* сўзнинг «мазах», «масҳара» маъноси, *самовар*
сўзнинг «чайхона» маъноси метонимия асосида ҳосил бўлган
маънолардир. Қ. *Метафора.*

МЕЪЁР. Тил билрликларини у ёки бу кўринишида жамият
томонидан аниқланган, белгиланган ишлатилиш имконият ва
қонуниятлари. Қ. *Адабий меъёр. Лексик меъёр. Морфологик меъёр. Синтактик меъёр. Орфоэ-
пик меъёр. Фонетик меъёр. Сўз ясалиш меъёри.*

МИЛЛАТЛАРАРО АЛОҚА ТИЛИ. Бир давлат (мамлакат)
доирасида турли миллат вакиллари томонидан алоқа воситаси
сифатида фойдаланиладиган, миллатлараро алоқа воситаси хиз-
матыни ўтайдиган тил. Қ. *Миллий тил.*

МИЛЛИЙ ТИЛ. Миллат бўлиб шаклланган жамоанинг умумий
тили.

МИМЕМА — қ. Тақлид сўз.

МИҚДОР-ДАРАЖА РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг миқдор-да-
ража жиҳатидан белгисини, шунингдек, белгининг даражасини
билдирувчи равиш: *ниҳоятда*, *сал каби*: *Сидиқжон пича*

ўтирди-ю, энди қайтиб кетмоқчи бўлиб турганида, Урмон-
жон келиб қолди (А. Қаҳҳор).

МИҚДОР-ДАРАЖА ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашил-
ган ҳаракат-ҳодисанинг миқдор-даражасини билдирувчи эргаш
гап: *Инсонга ҳаво нечоғлик зарур бўлса, халққа
тинчлик, озодлиқ ва бахт-саодат ҳам шунчалиқ
зарурдир.*

МИҚДОР-ДАРАЖА ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиши-
даги миқдор-даражани белгиловчи ҳол: *Шакарни қоли би-
лан олди. Бугун қурилишда одам кундагидан икки-уч мар-
та кўп эди* (А. Мухтор). *Кўп ўйла, оз сўзла* (Мақол).

МИҚДОР ИЙ УРҒУ. Товуш талаффузининг ортишига (да-
вомлилигига) асосланадиган урғу. Миқдорий урғуда чўзиқлик
етаكчи бўлади. *Қиёс. Динамик урғу.*

МИҚДОР СОНЛАР. Предметнинг миқдорини билдирувчи
сонлар. Ўзбек тилида миқдор сонлар олти турга бўлинади: 1)
санок сон (қ.); 2) донан сон (қ.); 3) чаман сон (қ.); 4)
жамловчи сон (қ.); 5) тақсим сон (қ.); 6) каср сон
(қ.).

МОДАЛЛИК (*фран. modalit < лот. modus — майл*). Сўзлов-
чининг ифодаланаётган фикрга муносабатини билдирувчи грам-
матик-семантик категория. У орқали фикр мазмуни реал ёки
нореал, қатъий ва ш.к. тарзда тасаввур этилиши мумкин. Мо-
даллик сўз, қўшимча, юклама ва оҳанг орқали ифодаланиши
мумкин. Мас., *ёза олмоқ* (ол ёрдамида ясалган шакл қодирлик
маъносини билдирипти), *албатта келади* (*албатта* сўзи қатъий
ишонч ифодалаяпти), *кўрганов* (-ов юкласи гумон билдиради)
ва б. Қ. **Модал сўз. Модал шакл. Модал маъно.**

МОДАЛЛИК КАТЕГОРИЯСИ. Фикрнинг воқеликка бўлган
муносабатини кўрсатувчи маънолар ва бу маъноларнинг ифода-
ланиш тизими. Модал маъно, масалан, модал сўз ёки модал
шакллар орқали ифодаланади. Қ. **Модал сўз, Модал шакл, Мо-
дал маъно.**

МОДАЛ МАЪНО. Сўзловчининг ўзи ифодалаётган фикрга
муносабатини билдирадиган маъно. Мас., фикрнинг чин ёки гу-
монлиги маъноси, афсусланиш, қониқиш, имконият, мамнунлик
каби маънолар модал маънолар ҳисобланади. Модал маъно
турли тил бирликлари (мас., сўз, сўз шакли) ёрдамида ифода-
ланади. Қ. **Модал сўз, Модал шакл.**

МОДАЛ СЎЗ. Сўзловчининг ўзи ифодалаётган фикрга тур-
ли муносабатини билдирувчи, фикрнинг аниқлиги, ноаниқлиги
каби маъноларни ифодаловчи сўз туркуми ва шу туркумга оид
сўз: *ҳақиқатан, албатта, чамаси, дарвоқе* кабилар: *Бу хатни
бир вақтлар, ҳақиқатан, Гулнор ёздирган эди* (Ойбек). *Эҳтимол,
кетмон билан ер ағдарилган ҳам тўғри келар* (А. Қаҳҳор).

МОДАЛ ШАКЛ. Сўзнинг модал маъно ифодаловчи шакли.
Мас., ўзбек тилидаги отнинг кичрайтиш-эркаланиш шакллари

(қилил о қ, қўзич о қ каби), феълнинг модал маъно ифодаловчи кўмакчи феъллар ёрдамида ясалувчи шакллари (*айта қ о л, бора к ў р м а* каби). Қ. **Модал маъно.**

МОДДИЙ МАЪНО. Маълум бир нарса-ҳодиса, ҳаракат, белги кабилар ҳақидаги тушунчага мос келувчи материал маъно; сўзнинг материал қисми (асоси) билдирадиган маъно. Мас., *инининг* сўзидаги *ини* қисмига хос маъно; *ишчиларимиз, ишладик* сўзларининг *ишичи* ва *ишла* қисмларига хос маъно моддий маънодир. Қ. **Лексик маъно.**

МОДЕЛЛАШТИРИШ. Бирон тил (нутқ) бирлигининг схемаси ёки моделини тузиш: *Эргашган қўшма гапни моделлаштириш.*

МОДЕЛЬ (*фран. modele* < *итал. modello* — намуна, қолип). Бирон тил ҳодисаси (нутқ бирлиги) таркибий қисмларининг жойлашиш ҳолатини кўрсатувчи схема ёки намуна: *Сўз ясалиш модели*: ясалиш асоси + ясовчи.

МОДУЛЯЦИЯ (*лот. modulatio* — ўлчан, ўлчам). 1. Нутқ тузилишида суперсегмент фонетик ҳодисалардан фойдаланиш.

2. Фраза урғуси, паузалар гапнинг синтактик воситалари ва просодик (суперсегмент) характеристикаси сифатида.

МОНОЛОГ (*юн. monos* — бир + *logos* — сўз, нутқ). Сўзловчининг ўзига қаратилган, бошқа шахснинг тинглаш ва жавоб беришини эътиборда тутмайдиган нутқ. *Қиёс. Диалог.*

МОНОСЕМИЯ (*юн. monos* — бир + *sema* — белги) — қ. Бир маънолилиқ.

МОНОСИЛЛАБИЗМ — қ. Бир бўғинлилиқ.

МОНОТОНИК УРҒУ — *айн. Экспиратор урғу.*

МОНОФОНГ (*юн. monos* — бир + *phongos* — овоз, товуш). Таркиби бир товушга тенг унли, содда унли; якка унли. *Қиёс. Дифтонг.*

МОРФ — қ. **Морфа.**

МОРФА (*юн. morphē* — шакл). Морфеманинг сўзшакл таркибида қатнашаётган кўриниши. Турли сўзшаклларда иштирок этувчи бундай морфлар мажмуи морфемани ташкил этади. Мас., *уйга, эшикка, ётоққа* сўзшаклларида иштирок этаётган уч шакл (*-га, -ка, -қа*) бир морфема ҳисобланади. Морф(а)лар ўзаро алломорф(а) (қ.) ёки морфеманинг варианты (қ.) ҳолатида бўлади.

МОРФЕМА (*юн. morphē* — шакл). Тилнинг маъноли, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган энг кичик бирлиги. Асосий хусусиятига кўра, морфемалар икки турга бўлинади: 1) лексик морфема (қ.); 2) аффиксал морфема (қ.). Мас., *ишчи* сўзида икки морфема бор: *иш* ва *чи*. *Иш* — лексик морфема, *чи* — аффиксал морфема.

МОРФЕМАНИНГ ВАРИАНТИ. 1. *айн. Алломорфа.*

2. Морфеманинг ҳар қандай қуршовда ҳам бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин бўлган морфалари. Мас., *-дай, -дек*

морфалари эркин қўшилаверади, демак, вариант ҳолатида: *гулдай* — *гулдек* каби. *Зид.* Алломорфа 2.

МОРФЕМИКА. Морфемаларнинг моҳияти, тузилиши, турлари ва б. хусусиятлари ҳақидаги таълимот. Қ. Морфема.

МОРФЕМ ЛУҒАТ. Сўзларнинг морфема таркиби қайд этиладиган луғат. Мас., А. Ғ. Ғуломов, А. Н. Тихонов, Р. Қўнғуровларнинг «Ўзбек тили морфем луғати» («Ўқитувчи» нашриёти, 1977).

МОРФЕМ ТАҲЛИЛ. Сўзнинг морфема таркибини, морфемаларнинг турларини, ҳар бир турнинг маъно ва вазифасига кўра турларини белгилаш.

МОРФОЛОГИК КАТЕГОРИЯ. Бир-бирига қиёсан олинadиган икки ёки ундан ортиқ грамматик маъно ва шу маъноларни ифодаловчи шакллар тизими. Мас., ўзбек тилида отлардаги сон категорияси (*китоб* — *бирлик*, *китоблар* — *кўплик*), феълнинг замон категорияси (*ўқиди* — *ўтган замон*, *ўқилти* — *ҳозирги замон*, *ўқийди* — *келаси замон*) ва б.

МОРФОЛОГИК МЕЪЁР. Сўз шаклларида ҳозирги адабий тил қонун-қоидаларига мос ҳолда фойдаланишни белгиловчи меъёр. Мас., ҳозирги адабий тил нуқтаи назаридан *олади*, *ўрганади*, *ишлайдиган* шаклларидаги қўлланиши — меъёрий, аммо *олгуси*, *ўргангуси*, *ўрганажак*, *ишлаяжак* тарзида ишлатилганда, меъёр бузилади (улар архаик ва диалектал шакллардир).

МОРФОЛОГИК СЎЗ. Морфологиянинг объекти сифатидаги сўз. Қиёс. Фонетик сўз, Лексик сўз.

МОРФОЛОГИК СЎЗ ЯСАЛИШИ. — қ. Сўз ясалишининг морфологик усули.

МОРФОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Сўзларнинг умумкатегориал маъноларга кўра (сўз туркумлари нуқтаи назаридан) турларини, сўзнинг морфологик тузилишини, бу тузилишдаги қисмларнинг хусусиятларини (турлари, маъно ва вазифаларини) белгилаш.

МОРФОЛОГИК ҚАЙТА БЎЛИНИШ. Сўз морфологик таркибидаги дастлабки бўлиниш чегарасининг ўзгариши. Мас., *унки* сўзи аслида *у(л)* олмоши, *-инг* қаратқич келишиги кўрсаткичи ва тегишлиликни ифодаловчи *-ки* аффиксидан иборат бўлган. Ҳозирда эса у икки компонентдан иборат: *у+унки*. Қиёс. Синтактик қайта бўлиниш.

МОРФОЛОГИЯ (юн. *morphe* — шакл+*logos* — таълимот). 1. Сўз шакллари ҳақидаги грамматик таълимот. Морфология синтаксис билан бирга грамматикани ташкил этади: *Ўзбек тили лексикологияси ва морфологияси*.

2. Тилнинг морфологик қурилиши: *Ўзбек тилининг лексикаси ва морфологияси*.

МОРФОНОЛОГИЯ (юн. *morphe* — шакл+*phone* — товуш+*logos* — таълимот). Тилшуносликнинг морфология билан фонетиканинг алоқаларини ўрганувчи бўлими; морфемаларнинг фонологик тузилишини ҳамда морфемаларнинг қўшилиши натижаси-

ди учарининг тузилишида юз берадиган товуш ўзгаришларини ўрнатишни соҳа.

МОСЛАШУВ АЛОҚАСИ. Тобе алоқанинг бир тури бўлиб, бунда тобе сўз ўз шаклини ҳоким сўзнинг шаклига мослайди, ш. т. т. бирда ҳоким сўзга боғланади, ҳоким сўзнинг шакли ўзгариши билан, тобе сўз ҳам унга мос ҳолда шаклини ўзгарттиради. Алоқ тилида мослашув асосан қаратқич-қаралмиш ва эгалигим алоқасида кўринади: *мен айтганман, сен айтгансан, у айтганми; менинг илтимосим, сенинг илтимосинг* каби. Қиёс. Бошқарув алоқаси, Битишув алоқаси.

МОТИВЛАНУВЧИ СЎЗ — қ. Асосланувчи сўз.

МОТИВЛОВЧИ СЎЗ — қ. Асословчи сўз.

МУАЛЛИФ ГАПИ. Кўчирма гапли тузилмаларда муаллифнинг ўзи айтган (кўчирма гапдан ташқари) гап: *Ростдан ҳам яшири осмоқчимисиз? — деб сўради доктор* (А. Эшонов). *Жўрабоев ўтиришга жой кўрсатиб, меҳрибонлик билан мурожат қилди: «Келгакинга хурсандман, Ойқил».* Қиёс. **Ўзга гапи.**

МУВАҚҚАТ МАЪНО. Сўзнинг маъно тузилишида шаклланиб етмаган, маълум индивидуал қўлланишда юзага чиқадиган маъно: *Фан, санъатнинг гуллари бутун, тўпланганди суҳбати шун* (Ойбек). *Кун ҳалиям иссиқ бўлса-да, ҳар ҳолда шабада йўрғаларди* (М. Мусаев).

МУЗИКАЛ УРҒУ — қ. Музиқий ургу.

МУЛЬТИПЛИКАТИВ СОН — қ. Қўпайтма сон.

МУРАККАБ БЎЛАК. Бирдан ортиқ луғавий бирлик (мустақил сўз ёки турғун сўз бирикмаси) билан ифодаланган гап бўлаги. Мураккаб бўлак содда ёки мураккаб сўз бирикмаси ёки бошқа турдаги синтактик бирликлар, масалан, ўрамлар билан ифодаланishi мумкин: *Дехқон/келаси кузда оладиган ҳосилнинг гамини/шу куздан/кўради* (М. Исмоилий). *Тўрт томони баланд шай-айвонлар билан ўралган ҳовлида /нафас/ бўғила бошлади* (Ойбек). *Нонушта пайтида/Жўраҳон ҳақида китоб ёзмоқчилигини /айтдим* (С. Аҳмад). *Яна касалхонага бориши кераклигини/ўйлаб/ҳаракатида сустлик йўқолди* (С. Анорбоев). Қиёс. Содда бўлак.

МУРАККАБ ГАП. Уюшиқ бўлак, ажратилган бўлак, унданми ва киритмалар иштироки билан мураккабланишган содда гап: *Ой, сўз бетида қалқиб бораётган тарвуз палласи, бекинмачоқ йўлаб, гоҳ кўринади, гоҳ яширинади* (Ҳ. Фулом). *Ҳой, қизи тушмагур, нима деб алжираясан?* (А. Қаҳҳор).

МУРАККАБ КЕСИМ. Бирдан ортиқ мустақил сўз билан ифодаланган кесим: *Биз ҳаммамиз эл фарзандларимиз!* (У. Юсупов). *Олифтанамо бу йиғит йиғирма беш ёшларда эди* («Муштум»).

МУРАККАБЛАШГАН ГАП — қ. Мураккаб гап.

МУРАҚҚАБ СИНТАКТИК БУТУНЛИҚ. Фикран, айни вақтда лексик, грамматик ва бошқа тил воситалари ёрдамида ўзаро боғланган мустақил гаплар гуруҳи: *Янги Тошкентнинг кўчаларини, осмонўпар биноларини, сўлим хиёбонларини завқ билан томоша қилиб, ажиб кошона қаршисида бир зум тўхтаман. Оппоқ мрамрдан тикланган чиннидай қаср. Бу бинони қўли гул усталар, мўъжизакор наққошлар яратишди. Қадоқ қўл иморатсозлар ва моҳир муҳандислар унга кўрк ва фусун бахш этдилар... Бу бино пойтахтимнинг айни марказида — Тошкент юрагида қад кўтарди. У Шарқ қудёши нурларига кўмилиб, оппоқ товланиб турибди* (Р. Файзий). **Қиёс. Период.**

МУРАҚҚАБ СОН. Кўпайтма сон ва қўшилма сонга (қўшилма сон ва кўпайтма сонга) хос боғланишли сонлардан тузилган сонлар: *икки юз беш* ($2 \times 100 + 5$), *икки юз беш минг* ($2 \times 100 + 5 \times 1000$), *ўн беш минг олти юз қирқ* ($10 + 5 \times 1000 + 6 \times 100 + 40$) ва б.

МУРАҚҚАБ СЎЗ БИРИКМАСИ. Компонентлари ёки улардан бири бирдан ортиқ сўз билан ифодаланган бирикма: *Мирзакаримбой ўз ўғлига ўқрайиб, бошини қуйи солганини ҳамма сизди* (Ойбек). *Мошранг духоба дўппили бола болаларнинг энг каттаси эди* (Ойбек). **Қиёс. Содда сўз бирикмаси.**

МУСИҚИЙ УРҒУ. Товуш кучи ва баландлиги эмас, балки тон баландлиги ўзгариши билан характерланувчи урғу. Мас., хитой, япон, корейс тилларида лексик урғу шундай. **Қиёс. Экспиратор урғу.**

МУСТАҚИЛ ГАП. Грамматик жиҳатдан бошқа гап билан боғланмаган, коммуникатив жиҳатдан тугалликка эга бўлган гап: *Тошмамат ўзи астойдил берилиб ўйлаётган бу фикрларидан бирдан даҳшатга тушиб кетди* (Ҳ. Усмонов).

МУСТАҚИЛ МАЪНОЛИ СЎЗЛАР — *айн. Мустақил сўзлар.*

МУСТАҚИЛ МАЪНОСИЗ СЎЗЛАР — *айн. Ёрдамчи сўзлар.*

МУСТАҚИЛ СЎЗЛАР. Луғавий маънога эга, номинатив вазифа бажарадиган, яъни предмет, ҳодиса, белги, ҳаракат кибиларини атайдиган ёки унга ишора қиладиган ва гапнинг мустақил бўлаги вазифасида кела оладиган сўзлар; мустақил сўз туркумларига оид сўзлар. Мас., от, сифат, феъл каби туркумга оид *одам, дарахт, сув; яхши, кенг, ачиқ; ёзмоқ, кўрмоқ, сўрамоқ* каби сўзлар мустақил сўзлардир. **Қ. Мустақил сўз туркумлари.**

МУСТАҚИЛ СЎЗ ТУРКУМЛАРИ: Мустақил сўзлардан иборат сўз туркумлари. Булар қуйидаги сўз туркумларидир: 1) от (қ.); 2) сифат (қ.); 3) сон (қ.); 4) олмош (қ.); 5) феъл (қ.); 6) равиш (қ.). **Қ. Сўз туркумлари.**

МУСТАҚИЛ БЎЛМАГАН СЎЗ ТУРКУМЛАРИ. Мустақил сўз туркумларидан бошқа сўз туркумларининг — ёрдамчи сўз, ундов, тақлид сўз ва модал сўзларнинг умумлашма поми.

МУТЛАҚ ЗАМОН. Ҳаракатнинг нутқ пайтига муносабати бевоқифи ифодаланадиган замон. Мас., ижро майли (қ.) шакллари ифодалайдиган ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замон мутлақ замондир: *сен айтдинг, сен айтгансан, сен айтасан* каби. **Қиёс. Нисбий замон.**

МУТЛАҚ ИНКОР. Гап мазмунига бир бутун ҳолда оид бўлган инкор. Мас., *Йўқ, мен у томонларга бормайман* дейилганда, *Йўқ* сўзи ифодалаётган инкор гап мазмунига бир бутун ҳолда келишидир, *-ма* аффикси ифодалаётган (*бормайман*) инкор гап *бор* феъли билдирган ҳаракатнинг ўзигагина тааллуқлидир.

МУТЛАҚ СИНОНИМЛАР. Маъноси, қўшимча оттенкаси ва ёзиқлари бир-бирига тўла тенг келувчи сўзлар. Бундай синонимлар тилда жуда саноқли бўлиб, асосан, терминларда учрайди: *тилшунос — тилчи, лексикография — луғатчилик* каби. **Қ. Дублетлар.**

МУҚОБИЛ БИРЛИК. Бир нутқ бирлигига хос маънони ифодалай оладиган, унга хос вазифани бажара оладиган бошқа нутқ бирлиги. Мас., *оғзи қулоғида, илоннинг ёғини ялаган* фразеологизмлари *хурсанд, айёр* сўзларининг муқобилларидир.

Н

НАЗАЛИЗАЦИЯ (лот. *nasalis* — бурун, бурунга оид) — қ. Бурунланиш.

НАЗАЛИЗАЦИЯЛАНГАН ТОВУШ — қ. Бурунланган товуш.

НАТИЖА ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг натижасини, хулосасини билдирувчи эргаш гап: *Бу йиллар шу даражада чувалиб кетдики, бора-бора у ҳеч бирини равшан тасаввур қилолмай қолди* (Шухрат).

НАТУРАЛИСТИК ОҚИМ. Тилни табиий организм сифатида қаровчи лингвистик оқим.

НАТУРАЛИСТЛАР. Халқаро ёрдамчи тилни табиий миллий тиллар асосида яратиш зарур деб қаровчи оқим.

НЕЙТРАЛ ЛЕКСИКА — қ. Бетараф лексика.

НЕОЛОГИЗМ (юн. *neos* — янги + *logos* — сўз). Янги нарса, тушунчаларни ифодалаш учун ҳосил қилинган, ҳали одатдаги луғавий бирликка айланиб кетмаган сўз ёки иборалар. Мас., *космодром, фазогир* сўзлари космосни забт этишнинг дастлабки босқичида неологизм бўлиб, ҳозир одатдаги сўзга айланган.

НИСБАТ КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг субъект ва объектга муносабатини билдирувчи грамматик категория. Мас., *кўрди* — ҳаракат бевосита субъектнинг ўзи томонидан бажарилиши ифодаланади; *кўрсатди* — ҳаракатнинг (кўринишнинг) бевосита бажарувчиси бошқа шахс эканлиги ифодаланади; *кўринди* — ҳаракатнинг субъектнинг ўзига объект сифатида қаратилгани ифода-

ланили, *кўришди* ҳаракатнинг бажарувчиси ноаниқ тарзда ифодалангани ва ҳ. Ҳозирги тилида нисбатнинг беш тури бор: 1) бош нисбат (қ.); 2) ўзлик нисбати (қ.); 3) орттирма нисбат (қ.); 4) мажҳул нисбат (қ.); 5) бирлик нисбати (қ.).

НИСБИЙ ЗАМОН. Ҳаракатнинг бажарилиш вақтини баъо-сига, яъни бошқа ҳаракатнинг бажарилиш вақтига ёки, умуман, қандайдир бошқа вақтга нисбатан белгилайдиган замон. Мас., сифатдон ва равишдошларнинг замони: *Келаётган ўқув-чида айтди. Институтга кирадиган ёшларга консультация беринги. Ишларни битиргач, тезда қайтамиз. Қиёс. Мутлақ замон.*

НИСБИЙ СИФАТ. Предмет белгисини бошқа предметга нис-батан бериб ифодалайдиган сифатлар: *деворий газета, кечаги суҳбат* каби.

НИСБИЙ СУЗ — *айн.* Боғловчи сўз.

НОИЗЧИЛ АФФИКСЛАР. Сўз ясалишида бирор модель, сўз ясалиш типи (қ.) ҳосил қилмайдиган, бир-икки сўз ясалиши-дагина учрайдиган аффикслар. Мас., *ўсимта, кўрк, ичак* каби сўзлардаги *-та, -к, -ак* аффикслари. *Қиёс. Изчил аффикслар.*

НОКАТЕГОРИАЛ ФОРМА — қ. Функционал шакл.

НОЛИСОНИЙ ОМИЛЛАР. Тил тараққийетига таъсир кўр-сатувчи объектив воқеликка доир (тил қонуниятларидан таш-қари) шарт-шароитлар. Бундай шарт-шароитларга биринчи нав-батда ижтимоий-сиёсий омиллар киради.

НОЛЬ КўРСАТКИЧЛИ ШАКЛ. Товуш ифодасига эга бўл-маган ҳолда грамматик маъно ифодалайдиган ва грамматик вазифа бажарадиган тил ҳодисаларининг умумий номи. Мас., *китоблар* — кўплик шакли (кўплик кўрсаткичи — *-лар* аффикси), *китоб* — бирлик шакли (бирлиكنи ифодаловчи махсус аффикс йўқ, демак, у ноль кўрсаткичли шакл).

НОМИНАЛИЗАЦИЯ — қ. Номлашнинг.

НОМИНАТИВ БИРЛИКЛАР — қ. Номловчи бирликлар.

НОМИНАТИВ ГАП — қ. Номловчи гап.

НОМИНАТИВ МАЪНО — қ. Номловчи маъно.

НОМИНАТИВ ФУНКЦИЯ — қ. Номлаш вазифаси.

НОМИНАЦИЯ (*лот.* *nominatio* — аташ, ном қўйиш). Тилда номлаш вазифасини бажарувчи бирликларини (сўз, сўз бирик-маси кабиларни) ҳосил қилиш.

НОМЛАШ ВАЗИФАСИ — қ. Сўзнинг номлаш вазифаси.

НОМЛАШИШ. Трансформациянинг бир усули; предикатив синтагманинг номловчи синтагмага айлантирилиши. Мас., *Акбар келди* — *Акбарнинг келиши. Акбар келди, бошқа одам келма-ди* — *Акбардан бошқа одам келмади. Қ. Трансформация, Депре-дикация.*

НОМЛОВЧИ БИРЛИКЛАР. Номлаш вазифасинин бажарувчи бирликлар (сўз ва сўз бирикмаси) — қ. **Номлаш (аташ) вазифаси.**

НОМЛОВЧИ ГАП. Бош келишиқдаги сўз ёки от бирикма билан ифодаланадиган бир таркибли гап: *Ана совуқ, мана қор! Мана Усаржоннинг бсласи...* (Ойбек). *Қандай кўкракдор майдон!* (Р. Файзӣ).

НОМЛОВЧИ МАЪНО. Воқелик билан бевосита боғланадиган, предмет, белги, ҳаракатнинг атамаси бўлиб хизмат қиладиган маъно. Мас., *олма* сўзининг «мева турларидан бири» маъноси, *сакрамоқ* сўзининг «юқорига ёки олдинга зарб билан отилмоқ» маъноси, *ширин* сўзининг «мазаси ёқимли» маъноси номловчи маънодир. **Қиёс. Фигурал маъно.**

НОРЕГУЛЯР АФФИКСЛАР — қ. **Ноизчил аффикслар.**

НОРМАТИВ ГРАММАТИКА. Сўз шакллари ва синтактик қурилиш моделларининг меъёр талабларига жавоб беришини белгиловчи грамматика.

НОФАОЛ НУТҚ АЪЗОЛАРИ. Товуш ҳосил бўлишида асосий иш бажармайдиган, нофаол қатнашадиган нутқ аъзолари. Мас., тиш, қаттиқ танглай, бурун бўшлиғи. **Қиёс, Фаол нутқ аъзолари.**

НОФАОЛ ТУЗИЛМА. Ҳаракат субъекти тўлдирувчи орқали, ҳаракат объекти эса эга орқали ифодаланган тузилма: *Бу буйруқ раҳбар томонидан имзоланган* (нофаол тузилма) — *Бу буйруқни раҳбар имзоламаган* (фаол тузилма). **Қиёс. Фаол тузилма.**

НУМЕРАТИВЛАР — қ. **Улчов сўзлари.**

НУТҚ. 1. Тилнинг амалиёт шакли, воқеланиши; сўзловчининг тил воситаларидан фойдаланиш жараёни ва шундай жараён натижасида юзага келадиган ҳодиса.

2. Нутқнинг коммуникация мақсади ва шароитига қараб лексик ва грамматик воситалардан мувофиқини сайлаб ишлатиш билан характерланувчи тури: *Расмий нутқ. Сўзлашув нутқи. Қиёс. Тил 2.*

3. Синтактик ифоданинг тури: *Муаллиф нутқи. Ўзга нутқи.*

НУТҚ АППАРАТИ. Нутқ аъзолари мажмуи (лаб, тиш, тил, танглай, кичик тил, оғиз бўшлиғи, бурун бўшлиғи, бўғиз усти бўшлиғи, ўпка, бронхлар, диафрагма, бўғиз, нафас йўли). **Қ. Нутқ аъзолари.**

НУТҚ АЪЗОЛАРИ. Нутқ товушлари ҳосил бўлишида иштирок этувчи аъзолар. Нутқ товушлари ҳосил бўлишида иштирок этиш даражасига кўра нутқ аъзолари икки асосий турга бўлинади: фаол нутқ аъзолари (қ.), нофаол нутқ аъзолари (қ.).

НУТҚ БИРЛИГИ. Тил бирликлари асосида нутқнинг ўзиде юзага келувчи бирлик. **Қ. Фонетик бирлик, Синтактик бирлик.**

НУТҚИЙ АЛОҚА БИРЛИГИ. Мустақил ҳолда фикр ифо

дандай олинган нутқ бирлиги. Асосий нутқий алоқа бирлиги гандир.

НУТҚИИ АЛОҚА ВАЗИФАСИ — қ. Сўзнинг нутқий алоқа вазифаси, Тилнинг нутқий алоқа вазифаси, Тилнинг нутқий алоқа вазифаси.

НУТҚИИ МАТН. Мазмун жиҳатдан тугалликка эга бўлган, ўз таркибидан сўз ёки ибораларнинг маъноларини белгилашга имкон берадиган нутқ парчаси. Бундай нутқ парчаси таркибидин сўзлар (иборалар) бири бошқаси учун қуршов вазифасини бажаради. Қ. **Матний маъно.**

НУТҚ ИНТЕНСИВЛИГИ. Талаффузнинг нафас чиқаришнинг кучайиши ёки пасайиши билан боғлиқ бўлган кучли-кучсизлиги.

НУТҚ МАДАНИЯТИ. 1. Филология фанининг жамият тараққиётининг маълум даврида нутқдан фойдаланиш жараёнини ўрганиш, кишилар орасидаги алоқа воситаси бўлган тилдан фойдаланиш қондаларини илмий асосда белгилаш билан шуғулланган бўлими.

2. Нутқнинг меъёрийлиги, унинг маълум тарихий тараққиёт даврида шу тилда сўзлашувчи жамоа томонидан қўйиладиган талабларга мослиги; талаффуз, урғу, сўз қўллаш, сўз ясалиши, шакл ясалиши, сўз бирикмаси ва гап тузиш меъёрларига амал қилиш. Нутқнинг меъёрийлиги фикрнинг аниқ, равшан ва софлигини ҳам ўз ичига олади.

НУТҚ МЕЛОДИКАСИ — қ. Нутқ оҳанги.

НУТҚНИНГ ФОНЕТИК БИРЛИКЛАРИ. Ритмик-интонацион жиҳатдан нутқ оқимининг табиий ва муайян қонуниятлар асосида ажраладиган қисмлари.

Ритмик-интонацион жиҳатдан нутқ турли ҳажмдаги бўлақларга ажратилади: 1) фраза (қ.); 2) такт (қ.); 3) фонетик сўз (қ.); 4) бўғин (қ.); 5) товуш (қ.).

НУТҚНИНГ ФОНЕТИК БУЛИНИШИ. Нутқнинг ўзаро боғлиқ бўлган фонетик birlikларга ажралоши. Қ. **Нутқнинг фонетик birlikлари.**

НУТҚ ОРГАНЛАРИ — қ. Нутқ аъзолари.

НУТҚ ОҲАНГИ. Фраза (жумла)да овознинг топ баландлиги бўйлаб ҳаракати (кўтарилиши ва тушиши).

НУТҚ РИТМИ. Урғули ва урғусиз, чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг бири-кетин келиши.

НУТҚ СУРЪАТИ. Нутқ оқимининг тез-секинлиги ва нутқ парчалари орасидаги пауза (тўхтам).

НУТҚ ТЕМБРИ. Нутққа эмоционал-экспрессив оттенка берувчи товуш оҳанги.

НУТҚ ТЕМПИ (*итал.* tempo < *лот.* timpos — вақт) — қ. **Нутқ суръати.**

НУТҚ ТОВУШИ. Нутқ аъзоларининг артикуляцияси билан ҳосил бўлувчи энг кичик нутқ бирлиги.

ПУТҚ УСЛУБЛАРИ. Тил услубларининг путқнинг муайян кўринишларида намоён бўлиши. Қ. Услуб 2. Услуб 3.

ПУТҚ ФЕЪЛЛАРИ. Инсоннинг путқ фаолиятини билдирадиган феъллар. Мас., *сўзламоқ, демоқ, мақтанмоқ, сўрамоқ, шўграмоқ* кабилар.

ПУТҚ ФИГУРАСИ. Ифоданинг таъсирчанлигини кучайтириш учун қўлланадиган путқ ўрами, синтактик қурилми. Путқ фигурасининг энг кенг тарқалганлари: анафора, антитеза, градация инверсия, параллелизм, риторик сўроқ ва б.

ПУТҚ ШАҚЛЛАРИ. 1. Путқнинг ташқи ифода воситаларига кўра фарқланувчи турлари: оғзаки путқ (қ.), ёзма путқ (қ.).

2. Путқнинг адабий тил меъёрларига амал қилиш даражаси билан фарқланувчи турлари: китобий путқ (қ.); сўзлашув путқ (қ.).

НУҚТА. Дарак гап ва тинч оҳанг билан айтиладиган ундовган охирида, шартли қисқартмаларда қўлланадиган тиниш белгиси (.) : *Қуёш тобора юқорига интилмоқда. Бахтли, эркин димригимиз миллионча йил қилсин давом* (Ғ. Ғулом).

НУҚТАЛИ ВЕРГУЛ. Устма-уст жойлашган нуқта ва вергулдан ташкил топган тиниш белгиси (;) бўлиб, таркиби мураккаб гап бўлақлари орасига, қўшма гапларнинг мазмунан бирибирига яқин бўлган қисмлари орасига, рақамлаш билан саналган парчалар орасига қўйилади.

О

ОБЕРТОН (нем. Obertone — юқори, баланд тон). Асосий оҳанг (тон)га алоҳида тус берувчи қўшимча (анча юқори) тон (оҳанг).

ОБОРОТ — қ. Урам.

ОБРАЗГА ТАҚЛИД СЎЗ. Инсон, ҳайвон ёки нарсаларнинг ҳаракат-ҳолатини, кўриниш-ифодасини тақлидан билдирувчи сўзлар: *живир-живир, лип-лип, диринг-диринг, лов-лов* ва б. Қийс. Товушга тақлид сўз.

ОБЪЕКТЛИ МУНОСАБАТ. Сўз бирикмасида ҳаракатни ифодаловчи ҳоким ва ҳаракат йўналган предметни ифодаловчи тобе қисм (воситасиз тўлдирувчи) орасидаги муносабат: *сабабини суриштирмоқ, ерни ҳайдамоқ* каби.

ОБЪЕКТЛИ ФЕЪЛ. Ҳаракатнинг воситасиз тўлдирувчи ифодалайдиган предметга йўналишини билдирадиган феъл. Мас., *жойламоқ* (юкларни), *ҳозирламоқ* (асбобларни) каби. Қийс. Объектсиз феъл.

ОБЪЕКТСИЗ ФЕЪЛ. Воситасиз тўлдирувчини бошқара олмайдиган феъл. Мас., *кел, юр, қол, ухла* кабилар. Зид. Объект-ли феъл.

ОВОЗ. Товуш пайчаларининг титраши билан боглиқ ҳолда оғиз бўшлиғида ҳосил бўладиган товуш.

ОДАТДАГИ ТАРТИБ— қ. Тўғри тартиб.

ОДДИЙ СЎЗЛАШУВ. Воқеаники одатда қўнолроқ, паст характеристика билан ифодаланган хусусиятига эга бўлган, адабий нутқ меъёрларидан четга чиқадиган сўз, грамматик шакл ва тузилмалар кенг ишлатиладиган нутқ тури.

ОДДИЙ СЎЗЛАШУВ ЛЕКСИКАСИ. Оддий сўзлашув нутқиغا хос, бетакаллуп суҳбатда ишлатиладиган сўзлар: *валақламоқ, каллали (ақлли)* кабилар: *Ери кўри экин, бирим экин бўлдики, ҳавасингиз келади (Ойдин).*

ОДДИЙ ТАКРОР — қ. Такрор 2.

ОЗАЙТИРМА ДАРАЖА. Белгининг меъёрига нисбатан оз (кучсиз) эканини ифодаловчи даража. Бу даража шакли ўзбек тилида *-роқ* аффикси билан ясалмади: *Фирригроқ, қоронғироқ (хона) каби.*

ОККАЗИОНАЛИЗМ. Маҳсулдор бўлмаган модель асосида ясалган ва фақат шу нутқий матннинг ўқида қўлланган сўз, индивидуал-услубий неологизм.

ОККАЗИОНАЛ МАЪНО (*log. occasional, тасодифий*) — Қ. Муваққат маъно.

ОКСИДЕНТАЛЪ. 1922 йилда Эдгар де Билл томонидан асосий Ғарбий Европа тиллари учун умумий, бийнационал бўлган лексика асосида яратилган халқаро сўнлай тил

ОКСЮМОРОН (*юн. oxymoron* — фаросит билан, лексия бе-маъни). Мантқиқий бири шакличасини иккунга таланиш, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки тунуичани (маъносини бир-бирига зид икки сўзини) ўзаро қўшишдан иборат услубий фигура; бадий адабиётда образлилик, ифодалилик каби мақсадларда кенг қўлланади: *Кезадир булутлар бошини цетида. Ҳаво дим. Бақирган сукуват... (Р. Нарфи). Ғўлимни, неладир кўзингда нам бор? Бу кун кўзларингда ноллик бир гал бор?* (М. Шайхзода).

«О»-ЛАШ. Айрим ўзбек шеваларида бошиқа шевалардаги а ўрнига о айтиш. Мас., марказий ўзбек шевалари «о» ловчи шевалардир.

ОЛД ЖОЙЛАНУВ. Узаро богланган (алоқадли) унсулардан бирининг олдида келиши (жойлануви): *Панини бажарди* (тўлдирувчининг олд жойлануви). Қиёс. Сўш жойлануш.

ОЛД ҚАТОР УНЛИЛАРИ — айн. Тил олди унлилари.

ОЛД ҚУШИМЧА. Сўз олдига қўшилувчи қўшимча (аффикс): *бе-, но-* каби: *бенуқсон, нотўғри, серҳосил* ва б. Қиёс. Сўнг қўшимча. Қ. Қўшимча.

ОЛИНМА СЎЗ — айн. Узлашма сўз.

ОЛМОШ. От, сифат, сон каби сўзлар ўрнида қўлланувчи, предмет, белги, миқдорга ишора қилувчи сўзлар туркуми. Ўзбек

ониди олмошнинг қуйидаги турлари бор: 1) кишилик олмошлари (қ.); 2) кўрсатиш олмошлари (қ.); 3) сўфроқ олмошлари (қ.); 4) ўзлик олмоши (қ.); 5) бўлишсизлик олмошлари (қ.); 6) гумон олмошлари (қ.) 7) белгилаш олмошлари (қ.).

ОЛМОШЛАШИШ. Бошқа туркумга оид сўзнинг олмошга ўтиши: *Баъзилар раиснинг келишига ишубха билан қарар ишлар* (А. Қаҳҳор).

ОМОГРАФЛАР (юн. *homos* — бир хил + *grapho* — ёзаман). Талаффузи фарқли, ёзилиши бир хил бўлган бирдан ортиқ сўзлар: *ток* (узум бутаси) — *ток* (электр қуввати) каби. *Қиёс*. Омонимлар, Омофонлар.

ОМОМОРФЕМАЛАР (юн. *homos* — бир хил + *morphe* — шакл). Маъноси бошқа-бошқа, товуш томони бир хил бўлган бирдан ортиқ морфема. Мас., **-ма:** бўлишсиз шакл ясовчи аффикс (*ухлама*); **-ма:** от ясовчи аффикс (*чўзма*, *сузма* — овқат номлари) ва **-ма:** сифат ясовчи аффикс (*ясама*: *ясама сўз*).

ОМОНИМИКА. 1. Тилшуносликнинг омонимларни ўрганувчи бўлими.

2. Бирор тилдаги омонимлар мажмуи.

ОМОНИМИЯ. Бирдан ортиқ тил бирлигининг талаффуз ва ёзилиши жиҳатдан бир хил бўлиши ҳодисаси. Омонимиянинг лексик омонимия (қ.); фразеологик омонимия (қ.); грамматик омонимия (қ.) ва б. турлари бор.

ОМОНИМЛАР (юн. *homos* — бир хил + *onoma* — ном). Талаффузи ва ёзилиши бир хил бирдан ортиқ сўзлар: *боғ* (турли мева, гул ва б. дан иборат майдон) — *боғ* (боғлайдиган нарса), *от* (исм) — *от* (иш ҳайвони) каби.

ОМОФОНЛАР (юн. *homos* — бир хил + *phone* — товуш, овоз). Талаффузи бир хил, лекин ёзилиши фарқли бўлган сўзлар: *бод* — *бот*, *боб* — *боп*, *мард* — *март* ва б.

ОМОФОРМАЛАР (юн. *homos* — бир хил + *lota*. *forma* — шакл). Омоним шакллар; маълум шаклларда товуш томондан бир хил бўлувчи сўзлар. Бу ҳодиса одатда турли туркумга оид сўзлар ўртасида воқе бўла олади: *олди* (*олд + и*) — *олди* (*ол + ди*) каби.

ОНА ТИЛИ. Боланинг ёшлиқдан атрофдаги катталарга тақлид қилиш йўли билан ўрганадиган тили.

ОНОМАСИОЛОГИЯ. Лексикологиянинг луғавий birlikларни номлаш ва тушунча англатиш принциплари ва қонуниятларини ўрганувчи бўлими. Қ. Лексикология.

ОНОМАСТИКА. (юн. *onomastika* — ном қўйиш санъати). 1. Тилшуносликнинг атоқли отларни ўрганувчи бўлими.

2. Атоқли отлар мажмуи (тизими).

ОНОМАТОПЕЯ (юн. *onomatopoeia* — ном ҳосил қилиш: *опома* — ном + *раіео* — ясайман, қиламан). Ҳайвон, қуш товушларига тақлид ва шуларга тақлидан сўз ҳосил бўлиши: *қу-қу*,

миёв каби сўзлар ва улардан *қуқуламоқ*, *миёвламоқ* сўзларининг ҳосил бўлиши.

ОППОЗИЦИЯ (лот. *oppositio* — қарама-қарши қўйиш). Икки ёки ундан ортиқ бир турдаги тил ҳодисаларини қарама-қарши қўйиш, қарама-қаршилиқ ҳолати. Мас., жарангли ва жарангсизлар оппозицияси. Оппозициянинг қуйидаги турлари бор: приватив оппозиция (қ.); эквиполент оппозиция (қ.) даражали оппозиция (қ.).

ОРТИҚЧАЛИК. Нутқда бир-бирига яқин маъноли ёки деярли бир хил маъноли бирликларнинг (ортиқча ҳолатда) қўлланадими, бир информациянинг бирдан ортиқ восита (бирлик) билан ифодаланиши: *Улар билан 12 ёшлар чамасидаги қизча ҳам бор эди* («Ўзбекистон маданияти»). Бу мисолда *чамаси* сўзи ортиқча қўлланган. Чунки *ёшлар* сўзидаги *-лар* қўшимчасининг ўзи чамма (тахмин)ни ифодалайди (*12 ёшлардаги*). *Музейда кулолчилар томонидан яратилган ноёб буюмлар бўлишида ҳам рус ва Фарбий Европа заводлари тайёрлаган мингга яқин буюмлар бор* («Тошкент оқшоми»). *Кулолчилар сўзидаги -чи* аффикси ортиқча, чунки *кулол* сўзининг ўзи касб эгасини билдиради.

«Ортиқчалик» сўзи лингвистик ҳодисани ифодаловчи термин сифатида «кераксиз», «бутунлай ортиқча» деган маънони билдирмайди. Бунда икки ҳолат кузатилади: 1) айна информацияни билдирувчи восита (бирлик)нинг бири ҳақиқатда ҳам ортиқча, кераксиз бўлиши мумкин: *Илгари одамлар мазористонга ғоят эҳтиром... тавозе билан муносабатда бўлишган* (Газетадан): *мазористон* сўзидаги *-истон* қўшимчаси ортиқча, кераксиз; 2) бундай қўллаш маълум мақсад билан, мас., алоҳида қайд этиш, таъкидлаш ва ш.к. сабаблар билан боғлиқ бўлади: *Шу десангиз, сал ёруғроқда Келмоқ учун тополмадим вақт* (Ҳ. Шарипов). *Сал ёруғроқда* бирикмасидаги *сал* сўзи ҳам, *-роқ* қўшимчаси ҳам озликни, пастроқ даражани билдиради. Лекин бу мисолда *сал* сўзини ёки *-роқ* қўшимчасини бутунлай ортиқча, кераксиз қўлланган деб бўлмайди.

ОРТТИРМА ДАРАЖА. 1. Белгининг мейёрдан ортиқ даражаси ва шу маънони ифодаловчи шакл (сифатларга хос маъно ва шакл). Ўзбек тилида бу маъно *жуда*, *ўта* каби сўзлар ёрдамида ифодаланади: *жуда хурсанд*, *ўта ақлли*, *ғирт ёлгон* каби.

2. *айн.* Орттирма нисбат.

ОРТТИРМА НИСБАТ. Объектсиз феълни объектли феълга айлантирувчи, объектли феълдан ясалганда эса унга яна объект қўшилганини билдирувчи феъл шакли, феъл нисбатининг шундай тури. Бу шакл *-дир*, *-ир*, *-т* каби аффикслар билан ясалади: *кулдир*, *ичир*, *ўқит* каби.

ОРФОГРАММА (юн. *orthos* — тўғри + *gramma* — ёзув). Имло қоидаларига мос ҳолдаги ёзув.

ОРФОГРАФИК ТАҲЛИЛ. *айн.* Имловий таҳлил.

ОРФОГРАФИЯ (юн. orthos — тўғри + grapho — ёзаман) — *шун.* Имло.

ОРФОГРАФИЯНИНГ МОРФОЛОГИК ПРИНЦИПИ — *айн.* Имлонинг морфологик принципи.

ОРФОГРАФИЯНИНГ ТАРИХИЙ ПРИНЦИПИ — *айн.* Орфографиянинг анъанавий принципи.

ОРФОГРАФИЯНИНГ АНЪАНАВИЙ ПРИНЦИПИ — *айн.* Имлонинг анъанавий принципи.

ОРФОГРАФИЯНИНГ ФОНЕМАТИК ПРИНЦИПИ — *айн.* Имлонинг фонематик принципи.

ОРФОГРАФИЯНИНГ ФОНЕТИК ПРИНЦИПИ — *айн.* Имлонинг фонетик принципи.

ОРФОЭПИК ЛУҒАТ — қ. Талаффуз луғати.

ОРФОЭПИК НОРМА — қ. Талаффуз меъёри.

ОРФОЭПИК ТАҲЛИЛ. Сўз фонетик қурилишининг талаффуз нуқтаи назаридан таҳлили.

ОРФОЭПИЯ (юн. orthos — тўғри + epos — нутқ). 1. Тилшуносликнинг меъёрий адабий талаффузни ўрганувчи бўлими.

2. Бирор тилда қабул қилинган талаффуз меъёрларига мос ҳолда бир хил талаффузни белгилувчи қоидалар тизими.

ОРҚА ТАНГЛАЙ УНДОШЛАРИ. Тил орқа қисмининг юмшоқ танглай томон кўтарилиши натижасида ҳосил бўлувчи ундошлар. Мас., х, ғ ва б. Қ. Тил орқа ундошлари.

ОРҚА ҚАТОР УНДОШЛАРИ — *айн.* Тил орқа ундошлари.

ОРҚА ҚАТОР УНЛИЛАРИ — *айн.* Тил орқа унлилари.

ОТ. Предметлик маъносини билдирувчи сўзлар туркуми ва шу туркумга оид муайян сўз. Предметлик грамматикада жуда кенг тушунча бўлиб, киши (одам, инсон), нарса (пахта, сув), ҳодиса (тўполон, кураш) ва шу қабиларни ўз ичига олади. Отлар маъно жиҳатдан ва ифодаладиган тушунчанинг хусусиятига кўра атоқли от (қ.) ва турдош от (қ.); аниқ от (қ.) ва мавҳум от (қ.); якка от ва жамловчи от (қ.) каби турларга бўлинади.

ОТ БОШҚАРУВИ. Ҳоким компоненти феълдан бошқа (от, сифат, равиш каби) туркумга оид сўз билан ифодаланадиган бошқарув алоқаси: *юртга садоқат, ваъдага вафо, мансабга маъмур, колхозга яқин* каби. Қиёс. **Феъл бошқаруви.**

ОТ-КЕСИМ. Феълдан бошқа сўз туркумлари, шунингдек, ҳаракат номи ва отлашган сифатдош шакллари орқали ифодаланган кесим: *Ҳаммасига сабабчи — а к а м. Командирнинг мена-ла меҳрибончилиги айниқса я х ш и* (Ғ. Ғулум). *Энди марра б и з н и к и* (М. Исмоилий). *Мақсадим — м а л а к а о ш и р и ш. От кимники — м и н г а н н и к и.*

ОТ ҚУМАКЧИЛАР. Феъл бўлмаган сўздан келиб чиққан (келиб чиқаётган) кўмакчилар: *томон, ташқари, кейин, олд, орқа, ён, ич, ора* ва б. Қ. **Кўмакчилар.**

ОТЛАР. 1. Феъл бўлмаган сўзлар, мас., от, сифат, сон каби-ларнинг умумий номи (Араб грамматикаларида бу гуруҳ сўзлар «исмлар» деб юритилади).

2. От туркумига оид сўзлар.

ОТЛАШИШ. Бошқа туркумга оид сўзларнинг отга кўчиши. *Қасалнинг тuzалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади* (Мақол).

ОТНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ШАҚЛЛАРИ. Отнинг маълум бир грамматик маъно ва вазифага эга бўлган, лекин бирон грамматик категорияга мансуб бўлмаган шакллари. Ўзбек тилида отнинг қуйидаги функционал (нокатегориал) шакллари бор: 1) кичрайтиш шакли (қ.); 2) эркалалаш шакли (қ.); 3) ҳурмат шакли (қ.); 4) қарашлилиқ шакли (қ.); 5) ўрин белгиси шакли (қ.); 6) ўхшатиш шакли (қ.).

ОТСТУП (рекурсия). Товуш артикуляциясининг учинчи (охирги) босқичи, нутқ аъзоларининг товуш талаффузидан кейин одатдаги ҳолатига қайтиши. *Қиёс. Приступ.*

ОТ СУЗ БИРИКМАЛАРИ. Ҳоким компоненти феълдан бошқа туркумга оид сўз билан ифодаланган сўз бирикмалари: *юк машинаси, барча ўқувчилар, гўзал қишлоқ* ва б. *Қиёс. Феъл сўз бирикмалари.*

ОЧИҚ БЎГИН. Ушли билан тугайдиган бўгин: *бо-ла-га, ҳа-во-да* каби. *Қиёс. Ешиқ бўгин.*

ОЧИҚ ИФОДАЛИ ТУЗИЛМА. Ифодаси аниқ, очиқ бўлган тузилма. Мас., равишдош ўрамларга инсбатан эргаш гаплар очиқ ифодали тузилма ҳисобланади. *Қиёс. Яширин ифодали тузилма.*

ОЧИҚ УНЛИ — қ. Кенг ушли.

ОГЗАКИ НУТҚ. Товуш (талаффуз) билан ифодаланган нутқ. *Қиёс. Езма нутқ.*

П

ПАЙТ РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдирувчи равиш: *илгари, ҳозир, кейин* каби: *Эрта-индин бу ерлар ҳам чамандек яшнайд.* С. Раҳматуллаев Аммажон билан Салтанат опадан *ҳ а л и-б е р и жавоб ола билишига ишонмади...* (С. Анорбоев).

ПАЙТ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисаларнинг юзага келиш пайтини (вақтини) билдирувчи эргаш гап: *Бир кун кўчада кетаётсам, Умри бир бош узум кўтариб келпти* (А. Қаҳҳор). *Гулнор айвонда қуруқ бўйра устида, ўтириб маҳси кийиш билан овора экан, Унсин кириб келди* (Ойбек).

ПАЛИТ ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг рўй бериш вақтини билдирувчи ҳол: *Ҳайдар ота бир кун и Улгармага бориб, тегирмондан сабар олди* (А. Қаҳҳор). *Саёҳатчилар кеч қурун Бурчмуллага сгиб келишди* (Ё. Шукуров).

ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ (лат. palatum — танглай). Тил ўртасининг қаттиқ танглайга томон қўшимча тарзда кўтарилиши, бунинг натижасида овоз ва шовқиннинг кучайиши билан товушнинг юмшаши. қ. **Палатал товуш.** *Қиёс.* **Веляризация.**

ПАЛАТАЛЛАНГАН ТОВУШ. Асосий артикуляцияга палатализация қўшилган товуш. *Қиёс.* **Велярланган ундош.**

ПАЛАТАЛ ТОВУШ. Тил орқа қисмининг қаттиқ танглай томон кўтарилиши билан ҳосил бўлувчи товуш: й ундоши.

ПАЛЕОГРАФИЯ (юн. palaios — қадимги + grapho — ёзаман). Қадимги қўлёзмаларнинг ташқи томонини, қандай нарсага ёзилганини, ёзув усулини, ҳарфларнинг ёзилиш шакллариини ўрганиш орқали қўлёзманинг ёзилиш пайти ва ўрнини белгилаш билан шуғулланувчи фан.

ПАРАДИГМА (юн. paradeigma — мисол, намуна). Тил birlikлари, грамматик шаклларнинг умумий маъносига кўра бирлашувчи, хусусий маъносига кўра фарқланувчи тизими. Мас., феълнинг шахс-сон парадигмаси; отнинг желишик парадигмаси ва б.

ПАРАДИГМАТИКА. 1. Тил birlikларини тил тизимига мансуб парадигмаларнинг унсури сифатида текшириш аспекти. *Қиёс.* **Синтагматика.**

2. Парадигмалар тизими — қ. **Парадигма.**

ПАРАДИГМАТИК МУНОСАБАТ. Бир парадигмага бирлашувчи тил birlikларининг ўзаро муносабати. Қ. **Парадигма.**

ПАРАДИГМАТИК ҚАТОР. Маълум умумийлик хусусияти асосида бирлашиб, айрим фарқли (ўзига хос) хусусияти билан қарама-қарши турадиган ва нутқий алоқа талабларига кўра бири иккинчиси билан алмашина оладиган birlikлар (унсурлар).

ПАРАЛИНГВИСТИКА. Тилшуосликнинг ўзаро алоқа-аралашувда имо-ишора, мимика, нутқ вазияти каби омилларни ўрганиувчи соҳаси.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ (юн. parallelos — ёнма-ён боровчи). Ёнма-ён гаплар, синтагмаларнинг бир хил синтактик қурилишга эга бўлиши. Мас.,

*Ухлолмасдан қўзғолдим нега?
У бомбалар портламоқчими?
Снарядлар дод солмоқчими?
Муз қоплаган деразаларга
Асколкалар ёғилмоқчими?*

(Ҳ. Олимжон).

ПАРАТАКСИС (юн. *parataxis* — қатор тизиш) — қ. Тенг алоқали тузилма.

ПАРАФРАЗА (юн. *paraphrasis* — тасвирий ифода, тасвир). Парса, ҳодисани ўз номи билан эмас, уларни характерли белги-хусусиятлари асосида тасвирий усул билан ифодалаш; шундай ифода. Мас., *дала маликаси* (маккажўхори), *загару олов* (газ) каби.

ПАРОНИМИЯ. Фонетик тузилиши бошқа-бошқа сўзларнинг талаффузи ўхшаш, яқин бўлиб қолиш ҳодисаси. Қ. **Паронимлар**.

ПАРОНИМЛАР (юн. *para* — ёнида+*опута* — ном). Фонетик таркиби бошқа-бошқа, талаффуздагина ўхшаш, яқин бўлиб қолдиган сўзлар: *факт* — *пакт*, *абзал* — *афзал*, *амр* — *амир* каби.

ПАРОНОМАЗИЯ (юн. *paronomasia* < *para* — ёнида+*опомасио* — номлайман). Талаффузи ўхшаш, фақат бир-икки товушига кўрагина фарқланувчи, лексик маънолари бир-биридан узоқ сўзларни ёнма-ён қўлландан иборат услубий фигура. Бадиий адабиётда паронимазиядан ифодалилик, оҳангдорликка эришиш, комик эффект яратиш, сўз ўйини қилиш каби мақсадларда кенг фойдаланилади. Мас., *Кечалардан кўчага, Кўчалардан кечага кўчилар* (Шайхзода).

ПАРТИТИВ МАЪНО. (лот. *pars, partis* — қисм). Чикиш келишиги шаклланиш ҳаракат предметга қисман ўтишини билдирадиган маъноси: *пандан олин*: (бир қисмини) — *конни олин* (ҳаммақисми) каби.

ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ (фран. *parcele* — лот. *particula* — бўлақча). Ганнинг экспрессив мақсад билан бўлақланиши бўлиб, унда гanning бир қисми айирувчи тўхтамдан кейинга, гanning ташқарисига чиқарилади. Мас., *Кўллари бўлмаса ҳам, ўз тирикчилиши ўзи қилиб юрибди. Халол меҳнат қилиб* (Т. Ашууров). *У Тошкентда ўқийди. Институтда* (А. Жўраев).

ПАСЛЮВЧИ ДИФТОНГ. Олдиги унлиси бўғин ҳосил қилдиган дифтонг. Қ. **Дифтонг**.

ПАССИВ НУТҚ АЪЗОЛАРИ — қ. **Нофаол нутқ аъзолари**.

ПАУЗА (лот. *pausa* < юн. *pausis* — тўхтатиш) — қ. **Тўхтам**.

ПЕРИОД (юн. *periodos* — айланиш, доира, доира ҳосил қилиш). Иккидан ортиқ предикатив тузилмадан иборат бўлган, аъсмлари мазмун, тузилиш ва оҳанг жиҳатдан ўзаро гармоник боғланган ўта ёпиқ синтактик бутунлик: *Мен омад сўзига ишонмайман, лекин омад келиши рост бўлса, шу сафар менинг омадим юришган экан* (О. Ёқубов).

ПЕРМУТАЦИЯ (лот. *per* — орқали+*mutatio* — ўзгартириш, алмаштириш). Трансформациянинг бир усули; гап бўлақларининг бир хил синтактик тузилишда ўрин алмаштириши. Мас., *Мен мактабдан келдим — Мактабдан мен келдим*. Қ. **Трансформация**.

ПЕРСНИФИКАЦИЯ (лот. *persona* — киши, шахс+*facio* — қиламан) — қ. **Шахслантириш**.

ПЕРЦЕПТИВ ВАЗИФА (лот. perceptia — сезгилар билан қабул қиламан). Нутқ говушларининг эшитиш сезгисининг объекти бўлиш вазифаси.

ПИКТОГРАФИК ЁЗУВ (лот. pictus — бўёқлар билан тасвирланган + grapho — ёзмаман). Нутқ мазмунини расм, шартли тасвир тарзидаги график шакллар асосида ифодаланадиган ёзув.

ПЛЕОНАЗМ (юн. pleonasmus — ортиқчалик) — қ. **Ортиқчалик**.

ПОЛИСЕМИЯ (юн. poly — кўп + sema — белги) — қ. **Кўп маънолилик**.

ПОЛИТОНИК УРҒУ — айн. **Музикал урғу**.

ПОЛУПРЕДИКАЦИЯ, **яримпредикация**. Бош сўзи сифатдош, равишдош, ҳаракат номи шаклида бўлган синтактик тузилмаларга хос предикатив гап бўлаги. Ажратилган иккинчи даражали бўлак вазифасида келган бундай тузилмаларга хос полупредикацияли бўлақлар асосий предикация фошида аниқ тасаввур этилади, мас.: *Онам ҳам яқин йилларгача ёлғиз укасининг омон қайтишини кутарди* (Ш. Холмирзаев).

ПОМЕТА (рус. — белги, аломат). Луғат мақолаларида сўзнинг луғавий, грамматик, услубий хусусиятларини кўрсатиш учун қўлланадиган қисқартмалар. Мас., с. т. (сўзлашув тили), эск. (эскирган) ва б.

ПОРТЛАШ. Жипслашган фаол ва нофаол нутқ аъзоларининг ҳаво оқими босими таъсирида оний ёрилиши (очирилиши).

ПОРТЛОВЧИ УНДОШ. Нутқ аъзоларининг жипслашуви ва ҳаво оқими босимининг шу аъзоларни ёриб ўтиши натижасида ҳосил бўладиган ундош. Мас., п, б, т, д, к, г ва б.

ПОСТПОЗИЦИЯ (лот. post — кейин + positio — ҳолат) — қ. **Сўнг жойлашув**.

ПОЭТИК ЛЕКСИКА. Поэзия тилига хос лексика. Поэтик лексика (бадий нутқни мустасно қилганда) бошқа нутқ турларида қўлланмайдиган ёки жуда кам миқдорда учрайдиган соф поэтик сўзлар, поэтик сўзшакллар, поэтик қисқартмалар, поэтик неологизмлар, окказионализмларни қамраб олади:

*На бўлғай бир нафас мен ҳам
Еноғинг узра хол бўлсам...* (Ҳ. Олимжон).

Муҳаббат ҳаётдир, бағишлар сурур (Е. Мирзо).

ПРЕДИКАТ (лот. praedicatum — айтилган) — 1. айн. **Логик кесим**.

2. айн. **Кесим, Грамматик кесим**.

ПРЕДИКАТИВ АЛОҚА. Эга ва кесим ўртасидаги алоқа.

ПРЕДИКАТИВ БИРИКМА. Икки таркибли гапнинг тузилиш асосини, грамматик марказини ташкил этувчи эга билан кесим боғланмаси; *Мажлис кеч тугади* (*мажлис тугади* — предикатив бирикма).

ПРЕДИКАТИВЛИК. Гап мазмунининг воқеликка муносаба-

тини тил воситалари билан ифодаланishi. Замон, шахс-сон ва модаллик категориялари предикативликни ифодаловчи грамматик воситалар бўлиб, хабар оҳанги билан бирга гапнинг умумий характери белгилари ҳисобланади.

ПРЕДИКАТИВ МУНОСАБАТ. Эга билан кесим ўртасидаги муносабат.

ПРЕДИКАЦИЯ (лот. praedicatum — баён қилиш, фикр бериш). Гапда фикр мазмунининг объектив воқеликка ишбат берилиши.

ПРЕПОЗИЦИЯ (лот. praepositio — олдига қўйиш) — қ. Олд жойлашув.

ПРЕФИКС (лот. praefixum — олдига ёпиштирилган) — қ. Олд қўшимча.

ПРИВАТИВ ОППОЗИЦИЯ (лот. privatis — узвий). Қарама-қарши қўйилувчилардан бирида маълум фарқловчи белги бор-у, иккинчисида бўлмаган оппозиция. Мас., жарангли ва жарангсиз ундошларда овознинг бор ва йўқлигидаги оппозиция.

ПРИСТУП. Нутқ аъзоларининг тинч ҳолатдан ёки аввалги товушнинг талаффуз ҳолатидан эндиги товушнинг талаффуз этилиши учун зарур бўлган ҳолатга ўтиши, муайян товуш талаффузининг биричи босқичи. Қиёс. Отступ.

ПРЕГРЕССИВ АССИМИЛЯЦИЯ (лот. progressio — олдинга қараб ҳаракатланиш). Олдинги товуш талъирида кейинги товушнинг ўзгариб, у билан ўхшашлик касб этиши: *отти (отни), кетти (кетни)* каби. Қиёс. Регрессив ассимиляция.

ПРОКЛИТИКА (юн. proklitiko — олдинга эгаман). Ургули сўздан олдин келиб, урғу ҳолатдан унга қўшилиб кетадиган ургулсиз сўз. Бу ҳодиса ўзбек тилида деярли учрамайди. Қиёс. Энклитика.

ПРОКОНА (юн. prokonore — олдиндан қисқариш). Сўз бошидаги товушнинг сувиши: *проқ < йироқ* каби.

ПРОНОМИНАЛИЗАЦИЯ (лот. pronomen — олмош) — қ. Олмошланиш.

ПРОСОДИЯ (юн. prosodia — нақарот, урғу). Нутқнинг тон балаандлиги, давомчилиги каби ритмик-интонацион томонларига берилган умумий ном.

ПРОТЕЗА (юн. prothesis — олдида турувчи). Маълум талаффуз қулайлиги учун сўзнинг бошида товуш орттирилиши (товуш пайдо бўлиши). Мас., *стол — устол, рјмол — ўрамол, стакан — истакон* каби. Қиёс. Эпентеза.

ПРОФЕССИОНАЛИЗМ (лот. professio — касб-қор, мутахассислик). Бирор касб-ҳунар эгалари нутқига хос сўз ёки ибора. Мас., *хат* (сопол идишларга бўёқ билан солинадиган тўғри чизиқ).

ПРОФЕССИОНАЛ ЛЕКСИКА — қ. Касб-ҳунар лексикаси.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг нутқ фаолиятини нутқ акти мазмуни билан сўзловчининг мақсад-нияти орасидаги

аҳоқадорлик нуқтаи назаридан ўрганувчи соҳаси. Психология билан лингвистиканинг синтези сифатида юзага келган бу соҳа нутқни идрок этиш, тилни эгаллаш каби масалаларни ўрганади.

ПУБЛИЦИСТИК УСЛУБ. Функционал услубнинг бир тури бўлиб, у ижтимоий-сиёсий сўз ва ибораларнинг қўлланиши билан, жаирларнинг хилма-хиллиги ва бунинг натижасида тил воситаларидан услубий фойдаланишнинг ранг-баранглиги ва шу каби белгилари билан характерланади. Публицистик услуб ижтимоий-сиёсий адабиётларда, вақтли матбуотда, сиёсий чиқишларда, мажлислардаги нутқлар ва ш. к. ларда ўз ифодасини топади.

ПУНКТОГРАММА (лот. punctum — нуқта ва юн. gramma — ёзув). Ёзма нутқда пунктуация қоидаларига мувофиқ ҳолда қўлланган тиниш белгиси.

ПУНКТУАЦИОН ТАҲЛИЛ. Гапда тиниш белгиларининг пунктуация қоидаларига мос ҳолда ё унга зид ҳолда ишлатилганлиги, шунингдек, пунктуация қоидалари талаб этадиган у ёки бу тиниш белгисининг қўлланмаганлигини белгилаш нуқтаи назаридан бўладиган таҳлил.

ПУНКТУАЦИЯ (лот. punctuatio < punctum — нуқта). 1. Тиниш белгиларини қўллаш қоидалари тўплами: *Ўзбек пунктуацияси*. Қ. Тиниш белгилари.

2. Текстда тиниш белгиларининг қўйилиши: *Ойбек асарлари пунктуациясининг ўзига хослиги*.

ПУРИЗМ. (лот. puris — соф). Тилнинг софлигини сақлашга, чет тиллардан сўз ўзлаштиришга қарши чиқиш.

Р

РАВИШ. Ҳаракатнинг ўрни, пайт, сабаб ва ш. к. ларга кўра белгисини билдирувчи сўзлар туркуми: *тез* (гапирмоқ), *беҳосдан* (келмоқ), *эртага* (бошламоқ), *атайлаб* (қилмоқ) ва б. Ўзбек тилида равишларнинг қуйидаги турлари бор: 1) *ҳ о л а т* (тарз) равиши (қ.); 2) ўрни равиши (қ.); 3) пайт равиши (қ.); 4) миқдор-даража равиши (қ.); 5) мақсад равиши (қ.); 6) сабаб равиши (қ.).

РАВИШДОШ. Феълнинг равишга хос вазифага хосланган, ҳаракатнинг белгисини кўрсатувчи функционал шакли: *қулиб, юра-юра, келгач* кабилар. Равишдошлар ҳаракатнинг белгисини турли жиҳатдан, мас., пайт нуқтаи назаридан, ҳолат, мақсад нуқтаи назаридан ва ҳ. аниқлаб келади: *У оқопдан и р г и б юқорига чиқди-да, қоронғида ғойиб бўлди* (А. Убайдуллаев). *Элмурод ўрнига ётгунча деразадан қоронғу ҳовлига қараб хаёл сурди* (П. Турсун). *Сиз билан маслаҳатлашгани келдим* (Б. Раҳмонов).

РАВИШДОШ УРАМ. Ҳоким сўзи равишдош шаклидаги

феъл билан ифодаланган ўрам (қ. *ўрам*): *Шу пайт чорбордан эчки стақлаб Дилбор кириб келди* (Саид Аҳмад).

РАВИШИЛШИШ. Бошқа туркумга оид сўзнинг равишга кўчиши. Мас., *кунда, яқинда, бирдан* кабилар: *Яна тойиб-пойиб кетмасин деб, эҳтиётдан оёғи тагига ёшиб териб ҳам қийди* (Ш. Саъдулла).

РАВИШ СЎЗ БИРИКМАЛАРИ. Ҳоким компоненти равиш билан ифодаланган сўз бирикмалари. Мас., *уч йил илсари, овоздан тез каби*.

РАВИШ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳодисанинг қандай тарзда юзага келишини билдирувчи эргаш гап: *Наимийнинг бирор иши ўнгидан келмасдан, бирор мақсади юзага чиқмасдан, умри бекорга ўтиб кетди* (А. Мухтор).

РАЗБОР — қ. Таҳлил.

РАСМИЙ-ИШ УСЛУБИ. Функционал услубнинг бир тури бўлиб, у расмий (иш-идорага хос) лексика ва фразеологияга эгалиги, сўзларнинг тўғри, номловчи маъносида қўлланиши, бир қоллидаги ибораларнинг, амал-мансаб атамаларининг кенг ишлатилиши, экспрессив нутқ воситаларининг деярли йўқлиги каби белгилар билан ажралиб туради.

РЕГРЕССИВ АССИМИЛЯЦИЯ (лот. regressio — орқага қараб ҳаракатланиш). Кейинги товуш таъсири билан олдинги товуш ўзгариб, у билан ўхшашлик касб этиши: *туссиз* (*тузсиз*), *йиғичча* (*йиғичча*) каби.

РЕГУЛЯР АФФИКСЛАР - - қ. Изчил аффикслар.

РЕДУКЦИЯ (лот. reductio < reducere — қайтармоқ, орқага силжитмоқ, қисқартмоқ). Товуш артикуляциясининг кучсизланиши натижасида товуш (овоз)нинг ўзгариши, товушнинг миқдор ва сифат белгиси жиҳатдан пасайиши (бу ҳодиса асосан урғусиз бўғиндаги унлиларга хос бўлади). Мас., *бўйин* сўзига эгаллик қўшимчаси қўшилганда, иккинчи бўғиндаги и редукцияга учрайди, шу сабабли айтилмайди ва ёзилмайди (*бўйни* каби).

РЕДУКЦИЯЛАНГАН УНЛИ. Редукцияга учраган унли; жуда аниқ артикуляцияга эга бўлмаган, чўзиқлик, миқдор ва сифат нуқтан назаридан кучсизланган (пасайган) унли. Мас., *неча* сўроқ олмоши охиридаги а бир қатор шеваларда қисқа и (ъ) тарзида талаффуз этилади: *нечь* каби.

РЕДУПЛИКАЦИЯ (лот. reduplicatio — иккиланиш). Сўзни такрор шаклда қўллаш, такрорий сўз ҳосил қилиш усули: *қатор-қатор* (дарахтлар), *кенг-кенг* (хоналар), *яйраб-яйраб* (ўйнамоқ) каби. Қ. Такрорий сўз.

РЕЛЯТИВ МУНОСАБАТ (лот. relativus — нисбий). Ҳол (қ.) билан ҳолланмиш (қ.) ўртасидаги муносабат: *Эрта кийинди. Қийин ўрганди* каби.

РЕМА. Гапнинг актуал бўлинишида темадан кейин янги хабарни билдирадиган қисм: *Қадимий ва ҳалиша навқирон Бу-*

хоро зимини санъат оламига Домла Ҳалим Ибодов, ота Жамол, уста Шоди, Лисаица, Муҳтор Аширафий, Олим Хўжаев... ва бошқа етук ис-теъдод эгаларини етказиб берган («Ўзбекистон маданияти»). Қиёс. **Тема.** қ. Гапнинг актуал бўлишини.

РЕПЛИКА (фран. replique). Диалогик нутқда ҳар бир суҳбатдошнинг гапи.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ (фран. representation— тиклаш, кўрсатиш). 1. Тил фактларини энг ишонарли шарт-шаронтларда намойиш қилиш.

2. Нутқда тушириб қолдирилган сўзга хос семантик компонентнинг сақланиб қолган сўзга юклатилиши. Мас., *Бизнинг ёрни кўрган* (одам) *борми?*

РЕФЕРЕНТ (лот. referens, referentis — хабар берувчи). Тил бирлиги ифодалайдиган тушунча, фикр предмети. Қ. **Денотат.**

РИТОРИКА (юн. rhetorike). Нотиқлик санъати назарияси ва нотиқлик санъати ҳақидаги фан.

РИТОРИК СЎРОҚ. Фақат сўроқ шаклида ифодаланиб, кучайтиришдан иборат услубий санъат; жавоб талаб қилмайдиган сўроқ:

Айтиб бер-чи, шунча севганлар

Бўлганмикан менча бахтиёр?

(Ҳ. Олимжон.)

РИТОРИК СЎРОҚ ГАП. Ўзида тасдиқ ёки инкор мазмуни бўлган, тингловчидан жавоб талаб қилмайдиган сўроқ гап: *Катталарнинг ўрнини кичиклар олмаса, дунёда одам яшармиди?* (П. Турсун). *Ўйлаб қара, эртадан кечгача қанча одам билан муомала қиламан?* (Ойбек.) *Кўз бўямачилик, хушомадгўйлик йўлига ўтиб олиб, қанча раҳбарларни издан чиқармадик, жамиятга қанча зарар етказмадик* (Э. Юсупов). Қиёс. **Соф сўроқ гап.**

РОД (ЖИНС) КАТЕГОРИЯСИ. Баъзи тилларда, жумладан, рус тилида отларга хос грамматик категория бўлиб, унинг уч тури бор: женский род, мужской род, средний род. Бу турларнинг ҳар бири ўзига хос парадигмасига, сўз ясалиш тузилишига ва баъзи лексик-семантик хусусиятларига эга. Ўзбек тилида отнинг бундай категорияси йўқ. Араб тилидан ўзлашган *муаллим — муаллима, Салим — Салима* каби сўзларда, шунингдек, рус тили таъсирида ҳосил бўлган *Аҳмедов — Аҳмедова, Эргашев — Эргашева* каби шакл ясалишида эркак ёки аёл кишининг исми, фамилияси эканини кўрсатувчи унсур бор.

С

САБАБ БОҒЛОВЧИЛАРИ. Эргаш гапни бош гапга сабаб, натижа каби мазмун билан боғлаш учун хизмат қиладиган боғ

ловчилар: *чунки, шунинг учун* каби: *Хўжайинлардан ҳеч нарса сўймади, чунки Ермат бу кунларда уларнинг башарасига қарашни истамас эди* (Ойбек). ...*Асрорқул Ултармага боролмай юрди, сабабки бу қишлоқ босмачиларнинг уяси бўлиб қолган эди* (Л. Қаҳҳор).

САБАБ РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдирувчи равиш: *ноилож, чорасизликдан* каби: *Қош қорайиб қолган, у аҳоли яшайдиган қай бир пунктни, қай бир шаҳарчани мўлжаллаб, унга тўғри йўл бошламасин, бир оздан кейин иложсиз тўхтарди* (Ойбек).

САБАБ ЭРГАШ ГАП. Бир гапдан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг юзага келиш сабабини билдирувчи эргаш гап: *Уйда меҳмонлар кўп бўлди, шу сабабли қизлар ён қўшниникида бир хонани эгалладилар* (Ойбек). *Номусни ҳеч нарсага фидо қилиш мумкин эмас, чунки номус жондан ҳам қимматлидир* («Оз-оз ўрганиб доно бўлур»).

САБАБ ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдирувчи ҳол: *Уруш туфайли ҳаммамиз асабийлашиб қолганмиз* (Уйғун). *Элмурод хурсандлигидан тез-тез қадам босиб, илгари юриб кетди.* (П. Турсун).

САНАШ ИНТОНАЦИЯСИ. Кетма-кет келувчи қисмларни айтишда қўлланадиган интонация (потугал интонациянинг бир кўриниши). Мас., *Қиш йтди, баҳор келди, далалар майса билан қопланди.*

САНОҚ СОП. Предметнинг саногини билдирувчи миқдор сонлар: *бир, икки, беш, тўққиз* каби. Қ. *Миқдор сонлар.*

САҲНА НУТҚИ. Бадний асар тилининг актёрлар томонидан саҳна, экран ва радиоэширтиришдаги ифодаланиши.

СЕМЕНТ (лот. *segmentum* — қирқим, бўлак). Нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлакларга бўлиниши (сегментланиш) натижасида ҳосил бўлган бўлак. Мас., фраза, такт, бўғин.

СЕМЕНТЛАНИШ. Нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлакларга (сегментларга) бўлиниши. Қ. *Сегмент.*

СЕМЕНТ ФОНЕМА. Нутқ занжирида бири-кетин келадиган ҳар бир фонема. Қиёс. *Суперсегмент фонема.*

СЕМЕНТ ФОНОЛОГИЯ. Сегмент фонемаларни ўрганувчи фонология. Қиёс. *Суперсегмент фонология.*

СЕМА (юн. *sema* — белги). Лексик маъно (семема)ни ташкил топтирувчи компонент (қисм)лар. Мас., *атроф* лексемасининг маъноси (семемаси) «ҳамма» ва «томон» семаларидан иборат. Маълум лексик-семантик гуруҳга оид семемалардаги семалар шу семемалар учун умумий ёки хусусий экакига кўра икки асосий турга бўлинади: 1) умумий сема (қ.); 2) фарқловчи сема (қ.).

СЕМАНТЕМА — айн. *Лексик маъно.*

СЕМАНТИКА (*фран.* *semantique* < *юн.* *semantikos* — ифодаловчи). 1. Тил бирликларининг мазмуни, маъно томони

2. *айн.* Семасиология.

СЕМАНТИК КАЛЬКА. Узга тилга оид сўз билдирилган маънони ўзлаштириш натижасида ўз тилдан сўзга шу маънонинг берилиши. Мас., *йўлдош* сўзининг *Ер йўлдоши* биринчи сиздаги маъноси, *ғилдирак* сўзининг *тарих ғилдирали* биринчи сиздаги маъноси, *оқим* сўзининг *сиёсий оқим* бирикундиди маъноси семантик калька натижасида ҳосил бўлган маънолардир. *Қиёс.* Лексик калька.

СЕМАНТИК МАЙДОН. Маълум бир архисема асосида бир лашувчи сўз ва иборалар мажмуи. Мас., вақт семантик майдони. Бу семантик майдон *йил*, *ой*, *ҳафта*, *кун* ва ш.к. лексик, фразеологик birlikлардан ташкил топади.

СЕМАНТИК СЎЗ. Семасиологиянинг ўрганиш объекти сифатидаги сўз. *Қиёс.* Фонетик сўз. Лексик сўз. Морфологик сўз.

СЕМАСИОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Луғавий birlikларнинг семантикаси ва у билан боғлиқ бўлган ҳодисалар нуқтан назардан бўладиган таҳлил.

СЕМАСИОЛОГИЯ (*юн.* *semasia* — ифодалаш + *logos* — тушуниш, таълимот). Тил birlikларининг, биринчи навбатда, луғавий birlikларнинг семантик тузилиши ва у билан боғлиқ масалаларни ўрганувчи соҳа. *Қиёс.* Ономасиология.

СЕМЕМА — *айн.* Лексик маъно.

СЕМИОЛОГИЯ (*юн.* *sema* — белги + *logos* — тушуниш, таълимот) — *айн.* Семиотика.

СЕМИОТИКА (*юн.* *semiotike* < *semeion* — белги). Турли-туман белгилар (рамзлар) тизимининг умумий хусусиятларини ўрганувчи фан.

СЕРМАҲСУЛ АФФИКСЛАР. Кўп миқдорда сўз ясайдиган, ҳозирги сўз ясалишида фаол бўлган аффикслар. Мас., от ясовчи *-чи*, сифат ясовчи *-ли*, феъл ясовчи *-ла* аффикслари.

СЕРМАҲСУЛЛИК. Кўп миқдорда сўз ясалишида қўлланиш хусусияти.

СЕРУНУМ АФФИКСЛАР — *айн.* Сермаҳсул аффикслар.

СИГНИФИКАТ. Тил бирлиги ифодалайдиган тушуниш. *Қиёс.* Денотат.

СИГНИФИКАТИВ ВАЗИФА (*лот.* *significativus* — ишора этувчи, аён этувчи) — *айн.* Дифференциал вазифа.

СИЛЛАБЕМА. Фонологик birlik бўлган бўғин.

СИЛЛАБИК ЕЗУВ (*юн.* *syllabikos* — бўғинга тенг) — *айн.* Бўғинли ёзув.

СИНГАРМОНИЗМ (*юн.* *syn* — бирга + *harmonia* — оҳангдорлик). Сўзнинг асоси ва аффикс таркибидаги унлиларнинг ўзаро уйғунлашуви, гармонияси. Бу ҳодиса айрим туркий тиллар учун, ўзбек тилининг эса айрим шеваларига хос хусусиятдир. Мас., ўзбек тилининг қипчоқ тип шеваларида учинчи шахс италиқ

аффиксининг и, ы, у каби вариантларга эгаллиги сингармонизм белгисидир: *иши, аты, озу* (ўзи) каби.

СИНЕКДОХА. (юн. *synekdoche* — бирга назарда тутмоқ). Бир предмет номининг бошқа предметга бутун ва қисм муносабати асосида кўчиши, бутуннинг номи қисмнинг номи ва аксинча бўлиб қолиши. Мас., *олма*: 1) меванинг бир тури ва 2) шу меванинг дарахти; ёки *Беш қўл баравар эмас* жумласида *қўл сўзи «бармоқ»* маъносидадир. *Қиёс. Метонимия.*

СИНКОПА (юн. *synkope* — орадан қисқариш). Сўз таркибидан товуш ёки товушлар гуруҳининг тушиши. Мас., *арслон > аслон, бирлан > билан* каби. *Қиёс. Апокопа.*

СИНОНИМИКА. 1. Тилшуносликнинг синонимларни ўрганувчи бўлими.

2. Бирор тилнинг синонимлари мажмуи: *Ўзбек тилининг бой синонимикаси.*

3. *айн. Синонимия.*

СИНОНИМИК УЯ — *айн. Синонимик қатор.*

СИНОНИМИК ҚАТОР. Ҳазаро синоним бўлган сўзлар гуруҳи. Мас., *кўп, анча, талай, сонсиз, саноқсиз, беҳисоб, мўл, сероб, беадад, бисёр* сўзлари бир синонимик қаторни ташкил этади.

СИНОНИМИЯ (юн. *synonymia* — бир хил номга эгалик). Тил бирликларининг (сўзлар, иборалар ва б.) бир хил денотатив маънога эга бўлиши: *Лексик синонимия. Фразеологик синонимия. Аффиксал синонимия. Синтактик синонимия.*

СИНОНИМЛАР (юн. *synonymos* — бир номли). Бир умумий маънога эга бўлган (денотатив маъноси бир хил), қўшимча маъно оттенкаси, услубий бўёғи, қўллашидаги хусусияти ва ш.к. белгилари билан фарқланадиган сўзлар. Мас., *одат, расм, удум, таомил, урф, анъана* синонимлари бир хил маънога эга бўлиш билан бирга, турли жиҳатдан ўзинга хос хусусиятларга эга.

СИНОНИМЛАР ЛУГАТИ. Сўзлиги синонимлардан иборат бўлган, шу синонимларни тавсифлайдиган лугат. (қ. А. Ҳожиев, «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати», Тошкент, 1974).

СИНОНИМ ТУЗИЛМАЛАР — *айн. Синтактик синонимлар.*

СИНТАГМА (юн. *syntagma* — бирлашган парса). Путьнинг мазмун ва ритмо-мелодик жиҳатдан бир бутунлигини ташкил этувчи семастик-синтактик бирлиги. Синтагма бир ёки ундан ортиқ сўздан иборат бўлиши, ҳатто гапга тенг бўлиши мумкин: *Жамоамиз/пахта планини/ муддатида илгари/ охириб бажаради.*

СИНТАГМАТИКА. Тил бирликларини путь замиридаги унсурлар сифатида текшириш аспекти. Қ. *Синтагматик муносабат. Қиёс. Парадигматика.*

СИНТАГМАТИК ГРАММАТИКА. Сўз, сўз бирикмаси, гапларни синтагматик планда, путь унсурлари сифатида ўрганувчи

грамматика. Зид. Ассоциатив грамматика. Қ. Синтагматика. Паридигматика.

СИНТАГМАТИК МУНОСАБАТ. Тил бирликларнинг нутқ оқишда юз берадиган хусусиятлари асосидаги муносабатлари. Мас., аллофонлар— фонеманинг синтагматик хусусиятлари, сўзларнинг валентлилиги эса уларнинг синтагматик хусусиятларидир.

СИНТАКСЕМА. Сўз билан ифодаланган минимал синтактик релевант бирлик.

СИНТАКСИС (юн. syntaxis — тузиш). 1. Грамматиканинг ўзаро боғланишли нутқ қурилишини ўрганувчи бўлими. Бу бўлим икки асосий қисмдан иборат: 1) сўз бирикмалари ҳақида таълимот қисми (сўз бирикмалари синтаксиси); 2) гап ҳақида таълимот қисми (гап синтаксиси).

2. Сўз туркумларининг нутқдаги вазифалари ҳақидаги таълимот (феъл синтаксиси).

СИНТАКТИК АЛОҚА. Сўз бирикмаси ҳамда гап қисмларининг ўзаро боғланиши. Синтактик алоқанинг икки тури фарқланади: 1) тенг алоқа (қ.); 2) тобе алоқа (қ.).

СИНТАКТИК БИРЛИК. Синтаксиснинг ўрганиш объекти бўлган бирлик, яъни сўз бирикмаси (қ.) ва гап (қ.).

СИНТАКТИК БОҒЛИ СУЗ БИРИКМАСИ. Синтактик таҳлилда компонентлари ажратилмаган ҳолда бир синтактик бўлак деб олинадиган, ички боғланиши нуқтан назардан эса синтактик компонентларга ажратиладиган сўз бирикмаси. Мас., *беш қаватли* (бино) каби тузилмалар. *Қиёс.* Синтактик эркин сўз бирикмаси.

СИНТАКТИК КАТЕГОРИЯ. Асосида ётувчи маъносига кўра бирлашиб, синтактик муносабатни кўрсатиш учун хизмат қилувчи шакллар. Мас., келишик категорияси.

СИНТАКТИК МЕЪЁР. Синтактик бирликларнинг (сўз бирикмалари ва гапларнинг) ҳозирги тил (нутқ) қонун-қоидаларига мос келиш-келмаслигини белгилувчи кўрinishи.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТ. Сўз бирикмаси таркибий қисмлари ва гап бўлаклари орасидаги муносабат. Сўз бирикмасида бундай муносабатларнинг қуйидаги турлари фарқланади: 1) атрибутив муносабат (қ.); 2) объектли муносабат (қ.); 3) релятив муносабат (қ.). Гапда эса, булардан ташқари, предикатив муносабат (қ.) ҳам бўлади. Синтактик муносабатлар қуйидаги воситалар ёрдамида ифодаланади: 1) аффикслар (қ.) 2) ёрдамчи сўзлар (қ.); 3) сўз тартиби (қ.); 4) интонация (қ.).

СИНТАКТИК СИНОНИМИЯ. Синтактик бирликлар ўртасидаги синонимлик ҳодисаси. Қ. Синтактик бирлик. Синтактик синонимлар.

СИНТАКТИК СИНОНИМЛАР. Мазмуни бир хил, шаклий қурилиши ўзаро фарқли бўлган синтактик тузилмалар: *Ҳаммани*

хабарлаган, ошн аниқ биламан — ҳаммаи хабарлаганлигини аниқ биламан. Одамга лиқ тўла — одам билан лиқ тўла ва б.

СИНТАКТИК ТАҲЛИЛ. Синтактик ҳодисалар, синтактик бирикмалар, узарининг тишлари, ифода материали ва шу кабилари белгилан. Қ. Синтактик бирлик.

СИНТАКТИК ТУЗИЛМА. Грамматик қонун-қондалар асосида сўзлар, сўз бирикмалари, шунингдек, гаплар бирикувидан иборат бутунлик: *Сўз бирикмаси тузилмаси. Қўйма гап тузилмаси.*

СИНТАКТИК ЭРКИН СЎЗ БИРИКМАСИ. Синтактик таҳлилда ҳар бир компоненти бевосита мустақил қисмларга ажратиладиган сўз бирикмаси: *ям-яшил дала, баҳодир йигит, янги шаҳар* ва б. Қиёс. Синтактик боғли сўз бирикмаси.

СИНТАКТИК ҚАЙТА БЎЛИНИШ. Синтактик тузилмаларда бўлган асл бўлиниш чегарасининг ўзгариши. Мас., ҳозирги ўзбек тилидаги *мен келишим мумкин* типидagi (эга-кесим типидagi) гаплар аслида *менинг келишим мумкин* типидagi, яъни қаратқич+эга+кесим типидagi гап бўлган. Унинг ҳозирги ҳолати (*мен келишим мумкин* шакли) синтактик қайта бўлиниш натижасидир.

СИНТЕТИК ТИЛЛАР (юн. *synthetikos* — бириктирилган, қўшилган). Грамматик маънолар (гаида сўзларнинг ўзаро муносабати) шакл ясовчи аффикслар воситасида ифодаланадиган тиллар. Мас., рус ва немче тиллари синтетик тиллар жумласидандир. Қиёс. Аналитик тиллар.

СИНТЕТИК УСУЛ. Аффикслар ёрдамида ҳосил бўлиш (ясаллиш) усули. Қиёс. Аналитик усул.

СИНТЕТИК ШАКЛ. Аффикслар ёрдамида ҳосил бўлувчи шакл. Мас., оғларнинг аффикслар ёрдамида ясалувчи келишик шакллари (*уйни, уйдан, уйда, уйнинг*), феълнинг аффикслар ёрдамида ясалувчи замон шакллари (*кўрдим, кўрялман, кўраман*) ва б. Қиёс. Аналитик шакл.

СИНТЕТИК ҚУРИЛИШ. Грамматик маънонинг синтетик шакл билан ифодаланишига асосланадиган қурилиш. Қиёс. Аналитик қурилиш.

СИНХРОНИЯ (юн. *syn* — бирга+*chronos* — вақт, яъни бир вақтlilik). Айрим тил ҳодисаларининг, яхлитлигича тил тизимининг маълум бир тарихий ривожланиш босқичидаги ҳолатини лингвистик ўрганиш предмети сифатида шартли ажратиб олиш. Қиёс. Диахрония.

СИРГАЛУВЧИ УНДОШЛАР. Нутқ аъзолари бир-бирига яқинлашиб, ҳаво оқими шу тор оралиқдан сирғалиб чиқиши натижасида ҳосил бўладиган ундошлар. Мас., *в, ф, з, с, ж, ш, х* ундошлари.

СИСТЕМА (юн. *systema* — бир бутунлик, қисмлардан тузилган парса) — қ. Тизим.

СИТУАЦИЯ (фран. situation — вазият, шароит, ҳолат).
Нутқ акти юз бераётганда унга таъсир кўрсатувчи шароит.

СИФАТ. Предмет белгисини билдирувчи сўзлар туркуми. Грамматикада белги сўзи кенг тушунчали бўлиб, у ранг, маза-таъм, ҳажм, хусусият ва шу кабиларни билдиради: *қизил, ширин, кенг, сеvimли, қудратли* ва б.

СИФАТДОШ. Фёълнинг сифатга хос вазифага хосланган, предмет белгисини кўрсатувчи функционал шакли: *келган* (киши), *гапираётган* (ўқувчи), *келадиган* (меҳмонлар) каби: *Сочи-га битта-иккита оқ оралаган хотин чиқиб эшикни очди* (А. Қаҳҳор). *Учрашадиган одамнинг номи нима?* (Шуҳрат.) *Элмурод бу ерга келувчи меҳмонларнинг ҳаммасини таниб олди* (П. Турсун).

СИФАТДОШ ОБОРОТ — қ. Сифатдош ўрам.

СИФАТДОШ УРАМ. Бош сўзи сифатдош шаклидаги сўз билан ифодаланган ўрам: *Дўконхонанинг кўчага қараган, ойна ўрнида шилдироқ қоғоз ёпиштирилган кичкина деразаси хира ялтираб кўринади* (Ойбек). *Йигит қора қушлар настлаётган томонга қараб чопди* (П. Қодиров).

СИФАТЛАНМИШ. Бирикманинг сифатловчи (қ.) тобе бўлган (ҳоким) компоненти.

СИФАТЛАШ. Предметнинг сифатини тасвирли, образли ифодалаш учун ишлатиладиган сўз, тропнинг бир тури: *олтин водий, зумрад бошоқ* каби. Қ. Троп.

СИФАТЛАШИШ. Бошқа туркумга оид сўзнинг сифатга кўчиши. Мас., *келишган* (йигит), *меҳнатсевар* (қиз) каби.

СИФАТЛОВЧИ. Аниқловчининг тури бўлиб, предметнинг белги-сифати, сон-миқдори, тартиби каби белгиларини билдирувчи бўлак: *Носир аканинг ҳайбатли, ялтироқ столи дераза пойига қўйилган*. (Ғ. Ҳотамов). *Баъзан яғринини доғ сув куйдирарди: қуролидан айрилган амир сарбозлари баланд-баланд деворларда туриб, улкан дошқозонларда қайнаб турган сувни аскарларнинг устига сепишарди* (А. Эшон). Қ. Аниқловчи. Қиёс. Изоҳловчи, қаратувчи.

СОДДА АНИҚЛОВЧИ. Биргина мустақил сўздан иборат бўлган аниқловчи, шунингдек, турғун сўз бирикмаси билан ифодаланган аниқловчи: *Кенг водийнинг қорамтир тупроғи ёмғирдан кейин бўкиб ётарди* (И. Раҳим).

СОДДА АФФИКС. Қисмларга бўлинмайдиган аффикс: *-чи*, (ишчи), *-ла* (ишла), *-ли* (ақлли) каби. Қиёс. Қўшма аффикс.

СОДДА БУЛАК. Биргина луғавий бирлик (мустақил сўз ёки турғун сўз бирикмаси) билан ифодаланган бўлак: *Ботинкамни косибга тиктирдим* (П. Турсун). *Бош кўтарган халқни мардликка етаклаган хосиб Санжар Маликнинг нафаси пок шабадага қанот бўлмоқда* (Ш. Тошматов). Тузилиш жиҳатидан содда бўлиш гап бўлаklarининг барчасига

хос. **Қ.** Содда эга. Содда кесим. Содда аниқловчи. Содда тўлдирувчи. Содда ҳол. **Қиёс.** Мураккаб бўлак.

СОДДА ГАП. Ўз таркибида биргина предикатив бирликка эга бўлган, маълум фикр ифодалай оладиган, грамматик ва интонацион жиҳатдан шаклланган синтактик бирлик: *Сен космонавт бўлмақчимисан?* (Саид Аҳмад). *Тоғ тепасида тўпланаётган булутлар тушга бориб қуюқлаша бошлайди* (И. Қодиров). *Мен сизга бир маиқ чалиб берай* (А. Қаҳҳор). **Қиёс.** **Қўшма гап.**

Содда гаплар тузилши асосининг миқдорига кўра икки турга бўлинади: 1) икки таркибли гап (қ.); 2) бир таркибли гап (қ.). Содда гаплар ёйиқ ёки йиғиқ бўлиши мумкин. **Қ.** **Ёйиқ гап.** **Йиғиқ гап.**

СОДДА КЕСИМ. Биргина мустақил сўз билан ифодаланган кесим: *Каттақон ерўчоқ олдида бир қарич чирсиллаб ёнаётган ўтга қараб, жимгина ўтирибди.* (Саид Аҳмад). *Сени душман қўлига ташлаб кетгандан кўра, ўлим я х ш и р о қ* (Уйғун). *Қиши тиришиб ўқиса, у кўп нарсани билади.* **Қиёс.** **Мураккаб кесим.**

СОДДАЛАШИШ. Сўзнинг морфема таркибида ўзича мустақил бўлган морфемаларнинг ўз мустақиллигини йўқотиб (ясама сўз, ясама шакл хусусиятини йўқотиб), бўлинмас ҳолга келиши. Мас., *илари, илгөр, илдам* сўзларининг ҳаммаси ҳам аслида *ил* сўзидан ясалган бўлиб, соддалашиш натижасида улардаги ўлак ва қўшимчалар, ажралмас ҳолга келган.

СОДДА ОТ-КЕСИМ. Таркибида биргина мустақил сўз бўлган от-кесим: *Қиёматдон бу кишидан ун-тўрт ён қаттароқ* (А. Қаҳҳор), **қ.** **От-кесим.** **Қиёс.** **Мураккаб кесим.**

СОДДА СОН. Биргина сўздан ифодаланган сон: *бир, уч, беш, йн, йширма, тўқсон* каби.

СОДДА СЎЗ. Таркибида биргина луғавий маъноли қисм бўлган сўз. Содда сўз туб ёки ясама бўлади: *бош, тез, кўр; кўк-лам, терим, бошла, ййнай* ва б. **Қиёс.** **Қўшма сўз.**

СОДДА СЎЗ БИРИКМАСИ. Ўзаро тобе+ҳоким мuposабатдаги икки мустақил сўздан тузилган сўз бирикмаси: *кенг майдон, кучли шамол, тез ҳаракат, гул барги* ва б. **Қиёс.** **Мураккаб сўз бирикмаси.**

СОДДА ТЎЛДИРУВЧИ. Биргина мустақил сўз билан ифодаланган тўлдирувчи: *Эртасига бир солдат келиб, менни комендатурага олиб борди* (А. Қаҳҳор).

СОДДА ФЕЪЛ-КЕСИМ. Таркибида биргина мустақил феъл бўлган кесим: *Каттақон ерўчоқ олдида бир қарич чирсиллаб ёнаётган ўтга қараб жимгина ўтирибди* (Саид Аҳмад). **Қ.** **Феъл кесим.** **Қиёс.** **Мураккаб кесим.**

СОДДА ҲОЛ. Биргина мустақил сўз билан ифодаланган ҳол: *Умурзоқ ота ҳам, Ойқиз ва Олимжон ҳам кеч қайтардилар.*

СОН. Предметнинг миқдорини, саноқ жиҳатдан тартибини

билдирувчи сўзлар туркуми: *беш, йигирма, олти, ўнинчи* каби. Соғлар маъно хусусиятига кўра аввало икки асосий турга бўлинади: 1) миқдор соғлар (қ.); 2) тартиб соғлар (қ.). Тузилишига кўра соғлар тўрт турга бўлинади: 1) соғда соғлар (қ.); 2) мураккаб соғ (қ.); 3) жуфт соғ (қ.); 4) такрорий соғ (қ.).

Компонентларининг бириктириш усули ва билдирадиган маъносига кўра соғнинг икки тури бор: 1) кўпайтма соғ (қ.); 2) қўшилма соғ (қ.).

СОНАНТ (лот. *sonans* — жарангловчи). 1. Бўғин ҳосил қила оладиган ундош.

2. айн. Сонор ундош.

СОН КАТЕГОРИЯСИ. Грамматик миқдор маъносини ифодаловчи шакллар тизими. Сон категориясининг икки тури бор: 1) бирлик соғ (қ.); 2) кўплик соғ (қ.).

СОНОР (лот. *sonoris* — жарангдор) — қ. Сонор ундош.

СОНОР УНДОШ. Таркибида шовқинга нисбатан овоз устун бўлган ундош: м, н, иг, л, р.

СОФ БОҒЛАМА. Лексик маъносини йўқотган, соғ грамматик вазифа бажарувчи боғлама. Мас., *эди, экан* тўлиқсиз феъллари: *ўқитувчи — ўқитувчи эди. Қ. Боғлама. Қиёс. Ярим мавҳум боғлама.*

СОФ СЎРОҚ ГАП. Тингловчидан жавоб талаб қиладиган сўроқ гап. *Олимжонни қачондан бери биласиз? Қиёс. Риторик сўроқ гап.*

СОФ ЭМОЦИОНАЛ ГАП. Содир бўлаётган воқеа-ҳодисага фақат сўзловчининг эмоционал муносабатини ифодаловчи гаплар. *Ҳе атганг... Ҳе пишмаган хом калла. (Ҳамза) Падарингга лазнат сени...* (Ғ. Ғулум).

СОХТА ЭТИМОЛОГИЯ. Эски сўз ёки ўзлашган сўзнинг морфологик тузилиши ва б. хусусиятини нотўғри тушуниш натижасида юзага келган изоҳ. Мас., *зонтик* сўзининг *зонт+ик* каби ажратилиши сохта этимология бўлиб, бу сўз асли голландча *zonnepedik* — «қуёшдан соябон» маъносини билдиради. *Қиёс. Халқ этимологияси.*

СОЦИАЛ ДИАЛЕКТ — қ. Ижтимоий диалект.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА (лот. *soci(etas)* — жамият + лингвистика). Тилшуносликнинг тилнинг ижтимоий яшashi ва ижтимоий тараққиёт шароитларини ўрганувчи соҳаси. Социология ва лингвистиканинг синтезидан иборат бўлган бу соҳа тил билан ижтимоий ҳаёт фактлари алоқаси; нолисоний омиллар таъсирида тил тараққиётидаги фаол жараёнлар; радио, телевидение, кино кабиларнинг кенг тарқалиши билан тилнинг овзак ва ёзма шакли ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши, тил сиёсатини юритишнинг вазифа ва шакллари; кенг халқ оммаси нутқ маданиятини кўтариш каби муаммолар билан шуғулланади.

СНІРАНИ (ол. кріпанв, křipantis — цуфловчи, нафас чи қурувчи) — *айн.* Спривлудчи ундош.

СНІЛІНОСІТКА — қ. Услубиносулик. Услубият.

СНІЛІНОСІТК АНАЛІЗ — қ. Услубий таҳлил.

СНІЛІНОСІТК БЕЛГИ — қ. Услубий белги.

СНІЛІНОСІТК БУҒҚ — қ. Услубий бұёқ.

СНІЛІНОСІТК НОРМА — қ. Услубий меъёр.

СНІЛІНОСІТК СИНОНИМЛАР — қ. Услубий синонимлар.

СНІЛЛАРАРО ЛЕКСИКА — қ. Услублараро лексика.

СНІЛЬ (ол. stylos — ёзув (хат) таёқчаси) — қ. Услуб.

СТРУКТУРА — қ. Тузилиш.

СТРУКТУРАЛИЗМ (лот. structura — тузилиш, қурилиш).

Тилуносуликда тил компонентларининг ички муносабатларини, ўзаро боғлиқлигини, тилнинг тузилиш томонини ёритиш асосий мақсад қилиб қўйилган йўналиш. Структурализмнинг асосий йўналишлари қуйидагилар: 1) Прага лингвистик мактаби; 2) Америка структурализми; 3) Копенгаген мактаби; 4) Лондон лингвистик мактаби.

СТРУКТУРАЛ ЛИНГВИСТИКА. 1. *айн.* Структурализм.

2. Тилуносуликнинг ўз текшириш предметни тил тизимидати ички муносабатлар ва алоқалар билан чегараловчи, тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабати, тилнинг жамият билан алоқаси каби масалаларни четлаб ўтувчи соҳаси.

СУБСТАНТИВАЦИЯ (лот. nomen substantivum — от) — қ. Отлашти.

СУБСТИТУЦИЯ (лот. substitutio — алмаштириб қўйиш). Трансформациянинг бир усули; синтактик тузилма таркибдаги бир сўзни бошқа сўз билан алмаштириш. Мас., *ёрдамчилар келди* — *санъаткорлар келди*. Қ. Трансформация.

СУБСТРАТ (лот. sub—ост+stratum — қатлам). Тилларнинг чатишини патijasида мағлуб тилнинг ғолиб тилда қолдирган иллари.

СУБЪЕКТ (лот. subjectum). 1. Хукм предмети, мантикий эга. Субъектга исебатан предикат белгиланади.

2. *айн.* Грамматик эга.

СУБЪЕКТИВ БАҲО ШАҚЛИ. Сўзловчининг нарса-предметга бўлган субъектив муносабатини (баҳосини) ифодаловчи (от туркумига хос) сўз шакли. Мас., отларнинг эркалаш шакли: *йртоқжон, синчилгинам*. каби. Қ. Эркалаш шакли. Кичрайтиш шакли.

СУНЪИЙ ТИЛ. Табий (бор бўлган) тиллар унсурларидан халқаро алоқа учун ёрдамчи восита сифатида яратиладиган тил: эсперанто (қ.), интерлингва (қ.), ндо (қ.) ва б.

СУПЕРСЕГМЕНТ ФОНЕМА. Сегмент фонемалар қаторига қўшимча равишда ҳамроҳ бўладиган ва маънони фарқлаш учун хизмат қиладиган просодик бирлик (товушнинг тони, баландлиги ва кучининг ўзгариши). *Қиёс.* Сегмент фонема.

СУПЕРСЕГМЕНТ ФОНОЛОГИЯ. Суперсегмент фонемаларни ўрганувчи фонология.

СУППЛЕТИВИЗМ (лот. suppletivis — тўлдирувчи, қўшимча). Айни бир сўзга мансуб икки сўз шаклининг алоҳида-алоҳида сўзларда ифодаланиши. Мас., биринчи ва иккинчи шахс бирлик кншлик олошларининг *мен, сен* сўзлари билан, кўплигининг эса *биз, сиз* сўзлари билан ифодаланиши.

СУФФИКС (лот. suffixus — қадалган, қоқилган). Сўзда унинг охирига қўшиладиган аффикс. *Қиёс. Префикс. Инфикс. Қ. Аффикс.*

СЎЗ. Лексеманинг нутқда муайян шакл ва вазифа билан воқеланган кўриниши. Ўз товуш қобиғига эга бўлган, объектив нарсалар ҳақидаги тушунчани, улар ўртасидаги алоқани ёки уларга муносабатларни ифодалай оладиган, турли грамматик маъно ва вазифаларда қўлланадиган энг кичик нутқ бирлиги.

СЎЗ БИРИКМАСИ. Бир-бири билан тобеланиш асосида бириккан, маъно ва грамматик жиҳатдан ўзаро боғланган, яхлит, бироқ қисмларга ажраладиган тушунчани ифодаловчи икки ёки ундап ортиқ сўзлар боғланмаси: *узоқ йўл, ўн қаватли бино, бир йиллик режа, қаламда ёзмоқ* каби. Сўз бирикмалари бир неча нуқтап بازارдан тасниф қилинади:

1. Қисмлари орасидаги синтактик алоқанинг эркинлик даражасига кўра. Бунда сўз бирикмасининг икки тури фарқланади: 1) синтактик эркин сўз бирикмаси (қ.); 2) синтактик боғли сўз бирикмаси (қ.).

2. Тузлишига кўра. Бунда сўз бирикмаларининг икки тури фарқланади: 1) содда сўз бирикмаси (қ.); 2) мураккаб сўз бирикмаси (қ.).

3. Таркибидаги ҳоким қисмининг қайси сўз туркумидан бўлишига кўра. Бунда сўз бирикмаларининг икки катта тури фарқланади: 1) от сўз бирикмалари (қ.); 2) феъл сўз бирикмалари (қ.).

СЎЗ-ГАП. Бир сўз ёки қисмларга бўлинмайдиган ибора билан ифодаланадиган гап: *Ҳа... — деб жавоб берди Йўлчи* (Ойбек). *Азамат экансан-ку, болам, баракалла!* (М. Исмоилий). «*Ж и м!*» — *муштини кўтарди Ёрмат* (Ойбек).

СЎЗ КЎЧИРИШ. Ёзувда сўзнинг қаторга сифмай қолган қисмини маълум қоида асосида кейинги қатордан ёзиш.

СЎЗЛАРНИНГ ТУРҒУН БИРИКМАСИ. Нутқнинг ўзида тузилмай, тилда бир бутун ҳолда мавжуд бўлиб, нутққа яхлитлигича киритиладиган бирликлар. Мас., *омонат кассаси, меҳнат дафтарчаси, игнадайни туядай қилмоқ* каби. *Қиёс. Сўзларнинг эркин боғланмаси.*

СЎЗЛАРНИНГ ЭРКИН БОҒЛАНМАСИ. Нутқнинг ўзида тузилиб, компонентлари ўз луғавий маъно мустақиллигини сақ-

лаван синтактик бирликлар. Бундай бирикмалар одатда тўғридан тўғри сўз бирикмаси (қ.) деб юритилаверади.

СЎЗЛАШУВ НУТҚИ. Нутқнинг, одатда, китобий нутққа қарама-қарши қўйилувчи тури. Сўзлашув нутқи ўзига хос бир қатор белгилари билан, жумладан, олдиндан ўйлаш ва тил материаллини олдиндан сайлашнинг бўлмаслиги, нутқий алоқанинг суҳбатдошлар орасида бевосита бўлиши, нутқ жараёнининг эркинлиги, расмийликдан холи бўлиши ва ш.к. билан ажралиб туради. Тилнинг барча соҳалари (фонетика, морфология, лексика...) бўйича ҳам сўзлашув нутқининг ўзига хос хусусиятлари бор. Мас., фонетика бўйича бу нарса ўзига хос талаффузда кўришса, лексикада унинг ўзига хос сўзларга эгалигида намоён бўлади ва ҳ. Яна қ. **Сўзлашув нутқи лексикаси.** Сўзлашув услуби.

СЎЗЛАШУВ НУТҚИ ЛЕКСИКАСИ. Сўзлашув нутқида қўлланилувчи (китобий нутқда учрамайдиган) сўзлар: *ўнғай, қиттай, алай-балай, валақламоқ* ва б. Сўзлашув нутқи лексикасининг уч хил семантик-услубий тури фарқланади: 1) оддий сўзлашув лексикаси (қ.); 2) дағал сўз ва жаргон (қ.); 3) диалектизмлар (қ.).

СЎЗЛАШУВ УСЛУБИ. Функционал услубнинг бу тури ўзига хос иш кўриш шароити (фикр олишувнинг бевоситалиги, тил воситаларини сайлаб ишлатишнинг йўқлиги) билан, интонация воситалари, мимика, имо-ишора қабилидан кенг фойдаланиши билан, оддий лексик ва фразеологик бирликларнинг, экспрессив-эмоционал воситаларининг кенг ишлатилиши ва ш.к. хусусиятлари билан ажралиб туради.

СЎЗЛИК. Луғатга киритиладиган сўзларнинг алифбо тартибдаги рўйхати (таржима луғатлари ва изоҳли луғатларда бу сўзлар таржима қилинади, изоҳланади).

СЎЗЛОВЧИ — қ. **Биринчи шахс.**

СЎЗНИНГ ВАЗИФАЛАРИ. Сўзни (лексик бирликни) нутқда ишлатишдан кузатилган мақсад ва вазифалар. Сўз нутқда қуйидаги вазифаларга эга бўлади: 1) нутқий алоқа вазифаси (қ. **Сўзнинг нутқий алоқа вазифаси**); 2) номлаш вазифаси (қ. **Сўзнинг номлаш вазифаси**); 3) эстетик вазифа (қ. **Сўзнинг эстетик вазифаси**).

СЎЗНИНГ ВАЛЕНТЛИГИ. Сўзнинг муайян сўз билан бирика олиши имконияти. Мас., *ўргатмоқ* феъли ҳаракат объектини ва адресатни ифодаловчи сўз билан бирика олади (сўз бирикмаси ҳосил қила олади): *дўстига сузишини ўргатмоқ.*

СЎЗНИНГ ВАРИАНТЛАРИ. Сўзнинг бирор жиҳатдан ўзгачаликка эга бўлган кўринишлари. Сўз турли жиҳатдан вариантларга (фонетик, орфоэпик, морфологик ва б. вариантларга) эга бўлиши мумкин. Мас., *думалоқ* — *юмалоқ* (фонетик вариант), *гулдий* — *гулдек* (морфологик вариант), *изла* — *иста* (диалектал вариант) ва б.

СЎЗНИНГ ГРАММАТИК ШАҚЛИ. Сўзнинг шаклий қисми; шу қисмининг мазмун ва ифода бир бутунлиги.

СЎЗНИНГ ИЧКИ ТОМОНИ. Сўзнинг мазмун томони. *Қиёс.* Сўзнинг ташқи томони.

СЎЗНИНГ ИЧКИ ШАҚЛИ. Сўзнинг нега шундай маъно ифодалашини изоҳлаш имкониятини берадиган морфологик таркиби. *Мас., қишлоқ* («қишлаш» тушунчаси билан алоқадор), *кунгабоқар* (қуёшга боқиб туриш тушунчаси билан алоқадор) каби.

СЎЗНИНГ ҚОММУНИКАТИВ ВАЗИФАСИ. Сўзнинг фикр (хабар) ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилиши.

СЎЗНИНГ МАТЕРИАЛ ТОМОНИ — *айн.* Сўзнинг ички томони.

СЎЗНИНГ МАТЕРИАЛ ҚИСМИ. Сўзнинг луғавий маъно билдирадиган қисми.

СЎЗНИНГ МАЪНОСИ. Сўзга хос лексик, лексик-грамматик ва грамматик маънолар. қ. 1) лексик маъно; 2) лексик-грамматик маъно; 3) грамматик маъно.

СЎЗНИНГ МОРФЕМ ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг морфемалардан иборат (морфемалардан ташкил топган) тузилиши. *Мас., теримчиларимизга* сўзнинг морфем тузилиши: *тер-им-чи-лар-имиз-га.* *Қиёс.* Сўзнинг морфологик тузилиши, Сўзнинг сўз ясалиши тузилиши.

СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг шакл ясалиши қисмларидан иборат тузилиши. *Мас., пахтакорларимизни* сўзнинг морфологик (шакл ясалиш) тузилиши: *пахтакорлар-имиз-ни; ишлаяптилар* сўзнинг морфологик тузилиши: *иш-ла-яп-ти-лар.* *Қиёс.* Сўзнинг морфем тузилиши, Сўзнинг сўз ясалиш тузилиши.

СЎЗНИНГ НОМЛАШ ВАЗИФАСИ. Сўзнинг предмет, белги, ҳаракат кабиларни аташ вазифаси. Қ. Сўзнинг вазифалари.

СЎЗНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА ВАЗИФАСИ. Сўзнинг фикр ифодалаш, хабар вазифаси. Қ. Сўзнинг вазифалари.

СЎЗНИНГ СЕМАНТИК ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг лексик маъно (маънолар), маъно оттенкаси, қўшимча оттенкалардан иборат тузилиши. Қ. Лексик маъно, Маъно оттенкаси, Қўшимча оттенкалар.

СЎЗНИНГ СЎЗ ЯСАЛИШ ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг сўз ясалишига асос бўладиган қисми (сўз ясалиш асоси) билан ясовчи қисмдан иборат тузилиши. *Мас., терим* сўзнинг сўз ясалиш тузилиши *тер+им* қисмларидан, *теримчи* сўзнинг сўз ясалиш тузилиши *терим+чи* қисмларидан иборат.

СЎЗНИНГ ТАШҚИ ТОМОНИ. Сўзнинг товуш қобиғи, сўзнинг ифода жиҳати. *Қиёс.* Сўзнинг ички томони.

СЎЗНИНГ ТАШҚИ ШАҚЛИ. Сўзнинг товуш томони, урғу ва бошқа воситалар туфайли фонетик яхлитлиги, бўғин хусусиятлари.

СЎЗНИНГ ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг фонема, морфема, сўз яса-
лиши, шакл ясалиши, шунингдек, семантик нуқтаи назардан
бўлган тузилиши. Қ. Сўзнинг фонетик тузилиши, Сўзнинг мор-
фем тузилиши, Сўзнинг сўз ясалиши тузилиши, Сўзнинг морфо-
логик тузилиши, Сўзнинг семантик тузилиши.

СЎЗНИНГ ФОНЕТИК ТУЗИЛИШИ. Сўзнинг товушлардан
иборат тузилиши. Мас., *шу* сўзида *у* унлиси ва *ш* ундошининг
шундай тартибда жойлашуви унинг фонетик тузилишини таш-
кил этади.

СЎЗНИНГ ФОРМАЛ ҚИСМИ. Сўзнинг грамматик маъно
ифодаловчи қисми. Қиёс. Сўзнинг материал қисми.

СЎЗНИНГ ЭСТЕТИК ВАЗИФАСИ. Сўзнинг номлаш вази-
фасига қўшимча тарзда турли ҳис-ҳаяжон, таъбирчанлик ифо-
далаш вазифаси.

СЎЗ СОСТАВИ — қ. Сўзнинг тузилиши.

СЎЗ ТАРКИБИ — қ. Сўзнинг тузилиши.

СЎЗ ТАРТИБИ — қ. Гап бўлақларининг тартиби.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ. Сўзларнинг умумий лексик-грамматик
хусусиятларига кўра бўлиниши. Мас., от туркуми, феъл туркуми
ва б. Сўз туркумлари аввало икки асосий гуруҳга бўлинади:
1) мустақил сўз туркумлари; 2) мустақил бўлма-
ган сўз туркумлари. Биринчи гуруҳга мустақил сўзлар,
иккинчи гуруҳга эса ёрдамчи сўзлар, ундовлар, тақлид сўзлар
ва модал сўзлар киради. қ. Мустақил сўзлар. Ёрдамчи сўзлар.
Ундов. Тақлид сўз. Модал сўз.

СЎЗ УРҒУСИ. Икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларда шу
бўғинлардан бирини ажратиб, кучли талаффуз қилиш. Сўзнинг
қайси бўғинида бўлишига кўра урғунинг икки тури фарқланади:
1) турғун (барқарор) урғу (қ.); 2) эркин урғу (қ.).

Сўзнинг бирор бўғинига биркитилган-биркитилмаган бўли-
шига кўра ҳам урғунинг икки тури фарқланади: 1) кўчма
урғу (қ.); 2) боғли урғу (қ.).

СЎЗШАҚЛ. Сўзнинг нутқда қатнашадиган муайян кўри-
ниши. Мас., *тоғ ҳавоси*, *тоғда юрмоқ*, *тоғга бормоқ* бирикма-
ларидаги *тоғ*, *тоғда*, *тоғга*, сўзлари *тоғ* сўзнинг уч сўз-
шаклидир.

СЎЗ ШАҚЛИ — айн. Сўзнинг грамматик шакли.

СЎЗ ЯСАЛИШ АСОСИ. Янги сўзнинг ясалишида асос бў-
ладиган, сўз ясовчи қўшиладиган қисм. Мас., *тилак* сўзида *тила*,
тилакдош сўзида *тилак* кабилар сўз ясалиш асоси ҳисобланади.
Қ. Сўзнинг сўз ясалиш тузилиши.

СЎЗ ЯСАЛИШ АСОСЛАНИШИ. Сўз ясалиш асоси билан
ясалма орасидаги асосланиш. Қ. Асословчи сўз, Асосланувчи
сўз.

СЎЗ ЯСАЛИШИ. 1. Тилшуносликнинг сўз ҳосил қилиниши
(сўз ҳосил бўлиши) ва у билан боғлиқ масалаларни ўрганувчи
бўлими.

2) Инди бор бўлган маълум усул, модель асосида янги сўз ҳосил қилиниши.

СЎЗ ЯСАЛИШ ЛУГАТИ. Ясама сўзлар ва уларнинг сўз асосини тўқилдишини қайд этувчи луғат.

СЎЗ ЯСАЛИШ МАЪНОСИ. Айни бир сўз ясовчи воситасида маълум бир лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан ҳосил қилинган сўзлар учун умумий бўлган маъно. Мас., *ўрил*, *терим* сўзлари учун умумий бўлган, уларни *ўр*, *тер* сўзларидан фарқловчи маъно.

СЎЗ ЯСАЛИШ МОДЕЛИ. Сўз ҳосил бўлиш (сўз ҳосил қилиш) схемалари. Мас., *ақлли*, *кучли*, *мазали*, *ширали* сўзлари сўз ясалиш асоси + ясовчи аффикс модели асосида ҳосил бўлган (аффиксация усули билан сўз ясалиш модели).

СЎЗ ЯСАЛИШ МОТИВАЦИЯСИ — қ. Сўз ясалиш асослашиши.

СЎЗ ЯСАЛИШ МЕЪЁРИ. Сўз ясалишининг адабий тил қонуни-қондаларига мослиги — мос эмаслигини белгилувчи меъёр. Мас., *-вий*, *-ий* аффикси ёрдамида *партиявий*, *кимёвий*, *танқидий* сифатларининг ясалиши меъёрий, аммо, *чизиқий*, *тумшуқий*, *зиддиҳалқий* ясалишлари меъёрий эмас.

СЎЗ ЯСАЛИШ ТАРКИБИ. Ясама сўзнинг уни ҳосил қилувчи қисмлардан иборат тузилиши: ясама сўзнинг таркиби. Мас., *терим* сўзининг сўз ясалиш таркиби *тер+им*, *теримчи* сўзининг сўз ясалиш таркиби *терим+чи* қисмларидан иборат.

СЎЗ ЯСАЛИШ ТАҲЛИЛИ. Ясама сўзнинг таркибини, қандай усул билан ҳосил бўлганини ва ш.к. ни аниқлаш, ўрганиш; шу нуқтаи назардан бўладиган таҳлил. Бунда ясама сўз компонентларининг хусусияти, маъно муносабати, шунингдек, сўз ясалиш асоси билан ясалманинг ўзаро муносабатлари белгиланади (ўрганилади).

СЎЗ ЯСАЛИШ ТИПИ. Сўз ясалшининг қуйидаги уч умумий белгиси билан характерланувчи, яъни: 1) сўз ясалиш асоси (асословчи сўз) бир туркумга оид бўлган, 2) айни ясовчи аффикс билан ҳосил бўлган, 3) сўз ясалиш маъноси бир хил бўлган тип. Мас., отлардан *-ли* аффикси ёрдамида ясалиб, асосдан англашилган нарсага эгаликни ифодаловчи *кучли*, *қумли*, *ёғли* каби сифатлар сўз ясалишининг бир типни ҳисобланади.

СЎЗ ЯСАШ УСУЛИ. Сўзнинг қандай бирлик ёрдамида ясалиши, ясалиш йўли. Ўзбек тилида ясама сўзлар сўз ясалиш асосига сўз ясовчи формантни қўшиш йўли (усули) билан ҳосил қилинади. Қ. Сўз ясовчи формант.

СЎЗ ЯСОВЧИ АФФИКС. Янги сўз ҳосил қилувчи аффикслар: *-ла*: *инла*, *-ли*: *ақлли*, *-им*: *терим* ва б. Сўз ясовчи аффикслар сўз ясалишида такрорланиш даражасига кўра икки турга бўлинади: 1) изчил аффикслар (қ.); 2) ноизчил аффикслар (қ.).

Сўз ясовчи аффикслар ҳозирда янги сўз ясаш ёки ясамас-

лишига кўра икки турга: 1) маҳсулли аффикслар (қ.) ва 2) маҳсулени аффиксларга, кам ёки кўп миқдорда сўз ясашига кўра: 1) кам маҳсул ва 2) сермаҳсул аффиксларга (қ.) бўлинади.

СЎЗ ЯСОВЧИ ФОРМАНТ. Янги сўз ҳосил қилувчи бирлик, сўз ясашиш бирлиги. Формант аффикс, аффиксонд ёки ёрдамчи сўзга тенг бўлиши мумкин: *ишичи*, (*-чи* — аффикс), *ишхона* (*лоши* — аффиксонд), *тасдиқ қилмоқ* (*қил* — ёрдамчи феъл).

СЎЗ ҲЗГАРИШИ. 1. Шакл ясалишининг барча турлари. Қ. Шакл ясалиши.

2. Синтактик муносабат ифодалайдиган шакллар ясалиши тушунилади. Мас., келишиш шакллариининг ясалиши.

СЎЗ ҲЗГАРТУВЧИ АФФИКС. Шакл ясовчиларнинг синтактик муносабат ифодалайдиган тури тушунилади. Мас., келишиш аффикслари, шахс-сон аффикслари. Қ. Шакл ясовчи аффикс.

СЎЗ ҲИНИ. Кўп маънолилигига, фонетик тузилиши бир хиллиги ёки бир-бирига яқинлигига асосланадиган нутқ фигураси. Мас., *босволди* сўзини аскияда қовун ёки ҳаракат (босиб олди) маъносида қўллаш.

СЎЗ ҚҲШИШ. Икки сўзни қўшиб, янги сўз ҳосил қилиш усули. Қ. **Композиция.**

СЎНГ ЖҲЙЛАШУВ. Ҳзаро боғланган (алоқадаги) унсурлардан бирининг кейинида жойлашуви: *Келди у* (эганинг кейин жойлашуви). *Қийс.* Олд жойлашув.

СЎНГ ҚҲШИМЧА. Сўзга сўнг (кет) томондан қўшиладиган қўшимча (аффикс): *хизматчи*, *пахтакор*, *чиройли*, *кучсиз* каби. *Қийс.* Олд қўшимча.

СҲРОҚ. Тингловчини бирор нарса-ҳодиса ҳақида маълумот беришига қўзғатувчи ифода. Қ. **Сўроқ гап.**

СҲРОҚ БЕЛГИСИ. Сўроқ гаплар охирига қўйилувчи тиниш белгиси (?): *Энди кетиб қолмайсизми?* (Ғ. Ғулом).

СҲРОҚ ГАП. Бирор номаълум нарса-ҳодисани билиш учун мурожаатни ифодаловчи, сўроқ мазмунли гап: *Ҳозир бир центнер пахта неча меҳнат кунига тушади?* (А. Қаҳҳор). *Олимпжонни сиз қачондан бери биласиз?* Асосий хусусиятига (вазифасига) кўра сўроқ гаплар икки турга бўлинади: 1) жавоб талаб қиладиган сўроқ гаплар ёки соф сўроқ гаплар, 2) жавоб талаб қилмайдиган сўроқ гаплар ёки риторик сўроқ гаплар. Қ. **Соф сўроқ гап.** Риторик сўроқ гап.

СҲРОҚ ОЛМОШЛАРИ. Номаълум шахс, предмет, белги кабилар ҳақида сўроқни билдирувчи олмошлар: *Қим, нима, қандай, қачон, қанча* кабилар.

СҲРОҚ ОҲАНГИ. Сўроқни ифодаловчи оҳанг; ўзига хос тошга, юқори тошга эга оҳанг:

— *Устингиздан шикоят тушди.*

— *Шикоят?* (Яшин).

СУРОҚ ЮКЛАМАЛАРИ. Гап ёки унинг бирор бўлагига оид сўроқни ифодаловчи юкламалар. Мас., *-ми, -чи* юкламалари. *Вақт эртами? Рози бўлмасачи?*

Т

ТАБИИЙ ТИЛ. Ҳақиқий маънодаги, яъни фикр алишув қуроли сифатида авлоддан авлодга ўтиб келаётган тил. Қ. **Сунъий тил.**

ТАБУ. Диний эътиқод, ирим, қўрқинш ва шу кабилар таъсирида сўзнинг ишлатилишини чеклаш ёки ман этиш; ишлатилишида шундай чекланган, ман этилган сўз. Мас., *чаён сўзи ўрнида эшак, оти йўқ* сўзларининг қўлланиши. Қ. **Эвфемизм.**

ТАВСИФИЙ ГРАММАТИКА. Грамматик ҳодисаларни — сўз шакли, маъноси ва бошқа грамматик бирликларни тавсифловчи грамматика.

ТАВСИФИЙ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ — *айн.* **Диалектография.**

ТАВСИФИЙ ЛЕКSIКОЛОГИЯ. Сўзнинг маъноси, услубий тавсифи, луғат таркибининг ҳажм ва тузилиши каби масалаларни тавсифий планда ўрганувчи лексикология.

ТАВСИФИЙ ЛИНГВИСТИКА. Тилнинг ҳолатини тавсифий планда ўрганувчи лингвистика.

ТАВСИФИЙ ФОНЕТИКА. Тилнинг товуш томонини тавсифий планда ўрганувчи фонетика.

ТАВТОЛОГИЯ (*юн.* *tautologia* < *tauto* — айнан ўша + *logos* — сўз). Бир фикр (мазмун)ни бошқа сўз ёки сўзлар билан такроран ортиқча ифодалаш, сўзни ортиқча ишлатиш. Мас., *гапирмоқ* ўрнида *гап гапирмоқ, тепмоқ* ўрнида *оёқ билан тепмоқ* деб қўллаш тавтология ҳисобланади, чунки *гап, оёқ* билан қисмлари янги информация бермайди (*гапирмоқ, тепмоқ* сўзларидаги информацияни такрорлайди).

ТАКРОР. 1. *айн.* Такрорий сўз.

2. Айни сўзнинг синтактик бирлик сифатида икки ва ундан ортиқ ҳолда қўлланиши, оддий такрор: *Э, кел инг, кел инг* (С. Зуннунова). *Қўрқма, қўрқма, — деб такрорлади Арслон ака* (Ё. Шукуров).

ТАКРОРИЙ СЎЗ. Айни сўзни такрор ҳолда қўллаш билан тузилиб, кўплик, давомлилик каби маъноларни ифодаловчи сўз; сўзнинг такрорий шакли. Такрорий сўзда пауза оддий такрордагидан жуда қисқа бўлади: *дона-дона, ёш-ёш, тез-тез, ўйлаб-ўйлаб, ҳўнг-ҳўнг* каби: *Қуюқ япроқлар орасидан шода шода осилиб, мўралаб турган олчалар яшил гиламга нуқта нуқта қизил гулчалар тикиб қўйганга ўхшаб товланади* (Ҳ. Назир).

ТАКРОРЛАНУВЧИ БОҒЛОВЧИ. Гап бўлаклари, шунингдек, қўшма гапнинг предикатив компонентларини боғлашда

такрорланиб қўлланадиган боғловчилар: *Қаромат она гўзалликда ҳам шўхликда ҳам, ўйинда ҳам, ўйинга усталликда ҳам ўртоқларидан қолишмайди* (Ойбек). *У ҳам кўп ўтмай ё инженер, ё ўқитувчи бўлиши мумкин* (Ойбек).

ТАКТ. Нутқнинг талаффуз жиҳатдан яхлитланган ва пауза (паузалар) билан ажраладиган парчаси.

ТАКТ УРҒУСИ. Нутқ такти таркибидаги мазмунан муҳим сўзни ажратувчи урғу.

ТАЛАФФУЗ. 1. Нутқ товушларининг айтилиши: *тўғри талаффуз, адабий талаффуз*.

ТАЛАФФУЗ ЛУҒАТИ. Сўзларнинг адабий талаффузи қайд этиладиган луғат; орфоэпик луғат. Мас., «Ўзбек тилининг орфоэпик луғати» («Ўқитувчи» нашриёти 1977).

ТАЛАФФУЗ МЕЪЁРИ. Адабий тилга хос талаффузни белгиловчи меъёр; орфоэпик меъёр: *ока эмас, ака; эна эмас, она* талаффуз қилиш каби.

ТАНГЛАЙ-ТИШ УНДОШЛАРИ. Ҳаво оқими оғиз бўшлиғида икки тўсиқдан (тил билан милк орасидан ва тил орқа қисми билан юмшоқ танглай орасидаги тўсиқдан) сирғалиб ўтиши билан ҳосил бўладиган тил олди ундошлари. Мас., **ж, ш** ундошлари.

ТАНГЛАЙ ТОВУШИ — қ. Палатай товуш.

ТАНЛАМА СУРОҚ ГАП. Сўралаётган икки эҳтимолдан бирини тасдиқлашни талаб қиладиган сўроқ гап: *Эртага келасизми ёки келмайсизми. Вақтингиз зиқми ёки кутиб тура olasизми?*

ТАРЖИМА ЛУҒАТИ. Бир тилнинг (таржима қилинаётган тилнинг) луғавий бирлигига бошқа тилнинг маъно жиҳатдан эквиваленти бериладиган, ўзга тилнинг луғавий бирлиги таржима этиладиган луғат. Бундай луғатлар икки тилли ёки кўп тилли бўлиши мумкин: *русча-ўзбекча луғат, инглизча-русча-ўзбекча луғат* ва б.

ТАРЗ РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш усулини, қай тарзда юз беришини билдирувчи равиш: *бирдан, аста, тўсатдан* каби: *Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди* (А. Қаҳҳор). *Матқовул ака секин келиб, чеккадаги одамлар ёнида тўхтади* (М. Исмоилий).

ТАРЗ ҲОЛИ (РАВИШ ҲОЛИ). Иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини билдирувчи ҳол: *Элим, юртим, болам-чақам деб қаҳрамонларча курашдилар* (Янинг). *Саид қўлларини осилтирган ҳолда ўтирар эди* (А. Қаҳҳор).

ТАРИХИЙ ГРАММАТИКА. Грамматик ҳодисаларни (сўз шакли, сўз бирикмаси ва гапларни) турли тарихий босқичлардаги тараққиёти бўйича (диахроник) қиёслаб ўрганувчи грамматика.

ТАРИХИЙ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ. Диалектга хос ҳодиса ва

хусусиятларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, турли даврларда ўзгариши ва бу хусусиятларнинг ташкил топишида бошқа тилларнинг иштироки каби масалалар билан шуғулланадиган диалектология.

ТАРИХИЙ ЛЕКSIКОЛОГИЯ. Тилнинг луғат таркибини тарихий тараққиётида (диахроник планда) ўрганувчи лексикология.

ТАРИХИЙ ЛУҒАТ. Луғавий birlikларнинг тараққиёт тарихи тасвирланадиган луғат.

ТАРИХИЙ МОРФЕМА. Ҳозирги тилда маъносини йўқотган (тил бирлиги сифатида йўқ), тарихан маъноли бўлган морфема. Мас., *ялоқ*, *яйлов* каби сўзларнинг *ял-*, *яй-* қисми тарихан луғавий маъноли морфема бўлган.

ТАРИХИЙ СЎЗ. Утмишга оид воқеа-ҳодисаларни ифода-лайдиган, бу воқеа-ҳодисаларни помлаш мақсадида ҳозирги тилда ишлатиладиган сўз: *қулоқ* (*қулоқ қилмоқ*), *бўнак* ва б. *Қиёс.* Архаизм.

ТАРИХИЙ ФОНЕТИКА. Тилнинг товуш томонини тарихий тараққиётида (диахроник планда) ўрганувчи фонетика.

ТАРТИБ. Таркибий қисмларнинг ўзаро бирикшида (боғланишда) жойлашув сираси: гап бўлақларининг тартиби (*қ.*); сўз тартиби (*қ.*). Тартибнинг икки тури бор: 1) тўғри тартиб (*қ.*); 2) тескари тартиб ёки инверсия (*қ.*).

ТАРТИБ СОНЛАР. Предметнинг саноқ жиҳатдан тартибини билдирувчи сон. Соннинг бу тури *-(и)нчи* аффикс ёрдамида ясалади: *иккинчи*, *олтинчи*, *ўнинчи* каби.

ТАСВИРИЙ СЎЗ — *қ.* Тақлид сўз.

ТАСВИРИЙ ФОРМА — *айн.* Аналитик шакл.

ТАШҚИ НУТҚ. Ҳақиқий маънодаги нутқ, яъни товуш ифодасига эга бўлган нутқ. *Қиёс.* *Ички нутқ.*

ТАШҚИ ФАКТОРЛАР — *айн.* Нолисоний омиллар.

ТАҚЛИД СЎЗ. Инсон, ҳайвон ва бошқа нарсаларнинг товушини, ҳаракат-ҳолат образини тақлидан ифодаловчи сўз: *қарс-қурс*, *тарс*, *миёв*; *лип-лип*, *лов-лов*, *ғиз-ғиз* ва б. Тақлид сўзларнинг икки тури фарқланади: 1) товушга тақлид сўз (*қ.*); 2) образга тақлид сўз (*қ.*).

ТАҚСИМ СОН. Предмет миқдорини тақсимлаш, гуруҳлаш йўли билан билдирувчи сон. Соннинг бу тури *-тадан* аффикси ёрдамида ясалади: *бештадан*, *тўққизтадан* каби.

ТАҲЛИЛ — *қ.* Лингвистик таҳлил.

ТЕЗАУРУС (*юн.* thesaurus — хазина). Тилга оид лексик таркибни тўла ҳажмда акс эттирувчи луғат.

ТЕКСТ (*лот.* textus — боғланиш, қўшилиш) — *қ.* Матн.

ТЕМА (*юн.* thema — асос бўлган нарса). Гапнинг актуал бўлинишида маълум (таниш) бўлган нарсани ифодаловчи, янги нарсани ифодалашга ўтиш учун асос хизматини қилувчи қисм:

... ёшлар ўртасида ўтказилаётган Европа шахмат чемпионатида ҳамон пешқадамлик қилмоқда. Қ. Гапнинг актуал бўлишини. Қиёс. Рема.

ТЕНГ АЛОҚА. Тенг ҳуқуқли синтактик бирликлар (гап бўлаклари, қўшма гапнинг предикатив қисмлари) орасидаги синтактик алоқа: *Томлардан, ивиган деворлардан буғ кўтарила бошлади* (Санд Аҳмад). *Адирлар ранг-баранг гуллар билан ясанди, сойликда сувлар тошиб ҳийқиради* (Ойбек).

ТЕНГ АЛОҚАЛИН ТУЗИЛМА. Ўзаро эргаштирувчи боғловчилар ёрдамисиз боғланган тузилма; гапларнинг ўзаро шундай йўл билан боғланиши. Қ. Тенг алоқа, тузилма.

ТЕНГ БОГЛОВЧИЛАР. Гап бўлаклари ва қўшма гап таркибидаги тенглик муносабатида бўлган предикатив қисмларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилувчи боғловчилар. Қандай муносабатини ифодалаганига кўра тенг боғловчилар уч турга бўлинади: 1) бириктирув боғловчилари (қ.); 2) зидлов боғловчилари (қ.) 3) айирув боғловчилари (қ.).

ТЕНГЛАНИШ. Тенг синтактик муносабатда бўлиш, сўзлар, шунингдек, қўшма гапнинг предикатив қисмлари орасидаги бири-биринчисига бўйсунмаган, тенг алоқани кўрсатувчи муносабат: *Уқитувчи ва ўқувчилар. Қўшиғироқ чалинди ва дарс бошланди.* Қ. Тенг алоқа, Қиёс. Тобеланиш.

ТЕРМИН (лог. terminus — чек, чегара, чегара белгиси). Фан, техника ва бошқа соҳага оид нарсалар ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган, шунингдек, доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки сўз бирикмаси; атама. Терминлар бир маъноли бўлиши, экспрессивлик ва эмоционалликка эга бўлмаслиги каби белгилари билан ҳам умумистеъмолдаги сўзлардан фарқланади. Мас., лингвистик терминлар: *гап, эга, от, сон, товуш...*; геометрияга оид терминлар: *айлана, учбурчак...*; физикага оид терминлар: *жисм, босим, ҳаракат, майдон*; кимёга оид терминлар: *сиз, кумуш, ишқор, тузлар* ва б.

ТЕРМИНОЛОГИК ЛЕКСИКА. Терминлардан иборат лексика.

ТЕРМИНОЛОГИК ЛУҒАТ. Маълум бир соҳага оид сўз-терминларни қайд этувчи лугат. (Мас., Ҳ. Ю. Бекмуҳаммедовнинг 1978 йилда нашр этилган «Тарих терминлари лугати»).

ТЕРМИНОЛОГИЯ (termin+logos — сўз, таълимот). 1. Бирор илм, касб ва б. соҳага оид терминлар мажмуи. Мас., грамматик терминология, санъат терминологияси ва б.

2. Тилшуносликнинг терминларни ўрганувчи бўлими.

ТЕРРИТОРИАЛ ДИАЛЕКТ — айн. Маҳаллий диалект.

ТЕРС ЛУҒАТ (тескари лугат). Сўзлар охириги ҳарфлари бўйича алифбо тартибида жойлаштириладиган лугат:

муддат

бемуддат

солдат

одат каби (қ. Р. Қўнғуров. А. Тихонов. «Ўзбек тилининг чаппа луғати», Самарқанд, 1969).

ТЕСҚАРИ ТАРТИБ. Маълум услубий, семантик мақсад ва бошқа сабаб билан синтактик тузилма тўғри (одатдаги) тартибининг ўзгариши; инверсия. Мас., *у кетди* (тўғри тартиб) — *кетди у* (тесқари тартиб); *кеча келди* (тўғри тартиб) — *келди кеча* (тесқари тартиб).

ТИЗИМ. 1. Ўзаро муносабатлар билан боғланган, бир бутун бўлиб уюшган тил унсурлари мажмуи: *Тил тизими. Сўз ясашиш тизими.*

2. Маълум бир грамматик категорияга ҳос ички бўлинишларнинг бир бутунлиги: *Келишиклар тизими. Майллар тизими.*

ТИЛ. 1. Нутқ ташкил этиб, фикр, ҳис-туйғу, истак кабиларни ифодалашда хизмат қиладиган фонетик, лексик ва грамматик воситалар тизими; кишилар орасида асосий ва энг муҳим алоқа-аралашув, фикрланув қуроли бўлиб хизмат қиладиган ижтимоий ҳодиса.

2. Нутқнинг у ёки бу услубий белгилари билан ажралиб турувчи тури: *Сўзлашув тили. Газета тили. Адабий тил. Қиёс. Нутқ 2.*

ТИЛ БИРЛИГИ. Бир-биридан вазифаси, ифода материали, тузилиши ва тизимдаги ўрни билан фарқланадиган тил ҳодисаси: фонетик бирлик — фонема (қ.); морфологик бирлик — морфема (қ.); лексик бирлик — лексема (қ.).

ТИЛЛАРНИНГ ГЕНЕАЛОГИК ТАСНИФИ — қ. Тилларнинг шажаравий таснифи.

ТИЛЛАРНИНГ МОРФОЛОГИК ТАСНИФИ. Тилларни грамматик шакл ҳосил қилиш усулларида фарқ қилишга кўра гуруҳларга ажратиш. Бу таснифга кўра тилларнинг қуйидаги турлари ажратилади: 1) аморф тиллар (қ.); 2) агглютинатив тиллар (қ.); 3) флектив тиллар (қ.) 4) полисинтетик тиллар (қ.). Яна қ. **Аналитик тиллар, Синтетик тиллар.**

ТИЛЛАРНИНГ ТИПОЛОГИК ТАСНИФИ — айн. Тилларнинг морфологик таснифи.

ТИЛЛАРНИНГ ЧАТИШУВИ. Ўзаро таъсир этувчи икки тилдан бирининг ғолиб чиқиши ва иккинчи тилнинг эса ғолиб тилда бирор фонетик, лексик, синтактик излар қолдириши. Мас., кельт тили билан франк тили.

ТИЛЛАРНИНГ ШАЖАРАВИЙ ТАСНИФИ. Тилларни келиб чиқиш манбаининг бирлиги, умумийлигига кўра гуруҳларга ажратиш. Бундай умумий манбадан келиб чиққан тилларнинг катта гуруҳлари қариндош тиллар оиласини ташкил этади. Мас., ҳинд-европа тиллари оиласи, мўғул тиллари оиласи, туркий тиллар оиласи ва б.

ТИЛЛАРНИНГ ҚАРИДОШЛИГИ. Тилларнинг бир асос тилдан келиб чиққанлиги ва уларнинг фонетик, лексик ва грамматик қурилишида бир асос тилдан келиб чиққанлигини кўрсатувчи умумийлик, изчил мосликларнинг мавжудлиги.

ТИЛЛАР ОИЛАСИ. Ҳазро ўхшашликлари келиб чиқиш асосининг умумийлиги билан изоҳланадиган тиллар гуруҳи (тил шохобчаси): *Туркий тиллар оиласи.*

ТИЛНИНГ ВАЗИФАЛАРИ. Нутқда турли мақсадларда тил воситаларининг потенциал хусусиятларидан фойдаланиш. Қ. Тилнинг нутқий алоқа вазифаси. Тилнинг эстетик вазифаси.

ТИЛНИНГ ЛУҒАТ ТАРҚИБИ. Тилдаги барча сўзлар мажмуи. Луғат таркибига асосий луғат фонди ҳам киради. Қ. **Асосий луғат фонди.**

ТИЛНИНГ НУТҚИЙ АЛОҚА ВАЗИФАСИ. Тилнинг алоқа-аралашув воситаси сифатидаги асосий вазифаси. Қ. **Тилнинг вазифалари.** Тилнинг нутқий алоқа вазифасида икки ҳодиса фарқланади: 1) фикр олишув (алоқа-аралашув) вазифаси; 2) хабар вазифаси (бирор мантиқий мазмунни етказиш вазифаси).

ТИЛНИНГ ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЁТИ. Тилнинг ўз ички қонуниятлари ва нолисоний омиллар таъсирида ўзгариб бориши.

ТИЛНИНГ ТАЪСИР ЭТИШ ВАЗИФАСИ — *ийн.* Тилнинг эстетик вазифаси.

ТИЛНИНГ ФИКР ОЛИШУВ ВАЗИФАСИ. Тилнинг асосий вазифаси. Тил жамоаси аъзоларининг ўзаро фикр олишувидан иборат нутқий алоқа вазифаси. Қ. Тилнинг нутқий алоқа вазифаси.

ТИЛНИНГ ЭСТЕТИК ВАЗИФАСИ. Тилнинг алоқа-аралашувда турли ҳис-ҳаяжон, таъсирчанликни ифодалаш вазифаси.

ТИЛ ОЛДИ УНДОШЛАРИ. Тил олди қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган ундошлар. Мас., б, п, д, т ундошлари.

ТИЛ ОЛДИ УНЛИЛАРИ. Тил олди қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган унлилар. Мас., и, э, а унлилари. *Қиёс.* Тил орқа унлилари.

ТИЛ ОРҚА УНДОШЛАРИ. Тил орқа қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўлувчи ундошлар. Мас., к, г ундошлари.

ТИЛ ОРҚА УНЛИЛАРИ. Тил орқа қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган унлилар. Мас., о, ў унлилари. *Қиёс.* Тил олди унлилари.

ТИЛ САТҲЛАРИ. Тилни текшириш жараёнида, уни таҳлил этишнинг турли усулларида белгиланадиган қатламлари (қаторлари). Тилнинг асосий сатҳлари сифатида фонологик, морфологик, синтактик ва лексик сатҳлар фарқланади.

ТИЛ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ИЧКИ ҚОНУНЛАРИ. Тилнинг ўз табиати асосида (ўз моҳиятидан) келиб чиқадиган тараққиёт жараёнларини ифодаловчи қонунлар. Жуда кўп тиллар учун

умумий бўлган қонунлар (мас., луғат таркибининг тез, грамматик қурилишининг аста-секин ўзгариши ва б.) билан бирга айрим тилларнинг ўзига хос ички ривожланиш қонунлари бўлади. Мас., ўзбек тилида сингармонизмнинг йўқолиши, бунинг натижасида унлилар сонининг камайиши; *-лар* аффикси вазифа доирасининг кенгайиши, сўз бирикмалари тузилишида янги турларнинг пайдо бўлиши ва ҳ.

ТИЛ УНДОШЛАРИ. Нутқ аъзоларидан тилнинг фаол иштироки билан ҳосил бўладиган ундошлар. Ҳосил бўлишида тилнинг қайси қисми фаол иштирок этишига кўра ундошларнинг тўрт тури фарқланади: 1) тил олди ундошлари (қ.); 2) тил орқа ундошлари (қ.); 3) тил ўрта ундоши (қ.); 4) чуқур тил орқа ундошлари (қ.).

ТИЛ УСЛУБЛАРИ — қ. Услуб 1.

ТИЛ ШОХОБЧАЛАРИ Генетик жиҳатдан яқинлик белгиларига эга бўлган тил оилаларининг ички гуруҳлари, шу оила ичидаги тил гуруҳлари. Мас., ҳинд-европа тиллари оиласига кирувчи ҳинд тили, славян тили шохобчалари.

ТИЛШУНОСЛИК. Тил ҳақидаги, унинг ижтимоий табиати, вазифаси, ички тузилиши, таснифи ҳақидаги; муайян тилларнинг иш кўриш (фаолият) қонунлари ва тарихий тараққиёти ҳақидаги фан. Мақсади, вазифаси ва ш.к.га кўра тилшуносликнинг бир неча йўналишлари (соҳалари) бор: умумий тилшунослик (қ.); амалий тилшунослик (қ.); хусусий тилшунослик (қ.) структурал лингвистика (қ.); математик лингвистика (қ.) ва б.

ТИЛШУНОСЛИКҚА ҚИРИШ. Умумий тилшуносликнинг тил ҳақида дастлабки маълумот берувчи, тилшуносликда қўлландиган асосий илмий термин ва тушунчалар билан таништирувчи, тилшуносликнинг асосий қисмларини ва хусусий тилшуносликда ўрганиладиган масалаларни ўзлаштириш учун назарий асос берадиган қисми.

ТИЛ ЭВОЛЮЦИЯСИ — қ. Тилнинг тадрижий тараққиёти.

ТИЛЬДА (*исп.* tilde — ҳарф устига қўйиладиган белги). Тўлқинсимон кичик чизиқдан иборат диакритик белги (~). Бу белги лингвистик транскрипцияда турли маъноларда, жумладан, луғатларда қайтарилувчи сўз ёки унинг қисми ўрнида қўлланади.

ТИЛ ЯРУСЛАРИ — қ. Тил сатҳлари.

ТИЛ ЎРТА УНДОШИ. Тил ўрта қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган й ундоши.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ. Бирор тилнинг умумий график тизимида алоҳида гуруҳни ташкил этувчи ва ёзма нутқда ҳарфлар ёки бошқа ёзув ифодалари билан бериб (ифодалаб) бўлмайдиган томонларни (нутқнинг синтактик қурилиши ва мазмунэн қисмларга бўлинишини) ифодалаш учун хизмат қилувчи белгилар. Тиниш белгилари қуйидагилардан иборат: нуқта

(қ.); сўроқ белгиси (қ.); ундов белгиси (қ.); нуқта-ли вергул (қ.); кўп нуқта (қ.); вергул (қ.); иккин нуқта (қ.); тире (қ.); қавс (қ.); қўш тирноқ (қ.).

ТИПОЛОГИЯ (юн. *typos* — из, шакл, намуна + *logos* — таълимот. 1. Тилшунослиқнинг тилларни типологик тасниф қилиш принципи ва усулларини ўрганувчи бўлими.

2. Тил бирликларини бирон умумий белгиси асосида тасниф қилиш.

ТИРЕ (фран. *tiret* — чизиқча, *tirer* — тортиш, узайтириш). Дефисга нисбатан узунроқ чизиқ билан ифодаланадиган тилиш белгиси (—). Бу белги гаплар, қўшма гап қисмлари, гап бўлаклари орасидаги синтактик муносабатларни кўрсатиш учун ишлатилади: *Поёнсиз пахта далаларининг ҳусни ва баракати, сўлим боғларнинг шарбати ва гулларнинг минг товланган ранглари—барчаси сув туфайли* (Ойбек). *Қўшнинг тинч — сен тинч.*

— *Кеча қаерга бординг?*

— *Кинога ва б.*

ТИТРОҚ УНДОШ. Тил учининг юқори милкка тегиб-тегмай титраши нағижасида ҳосил бўладиган р ундоши.

ТОБЕ АЛОҚА. Синтактик жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунадиган, бири иккинчисига тобе бўлган бирликлар орасидаги алоқа. Тобе алоқада бир компонент иккинчисига нисбатан тобе, иккинчиси эса унга нисбатан ҳоким вазиятда бўлади. Мас., аниқловчи — аниқланмиш, тўлдирувчи — кесим, эга — кесим алоқалари тобе алоқадир: *гўзал ҳайт, ҳунарни севмоқ, далалар яшнамоқда* каби. Эга — кесим муносабатида ҳоким компонент, қолган тиндаги бирикмувларда эса тобе компонент олдин келади. Тобе алоқанинг уч хил тури бор: 1) бош қарув алоқаси (қ.); 2) мослашув алоқаси (қ.); 3) битишув алоқаси (қ.). Қўшма гапларда тобе алоқа эргаш гап билан бош гап ўртасида мавжуд. *Қиёс. Тенг алоқа.*

ТОБЕ АЛОҚАЛИ ТУЗИЛМА. Гапларнинг ўзаро эргаштирувчи воситалар ёрдамида тобеланиши.

ТОБЕ БУЛАК. Сўз бирикмасининг тобе қисми (қ.). Мас., *эртага ҳашарга чиқмоқ* бирикмасида *эртага, ҳашарга* сўзлари тобе бўлак. *Зид. Ҳоким бўлак.*

ТОБЕ ГАП — *айн. Эргаш гап.*

ТОБЕДОШ АЛОҚА. Бир-бирига нисбатан ҳоким-тобелик ҳолатидаги синтактик алоқа. Бу ҳодиса тобе алоқанинг бир тури ҳисобланади. Ўзбек тилидаги қаратқич-қаралмиш муносабатидаги алоқа тобедош алоқа ҳисобланади: *студентнинг жавоби, шаҳарнинг кўрки, сенинг маслаҳатинг* каби.

ТОБЕЛАНИШ. Тобе синтактик муносабатда бўлиш; сўз бирикмаси ёки гап таркибидаги сўзларнинг ўзаро тенг бўлмаган, синтактик жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунувчи муносабати. **Қ. Тобе алоқа. Қиёс. Тенгланиш.**

ТОБЕЛИК. Узаро алоқа (боғланиш)да бошқа компонентга nisбатан тобе вазият. Мас., *яшил дала, чаққон ҳаракат қилмоқ* бирикмаларида *яшил* ва *чаққон* сўзларининг ҳолати. қ. **Тобе сўз.** Қиёс. Ҳокимлик.

ТОБЕ СЎЗ. Сўз бирикмасида синтактик жиҳатдан бошқа сўзга тобе вазиятдаги сўз. Мас., *ширин мева, ўрнидан турмоқ* бирикмаларида *ширин* ва *ўрнидан* сўзлари тобе сўз ҳисобланади. Қиёс. Ҳоким сўз.

ТОБЕ ҚИСМ. Узаро алоқа (боғланиш)да синтактик жиҳатдан тобе бўлган, бошқа (ҳоким) қисмининг маъноси (мазмунини)ни турли нуқтаи назардан аниқлайдиган, тўлдирадиган, изоҳлайдиган қисм: тобе сўз, тобе бўлак, эргаш гап. Зид. **Ҳоким** қисм.

ТОВУШ — қ. Нутқ товуши.

ТОВУШ БАЛАНДЛИГИ. Товушнинг ун пайчаларининг тебраниш частотаси билан белгиланадиган сифати: маълум вақт ўлчовида тебраниш қанча кўп бўлса, товуш шунча баланд ва, аксинча, тебраниш қанча оз бўлса, товуш шунча паст бўлади.

ТОВУШГА ТАҚЛИД НАЗАРИЯСИ. Тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қадимги назариялардан бири. Бу назарияга кўра, инсон табиатдаги турли товушларга тақлид қилган ва шу йўл билан тил пайдо бўлган.

ТОВУШГА ТАҚЛИД СЎЗ. Инсон, ҳайвон ва бошқа нарса-лар товушини тақлидан ифодаловчи сўз: *гумбур, ғийқ, мў, ингаинга* каби. қ. **Тақлид сўз.** Қиёс. **Образга тақлид сўз.**

ТОВУШ КУЧИ. Товуш тўлқинининг амплитудасига, яъни юқори кўтарилиш нуқтаси ва қуйи тушиш нуқтаси оралиғига боғлиқ бўлган сифати: тебраниш кенглиги қанча катта бўлса, товуш ҳам шунча кучли бўлади.

ТОВУШЛАРНИНГ АЛМАШИНУВИ. Морфема ифода планидаги айни бир товушнинг турли ҳолатларда бошқа товуш билан алмашинуви: *онг-англа, юрак-юраги* каби.

ТОВУШЛАРНИНГ КОМБИНАТОР ЎЗГАРИШИ. Позицион товуш ўзгаришининг товушларнинг ўзаро таъсири натижасида юз берадиган тури. Қ. **Ассимиляция.** **Метатеза.** **Диссимиляция.**

ТОВУШЛАРНИНГ МИҚДОР ЎЗГАРИШИ. Чўзиқлик жиҳатдан бўладиган товуш ўзгариши.

ТОВУШЛАРНИНГ ПОЗИЦИОН ЎЗГАРИШИ. Айрим фонетик шароитлар (ёndoш товушларнинг таъсири, сўз бошидаги ёки охиридаги ҳолат) туфайли юз берадиган товуш ўзгариши: *бирта > битта (рт > тт), тилакга > тилакка (кг > кк)* каби.

ТОВУШЛАРНИНГ СИФАТИЙ ЎЗГАРИШИ. Товушнинг тембрига, унинг артикуляцион ва акустик характеристикасига таъсир этадиган фонетик ўзгариш. Мас., жаранглилашиш, жарангсизлашиш ва б.

ТОВУШЛАРНИНГ СПОНТАН ЎЗГАРИШИ (лот. *spontanus* — ўз-ўзича). Товушларнинг бирор фонетик позиция таъси-

рида эмас, балки бошқача сабаб билан воқе бўладиган ўзгариши: *лардор* (ад.-орф. *ларидор*). Қиёс. Товуш ўзгариши.

ТОВУШ ОРТТИРИЛИШИ. Фонетик ёки морфологик шарт-шароитлар таъсири билан сўзда янги (аввал бўлмаган) товушнинг пайдо бўлиши: *иси — иссиқ, ачи — ачиқ, доир — дойир, каллачиноқ (эга+ла)* каби. Товуш орттирилиши кўпроқ ўзлашма сўзларнинг оғзаки талаффузида учрайди: *қоида — қойида, осон — онсон, фикр — фикир, ҳукм — ҳукум* каби: *Шундан кейин тахтга ўтирган ёш амир Музаффархон Шаҳрисабз устига янги ситдан босқин қилади* (Ш. Холмирзаев). *Келгандан кейин эса эгасининг этегига суркала-суркала эркаланарди-да, яна болягиндай аста юриб чиқиб кетарди* (Ж. Абдуллахонов).

Қ. Протеза. Эпентеза.

ТОВУШ ПАЙЧАЛАРИ — айн. Ун пайчалари.

ТОВУШ ТЕМБРИ. Товушнинг асосий тонига қўшиладиган ёрдамчи тон — обертонларга боғлиқ ҳолда юзага келадиган ўзига хос сифати.

ТОВУШ ТИЛИ. Эшитиш билан қабул этиладиган тил. Қиёс Имо-ишора тили.

ТОВУШ ТУШИШИ. Сўзнинг ўзида, сўз ясаллини ва шакл ясаллинида маълум фонетик шароит (сабаб) билан унли ёки ундорнинг талаффуз этилмаслиги. Мас., *ке* (<кел), *дје* (<дўст), *хурсан* (<хурсанд), *оғзи* (<оғиз) и), *биларкан* (<биларкан) каби. Қ. Апокопа. Сиккопа. Дисреза. Элизия.

ТОВУШ ЧЎЗЎКЛИГИ. Товуш тўлқини тебранишининг давомлилиги. Қ. Чўзўк унли.

ТОВУШ ЎЗГАРИШИ — айн. Фонетик ўзгариш.

ТОВУШ ҚОБИИ. Сўзнинг таниқи томони (шакл плани).

ТОВУШ ҚОНУНЛАРИ — қ. Фонетик қонун.

ТОН (юн. *tonos* — тараנגлашни, урилиш; урғу). Товушнинг тараנגлашган ун пайчаларининг бир маромда тебраниш частотаси билан белгиланадиган сифати.

ТОНЕМА. Овоз тошнинг баландлиги тил бирликларини фарқланг учун хизмат қилувчи ҳодиса сифатида.

ТОВОНИМИКА (юн. *topos* — жой+опута — ном). 1. Лексикологиянинг жой номларини ўрганувчи бўлими.

2. Маълум бир ҳудуддаги жой номлари мажмуи.

ТОПОНИМИЯ — айн. Топонимика 1.

ТОР УНЛИ. Тил юқорига кўтарилиб, оғиз бўшлиғи (тор) очилиши билан ҳосил бўладиган унли. Ўзбек тилида и ва у унлилари тор унлилардир. Қиёс. Юқори кўтарилиш унлилари.

ТРАДИЦИОН ЛИНГВИСТИКА — қ. Анъанавий тилшунослик.

ТРАНСКРИПЦИЯ (лот. *transcriptio* — кўчириб ёзув).

1. Ўзга тил сўзи таркибидаги товушни она тили алифбоси асосида ёзиш.

2. айн. Фонетик транскрипция.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ (лот. trans — орқали+litera — ҳарф). Бир тил алифбосига оид матнни бошқа бир тил алифбосидан фойдаланиб, ёзувда аниқ акс эттириш. Бунда ўз тилида талаффуз қилинмайдиган ёки ўзича талаффуз қилинадиган товушнинг ҳарфи ўзича сақланади.

ТРАНСПОЗИЦИЯ (лот. transpositio — ўриш алмаштириш). Грамматик категорияларнинг ўзига хос бўлмаган вазифада қўлланиши. Мас., бир туркум сўзнинг матнда бошқа туркум сўзи каби қўлланиши. *Қиёс. Конверсия.*

ТРАНСФОРМ. Трансформация патижасида ҳосил бўлган тузилма. Мас., аниқ тузилманинг ўзгариши билан ҳосил бўлган мажхул тузилма. *Қ. Трансформация.*

ТРАНСФОРМАЦИОН ТАҲҲИЛ. Турли-туман синтактик тузилмаларни қайта тузиб, содда (оддий, ядровий) тузилмаларга келтириш қоидалари ва усули.

ТРАНСФОРМАЦИЯ (лот. transformatio — қайта тузмоқ). Асосий синтактик тузилмани тил қонуи-қоидалари асосида ўзгартириб, иккинчи бир тузилма ҳосил қилиш. Мас., аниқ тузилманинг мажхул тузилмага айлангизирилиши: *Қизча шеърни ўқиди—Шеър қизча томонидан ўқилди* каби.

ТРОП (юн. tropos — кўчирма оборот, киноя) — *қ. Кўчим.*

ТУБ АСОС. Морфемаларга бўлинмайдиган (ясалмаган) асос. Мас., *сувчи, дарахтзор, кечаги* сўзларининг *сув, дарахт, кеча* қисми. *қ. Асос. Қиёс. Ясама асос.*

ТУБ СЎЗ. Ясовчи қисмларга ажралмайдиган сўз: *тош, нон, ош, тарих, ол, яхши, кеча, мен* ва б. *Қиёс. Ясама сўз.*

ТУЗИЛИШ. Тилнинг ёки айрим тил бирликларининг (сўзлар, гаплар ва ҳ.) қурилиш тархи: *Гапнинг тузилиши. Семантик тузилиши. Сўз ясаллиш тузилиши.*

ТУЗИЛМА. Тил бирликларининг нутқда грамматик хусусиятлари асосида ўзаро бирикиши билан ташкил топган синтактик бутунлик: *Кўмакчили тузилма. Кўчирма гапли тузилма.*

ТУРДОШ ОТ. Бир турдаги предметларнинг умумий номи бўлиб хизмат қиладиган от: *тош, гул, қовун, дарахт, ғалла* ва б. *Қиёс. Атоқли от.*

ТУРЛАНИШ. Отнинг келишик шакллари билан ўзгариши: *китоб — китобнинг — китобни — китобга — китобда — китобдан* каби.

ТУРЛОВЧИ АФФИКСЛАР. Келишик шаклларини ҳосил қилувчи аффикслар: *-ни* (дўстни), *-нинг* (дўстнинг), *-га* (дўстга), *-да* (дўстда), *-дан* (дўстдан). *Қ. Турланиш.*

ТУРҒУН СЎЗ БИРИКМАСИ — *қ. Сўзларнинг турғун бирикмаси.*

ТУРҒУН УРҒУ. Сўзнинг маълум қисмидаги бўғинга тушадиган урғу. Мас., ўзбек тилида урғу одатда сўзнинг охиридаги бўғинга тушади. *Қиёс. Эркин урғу.*

ТУС КАТЕГОРИЯСИ. Феълларга хос грамматик категория бўлиб, ҳаракатнинг бажарилиши маълум замон доирасида чекланганлик ёки чекланмаганлик хусусиятини билдиради. Ўзбек тилида феълнинг бундай категорияси йўқ. Рус тилида тус (вид) категориясининг тугалланган (совершенный) ва тугалланмаган (несовершенный) турлари бор.

ТУСЛАНИШ. Феълнинг шахс-сон шаклларида ўзгариши: *йқилман, йқилсан, йқилти(лар)*; шарт майлининг тусланиш шакли: *келсам, келсан, келса, келсак, келсангиз, келса(лар)* ва ҳ.

ТУСЛАНИШЛИ ФЕЪЛ — қ. Феълнинг тусланишли шакли.

ТУСЛАНИШСИЗ ФЕЪЛ — қ. Феълнинг тусланишсиз шакли.

ТУСЛОВЧИ АФФИКСЛАР (тусловчилар). Феълнинг шахс-сон шакллариини ҳосил қилувчи аффикслар. қ. **Тусланиш.**

ТУШУМ КЕЛИШИНИ. Ҳаракат йўналган объектни (ҳаракат объектини) билдирувчи келишик. Бу келишик шакли *-ни* аффикси ёрдамида ясалади: *рубобни, китобни, ерни* каби. Тушум келишинидаги от белгиси ёки белгисиз ҳолатда бўлиши мумкин: *Кеча китоб ўқидим* (белгисиз) — *Китобни кеча ўқидим* (белгил). Бу келишик шаклидаги сўз гада восита сиз тўлдирувчи (қ.) вазифасида келади.

ТЎЛДИРИЛИШИ. Бирикманин тўлдирувчи тобе бўлган (ҳоким) қисми.

ТЎЛДИРУВЧИ. Ўз ҳоким сўзига бошқарув йўли билан боғланиб, бу сўз аниқлаган ҳаракат, предмет, белгига нисбатан объект бўлиб келадиган бўлак. Ҳаракат билан объект орасидаги муносабатнинг турига кўра тўлдирувчилар икки асосий турга бўлинади: 1) воситали тўлдирувчи (қ.); 2) воситасиз тўлдирувчи (қ.).

ТЎЛДИРУВЧИ ЭРГАШ ГАП. Бош гапнинг олмош билан ифодаланган ёки назарда тутилган (қўлламаган) тўлдирувчисини изоҳлайдиган, бош гап кесимини тўлдирадиган эргаш гап: *...сиз шунга яхши билинган, сизнинг жуда кўп самимий дўстларингиз бор* (А. Мухтор).

ТЎЛИҚ АССИМИЛЯЦИЯ. Сўзда бир товуш бошқа товушга ҳам артикуляция ўрни, ҳам артикуляция усули, ҳам акустикаси жиҳатидан бир хил қилиб олиши. Мас., *бир+та>битта, тус-сиз<туссиз* каби. Қиёс. Тўлиқсиз ассимиляция.

ТЎЛИҚ ГАП. Матн ва нутқ шароитисиз ҳам фикрнинг тўла (аниқ) ифодаланиш имкониятини берадиган бўлаклари мавжуд бўлган гап: *Чиндан ҳам табиат жуда сокин, чиройли эди* (Ҳ. Усмонов). *Қадим-қадимдан авлодларга боғ мерос қолдириш анъанавий одат бўлиб келган* (Д. Нурий). Қиёс. Тўлиқсиз гап.

ТЎЛИҚСИЗ АССИМИЛЯЦИЯ. Сўзда бир товушнинг иккинчисини артикуляция ўрнига кўра (сунбул>сумбул) ё артикуляция усулига кўра (йўқса>йўхса), ёки акустикасига кўра (кетган>кеткан) бир хил қилиб олиши.

ТҮЛИҚСИЗ ГАП. Грамматик тузилиши ёки таркиби нуқтаи назаридан тўлиқ бўлмаган (таркибида бир ёки бир неча бўлаклари иштирок этмаган), лекин бу ногўлиқлик нутқий мати ёки вазият (шароит)дан аниқ сезилиб турадиган гап: *Канал. Катта канал. Утган йили чиқардик* (А. Қаҳҳор). *Олам қуёш билан ёруғ — одам илм билан* (Мақол). *Қиёс. Тўлиқ гап.*

ТҮЛИҚСИЗ ФЕЪЛ. Луғавий маъносини тамомила йўқотган, ҳозирги ўзбек тилида маълум бир грамматик маъно ва вазибаларда қўлланувчи феъл: *эди, экан, эмиш: Нима бўларди, Хўжа Али эди, Алихўжа бўлади-да!* (Н. Сафаров). *Бу бир ғариб мусофир экан, борадиган жойи йўқ экан...* (С. Айний).

ТҮСИҚСИЗЛИК ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг рўй беришига тўсиқ бўла олмайдиган ҳаракат-ҳодисани билдирувчи ҳол: *...кунинг иссиғига қармай Шербек культивация қиларди.*

ТҮСИҚСИЗ ЭРГАШ ГАП. Мазмуни бош гапнинг мазмунига зид бўлса ҳам, бош гандан аниқланган ҳаракат-ҳодисанинг юз беришига тўсиқ бўлмайдиган ҳаракат-ҳодисани билдирувчи эргаш гап: *Кумушбинони боя йўл устида йигитлар орасида кўрсан бўлса ҳам, бироқ даҳшат ичида ўрдага қараб югурган эди* (А. Қодирий). *Олимпон узоқда бўлса ҳам, фикри-зикри Ойқизда, Олтинсойда бўларди* (Ш. Рашидов).

ТҮХТАМ. Турли мақсад ва вазифа билан нутқ оқимининг тўхташи, узилиши; пауза.

ТҮҒРИ МАЪНО. Воқелик билан бевосита боғланадиган, уни бевосита англатиш хусусиятига эга бўлган маъно. Мас., *қоплон сўзининг бош маъноси. Қиёс. Кўчма маъно.*

ТҮҒРИ ТАРТИБ. Спонтанак тузилма қисмларининг (гап бўлақларининг, қўшма гап предикатив қисмларининг ва ҳ.) маълум қонун-қоидалар асосида одатдагича жойлашуви. Мас., ўзбек тилида аниқловчининг аниқланмишдан, эганинг кесимдан олдин жойлашуви тўғри тартиб ҳисобланади: *Баҳаво ерлар. Агроном топширди* каби. *Қиёс. Тескари тартиб.*

У

УВУЛЯР УНДОШ (лот. uvula — кичик тил). Ҳосил бўлишида кичик тил фаол иштирок этадиган ундошлар.

УЗУАЛ МАЪНО (лот. usus — одат, қоида). Сўзда луғавий сифатида бор, умум томонидан қабул этилган, умум қўлланишдаги маъно. Мас., *бош сўзининг «тананинг бўйиндан юқори қисми», «бошлиқ», «рахбар» маънолари; катта сўзининг «ҳажм, ўлчами нисбатан ортиқ, улкан», «ёш жиҳатдан ортиқ» маънолари узуал маънолардир. Қиёс. Окказионал маъно.*

УЗУС (лот. usus — одат, қонда). Сўзшакл, фразеологизм, тузилма ва ш.книнг тил эгалари томонидан тўғри ва мақбул деб топилган қўлланиш.

УМЛАУТ (нем. Umlaut — унлини алмаштириш). Сўздаги унлиларнинг грамматик шакл ясаш воситаси сифатида алмашинуви. Бу ҳодиса, мас., немис тилида **а, о, у** унлиларининг юмшашида кўринади. Ўзбек тилининг айрим шеваларида, мас., Наманган вилоятидаги шеваларида умлаут ҳодисаси учрайди.

УМУМ ЗАМОН (УМУМИЙ ЗАМОН). Ҳаракатнинг замон нуқтаи назаридан, яъни ўтган, ҳозирги ва келаси замонга нисбатан умумий тарзда бўлиши. Бунда ҳаракатнинг бажарилиши бирор замон (ўтган, ҳозирги ёки келаси замон) билан чегараланмайди. Ўзбек тилида бу маъно ҳозирги-келаси замон шакли орқали ифодаланади: *сезишди, сезилмайди* каби: *Қўрққанга қўша кўринади* (Мақол), *Тентак тўрини бермайди* (Мақол). *Қинғир иш қирқ йилда дам биллинади* (У. Усмонов). **Қ. Ҳозирги-келаси замон феъли.**

УМУМИЙ КАТЕГОРИАЛ МАЪНО — қ. Категориял маъно.

УМУМИЙ ЛУФАТ. Сўзлашда адабий тилнинг барча кўришиларига оид ҳамма лексик қатламлар акс этадиган луфат. Бундай луфатларнинг номда бирор жиҳатдан чегараланишни кўрсатувчи сўзлар бўлмайди. Улар ўз вазифасига (мақсадига) кўра номланади: *русча-ўзбекча луфат, илмолу луфат, имло луфати* ва б. **Қиёс. Махсус луфат.**

УМУМИЙ СЕМА. Бир семантик майдондаги семемаларнинг туташтирувчи семаси. Мас., *поячи, оқалоқ, чўзиқ* кабилардаги «меъёр» семаси; *чопмоқ, оқмоқ, сакратиқ* кабилардаги «ҳаракат» семаси.

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг, хусусий тилшуносликдан фарқли ҳолда, тилни умуман инсонга хос ҳодиса сифатида ўрганувчи бўлими. Умумий тилшуносликнинг асосий вазифаси дунё тилларига хос энг умумий белги-хусусиятларни аниқлаш ва ёритишдир. **Қ. Тилшуносликка кириш. Қиёс. Хусусий тилшунослик.**

УМУМИЙ ФОНЕТИКА. Тилшуносликнинг турли тиллар материали асосида нутқ товушларининг ҳосил бўлиши, урғунинг табиати, бўғин тузилиши, тил товуш томонининг грамматик тизимга муносабати каби умумназарий масалаларни ўрганувчи бўлими.

УМУМЛАШТИРУВЧИ БЎЛАК. Уюшиқ бўлақлар учун умумий бўлган тушунчани ифодаловчи, уларни умумлаштирувчи бўлак (сўз ёки сўз бирикмаси): *Ҳамма нарса: жонли, жонсиз уйқуда* (Саид Аҳмад): *Тўрт отлиқ: Ботирли, Бўронбек. Қамчи, Утап араваларни кузатиб бордилар* (Ҳ. Фулом).

УМУМЛАШТИРУВЧИ СЎЗ — қ. Умумлаштирувчи бўлак.

УНДАЛМА. Сўзловчининг нутқи қаратилган бошқа бир шахс

ёки предметни билдирадиган сўз ёки сўз бирикмаси. Ундалма гап бўлаклари билан грамматик алоқада бўлмайди. Бу вазифада киши номлари, кишиларнинг лавозими, унвони, қариндошлиги ва ш. к.ларни билдирувчи атамалар, географик номлар ва б. келади: *Хўш, Темир Мирдонов, бу гапга сиз нима дейсиз?* (Яшин). *Уртоқ раис, менинг ёшим сиздан беш ёш кичик.*

УНДАШ ГАП. Бош бўлагини ёки гапнинг ўзи шахс номи билан ифодаланган ундалма-гап. Бундай гапларни қўллаш орқали сўзловчи нутқ қаратилган шахсни аташ (чақириш) билан бирга, шодлик, ғазаб, дўқ, пичинг, ўлкалаш каби маъноларни ҳам ифодалайди: *Мадумар, Мадумар қаллоб! Чиқ бу ёққа* (М. Исмоилий). *Гуласал, Гулим!* (К. Яшин). *Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!* (А. Қодирий).

УНДОВ. Ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб, ҳайдаш, чақириш каби маъноларни билдирувчи, гап бўлаклари билан грамматик боғланмайдиган сўзлар туркуми на шу туркумга оид муайян сўз: *оҳ, вой, бе, ҳай-ҳай, ура, ҳай, бех-бех* кабилар. Ундовлар асосий хусусиятларига кўра икки турга бўлинади: 1) эмоционал ундов (к.); 2) буйруқ-хитоб ундовлари (қ.).

УНДОВ БЕЛГИСИ. Бу тиниш белгиси (!) асосан қуйидаги ҳолларда қўйилади: 1) ундов гаплар охирида: *Унсин учун, бечора қиз учун бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш мотам!* (Ойбек); 2) буйруқ гаплар охирида: *Онакки қўлингда тутсанг, синглингни бошиңда тут!* (Ойбек); 3) гап бошида келиб, ҳис-ҳаяжон билан айтилган ундалмалардан сўнг: *Жамила! Бас, тур ўрнингдан!* (Ҳ. Ҳақимзода).

УНДОВ ГАП. Фикр билан бирга сўзловчининг воқеликка бўлган турлича эмоционал муносабатини, ички ҳис-ҳаяжонини ифодаловчи гап. Ундов гаплар ўзига хос конструктив унсурларга, мас., ўзига хос ундовлар, олмошлар, ундов оҳанги кабиларга эга бўлади: *Эркимиз, озодлигимиз йўқолмасин* (Ҳ. Фулом). *Кечки салқин тушиши билан бошланган шабадада боғни кезиш-нақадар нашъали! О, нақадар юракка яқин ва қимматли ажойиб ўлка!* (З. Фатхуллин).

УНДОВЛАР НАЗАРИЯСИ. Тилнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги қадимги назариялардан бири бўлиб, бу назарияга кўра, тил ғайриихтиёрий эмоционал қичқириқлар асосида пайдо бўлган.

УНДОШЛАРНИНГ ЖАРАНГЛИЛАШУВИ. Маълум фонетик сабабга кўра, жарангсиз ундошнинг ўзи билан жуфтлик ҳосил қилувчи жарангли ундошга алмашиниши. Мас., к нинг г га ўтиши; *юраги (юрак+и)*; қ нинг ф га ўтиши: *қишлоғимиз (қишлоқ+имиз)* каби. *Қиёс.* Ундошларнинг жарангсизлашуви.

УНДОШЛАРНИНГ ЖАРАНГСИЗЛАШУВИ. Маълум фонетик сабабга кўра, жарангли ундошнинг ўзи билан жуфтлик ҳосил қилувчи жарангсиз ундошга алмашиниши. Мас., б ундошнинг *китоб, бориб* каби сўзларда п талаффуз этилиши (*китоп,*

борин); жарангли д ундошининг т га айланishi: *дот (дод), март (мард)* каюн. *Қисс.* Ундошларнинг жаранглилашуви.

УНДОШЛАРНИНГ ҚАТТИҚЛИГИ. Палатализациянинг йўқлиги тин товуш тембрининг юмшоқ ундошлардагига писбатан лича наслиги.

УНДОШЛАР ТИЗИМИ. Тилнинг ундош товушлар мажмуи, уларнинг хусусият ва муносабатлари.

УНДОШ ТОВУШ. Оғиз бўшлиғида турли тўсиқларга учраб пайдо бўладиган, таркиби фақат шовқиндан ёки овоз ва шовқиндан иборат товуш. Уларнинг талаффузида ҳаво оқими сирғалиб ёки портлаб чиқади. Бу ҳаво оқими ун пайчаларини титратиб ёки титратмай ўтади ва ҳ. Ана шулар натижасида турли жиҳатдан бир-биридан фарқли ундош товушлар ҳосил бўлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундошлар 25 та: б, в, г, д, ж, қориниқ ж, з, й, к, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, г, ҳ.

Ундош фонемалар қуйидаги нуқтай назарлардан тасниф қилинади: 1) овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра; 2) ҳосил бўлиш ўрнига (нутқ аъзоларининг иштирокига) кўра; 3) ҳосил бўлиш усулига кўра; 4) палатализацияга кўра.

Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра ундош икки асосий турга бўлинади: 1) сонорлар - - қ. **Сонор ундош**; 2) шовқинчилар - қ. **Шовқинли ундошлар.**

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундошлар учга бўлинади: 1) л а б ундошлари (қ), 2) тил ундошлари (қ); 3) бўғиз ундоши (қ)

Ҳосил бўлиш усулига кўра ундошлар тўртга бўлинади: 1) поргловичлар (қ, порглович ундош); 2) сирғалувчилар (қ, сирғалувчи ундошлар); 3) титроқ товуш (қ.); 4) аффриката (қ.).

УНЛИЛАРАРО УНДОШ. Икки унли орасида келган ундош: *ота, она* каюн

УНЛИЛАР ГАРМОНИЯСИ — айн. Сингармонизм.

УНЛИЛАР ТИЗИМИ. Тилнинг унли товушлар мажмуи, уларнинг хусусият ва муносабатлари.

УНЛИ ТОВУШ. Оғиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамай ҳосил бўладиган, таркиби овоздан иборат (шовқин деярли иштирок этмайиши) товуш. Ўзбек адабий тилида 6 та унли фонема бор: п, в, а, о, у, ў. Унлилар дастлаб тилнинг ҳаракати ва лабнинг ҳолати (иштироки) нуқтай назаридан турларга ажратилади. Тилнинг ҳаракатида икки ҳодиса фарқланади: 1) тилнинг ётиқ (билма) ҳаракати; 2) тилнинг тик ҳаракати. Тилнинг ётиқ (билма) ҳаракатида ҳосил бўлиш ўрнига кўра унлилар икки турга бўлинади: 1) тил олди ёки олди қатор унлилари (қ.); 2) тил орқа ёки орқа қатор унлилари (қ.).

Тилнинг тик ҳаракатига кўра унлилар уч турга бўлинади:

1) юқори кўтариллиш унлилари (а); 2) ўрта кўтариллиш унлилари (қ.); 3) қуйи (паст) ифтибор тариллиш унлилари (қ.).

Лабиинг ҳолати (иштироки)га кўра унлилар иккига бўлинади: 1) лабланган унлилар (қ.); 2) лабланмаган унлилар (қ.).

Ҳосил бўлишида оғиз бўшлиғининг кенг ёки тор бўлишига қараб унлилар уч турга бўлинади: 1) кенг унли (қ.); 2) ўрта (ўрта-кенг) унлилар (қ.); 3) тор унлилар (қ.).

Товушнинг ҳосил бўлишида кетадиган вақтнинг миқдорига кўра унлилар икки турга бўлинади: 1) чўзиқ унли (қ.); 2) қисқа унли (қ.).

УН ПАЙЧАЛАРИ. Бўғизда горизонтал (қўндаланг) тортилган икки эластик мускуллар боғлами. Ун пайчалари эластик бўлиб, узайиши ёки қисқариши, шунингдек, таранглашиши ёки бўшашиши мумкин. Ун пайчаларининг титраши натижасида овоз ҳосил бўлади.

УНУМЛИ АФФИКСЛАР — қ. Маҳсулли аффикслар.

УНУМСИЗ АФФИКСЛАР — қ. Маҳсулсиз аффикслар.

УРҒУ. Турли фонетик воситалар (мас., овозни кучайтириш) орқали бўғин ёки сўзни ажратиш, шу ажратишга хос кучли талаффуз. Ажратиш объектига кўра урғунинг икки тури фарқланади: 1) сўз урғуси (қ.); 2) фраза урғуси (қ.). Акустик-артикуляцион хусусиятига кўра урғунинг икки тури фарқланади: 1) экспиратор урғу (қ.); 2) мусиқий урғу (қ.).

Кўп бўғинли сўзларда, бош урғудан ташқари, иккинчи даражали урғу ҳам бўлади.

УРҒУЛИ УНЛИ. Сўздаги урғу тушган унли.

УРҒУСИЗ БҒИН. Урғу тушмаган (урғу олмаган) бўғин.

УРҒУСИЗ УНЛИЛАР. Урғули бўғин олди ёки кетидаги, турли даражадаги редуция билан талаффуз этиладиган унлилар.

УСЛУБ. 1. Тил унсурларининг маълум вазифа бажаришига боғлиқ ҳолда бирлашадиган, тил бирликларининг ўзаро танланиши, бирикиши ва ш. к. билан ажралиб турувчи тизимлар: *Тил услублари. Функционал услублар.*

2. Тил воситаларидан фойдаланишнинг маълум бир ёзувчи, асар, жанр учун хос бўлган усуллари мажмуи: *Ойбек услуби. Фельетонлар услуби.*

3. Тил воситаларининг экспрессив-услубий белги асосида танланиши (сайланиши); нутқнинг сўз қўллаш ва синтаксис меъёрларига мос ҳолда тузилиши: *Расмий услуб. Китобий услуб. Оддий услуб. Академик услуб.*

УСЛУБИЙ БЕЛГИ. Тил бирлигининг услубий жиҳатдан ўзига хослигини кўрсатувчи белги-аломати.

УСЛУБИЙ БУЁҚ. Сўзнинг луғавий маъносига услубий жиҳатдан қўшимча тарздаги маъно нозиклиги. Мас., *дўндирмақ* сўзнинг *бажармоқ* сўзидан, *кетворган* сўзнинг *келишган* сўзидан фарқли маъно нозиклиги шу сўзларга хос услубий бўёқдир.

УСЛУБИЙ МЕЪЁР. Услубий талабларга мос ҳолда, аффикс танлашни, сўзларни ўзаро боғлашни белгилловчи меъёр. Мас., *ўқимоқда, ўқияжак* каби шакл ясалиши умумнутқда эмас, балки расмий нутқдагина ўришли бўлади.

УСЛУБИЙ СИНОНИМЛАР. Маълум бир услубга оидлиги, услубий бўёғи билан ўзаро фарқланадиган синонимлар. Мас., *нур, ёғду, зиё* синонимлари. *Қиёс. Идеографик синонимлар.*

УСЛУБИЙ ТАҲЛИЛИ Матанинг, унинг қисмларининг нутқ услубларидан қайси бирига оидлиги, бу оидликни белгилловчи омиллар ва шу кабиларни белгиллаш нуқтаи назаридан бўладиган таҳлил.

УСЛУБИЯТ. Тил бирликлариининг услубий имконият ва хусусиятлари, функционал услубий, эмоционал-экспрессив бўёғи, шунингдек, нутқда тил воситаларини мақсадга мувофиқ тарзда танлаш ва қўллаш ҳақиқдаги вазелимот. Қ. *Услуб.*

УСЛУБЛАРАО ЛЕКСИКА. Турли услубларда қўлланадиган, одатда услубий синонимларига эга бўлмайдиган сўзлар. Мас., *китоб, тош, қорғол, уч, оғи, сен* ва б. *Қиёс. Бетараф лексика.*

УСЛУБШУНОСЛИК. Тилшуносликнинг турли услубларни ўрганувчи соҳаси.

УЧИНЧИ ШАХС. Сўзловчи ва тилловчидан ўзга шахс. Бу маъно қуйидагича ифодланади: 1) III шахс кишилик олмошлари билан: *у, улар*; 2) балик категориясининг шакллари билан: *дўсти, ўйи, укаси*; 3) шахс-сон категориясининг III шахс шакллари билан: *келди, тамомлади, билади, ишлайди, келяпти* каби.

УЮШИҚ АНИҚЛОВЧИЛАР. Предметларнинг бир турдаги белгиларини (ранг тусини ё маза-таъмини, ёки сон-миқдорини ва ҳ.) ёки турли белгиларини билдирувчи бирдан ортиқ уюшиқ ҳолдаги аниқловчилар. Аниқловчининг учала тури (сифатловчи, қаратувчи ва изоҳловчи) уюшиқ ҳолда қўллана олади, яъни бир гапда уюшиқ сифатловчилар ё уюшиқ қаратувчилар, ёки уюшиқ изоҳловчилар бўлиши мумкин: *Остонада паст бўйли, озғин, унда тўнли, оёғига эски калиш кийиб олган, оқ сурп нитони тиззасидан пастга тушиб турган бир чол турарди (Ҳ. Фулом). На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса.. (А. Қодирий).*

УЮШИҚ БУЛАКЛАР. Гапда бир хил сўроққа жавоб бўлиб, бир хил синтактик вазифани бажариб, тенг боғловчилар ёки санаш оҳанги билан боғланган бўлақлар (гапнинг бир хил бўлақлари). Гапнинг барча бўлақлари уюшиқ бўла олади. Қ.

Уюшиқ эгалар, Уюшиқ кесимлар, Уюшиқ тўлдирувчилар, Уюшиқ аниқловчилар, Уюшиқ ҳоллар.

УЮШИҚ КЕСИМЛАР. Бир ёки бир неча эгага баравар тобе бўлган кесимлар: *Низорхоним Қўқоннинг кўп хотинларига қараганда сабрли ва қаноатли экан* (А. Қодирий).

УЮШИҚ ТЎЛДИРУВЧИЛАР. Тўлдирилмишга бир хил маъно ҳамда бир хил грамматик алоқа усули ва воситаси билан боғланган тўлдирувчилар: *Бек Қўршермат келганини, унинг қишлоқ йўлига чиқиши ҳақидаги буйруғини Раҳмонқулга сўзлаб берди* (Ҳ. Ғулом).

УЮШИҚ ЭГАЛАР. Бир содда гап таркибида бирдан ортиқ келган эгалар: *Ишчилар, деҳқонлар... халқнинг эркин нафас олиши учун қон тўқдилар* (Ҳ. Ғулом).

УЮШИҚ ҲОЛЛАР. Бир мазмун муносабатини (мас., ўрин, пайт, мақсад ва ҳ.) билдирувчи бирдан ортиқ ҳол: *Томлардан, ивиган деворлардан буғ кўтарилга бошлади* (Саид Аҳмад).

Ф

ФАЗАЛИ ФЕЪЛ — қ. Босқичли феъл.

ФАМИЛЬЯР ЛЕКСИКА (лот. *familiaris* — оила, уй шароитидаги). Бетакаллуф, эркин суҳбатда (муомалада) ишлатиладиган лексика.

ФАОЛ ЛУҒАТ. Муайян тилда сўзлашувчилар тушунадиган ва ишлатадиган, фаол равишда қўллайдиган сўзлар.

ФАОЛ НУТҚ АЪЗОЛАРИ. Товуш ҳосил бўлишида асосий ишни бажарадиган, фаол ҳаракат қиладиган аъзолар: тил, лаб, юмшоқ тагглай ва б. Қиёс. Нофаол нутқ аъзолари.

ФАОЛ ТУЗИЛМА. Ҳаракат субъекти эга орқали, ҳаракат объекти эса тўлдирувчи орқали ифодаланган тузилма: *Тўғонбек қамчин дастаси билан унинг суякдан иборат елкасини туртди* (Ойбек). *Додхо дарчани зичлаб ёнди* (А. Қаҳҳор). қ. Тузилма. Қиёс. Нофаол тузилма.

ФАРИНГАЛ УНДОШ (юн. *pharynx, pharyngos* — бўғиз). Тил негизи билан бўғизнинг орқа қисми оралиғида ҳаво йўлининг торайиши билан (бўғиз бўшлиғининг фаол иштироки билан) ҳосил бўладиган ундош. Мас., ўзб. ҳ ундоши.

ФАРҚЛАШ ВАЗИФАСИ. Тил бирлигининг (фонеманинг) ифодалаш ва фарқлаш вазифаси. Мас., *кел — кул, от — ит, бол — бор* ва б.

ФАРҚЛОВЧИ СЕМА. Кўп маъноли сўз семемаларидан ҳар бирининг ўзига хос бўлган, улар семемасини бир-биридан фарқлайдиган сема. Мас., *ака, ука* сўзлари катта-кичиклик семаси

билан; *она, ака* сўзлари жинс семаси билан фарқланади. Қиёс. Интеграл сема.

ФЕЪЛ. Ҳаракат билдирувчи сўзлар туркуми. Грамматикада ҳаракат жуда кенг тунумчага эга бўлиб, у *югурмоқ, сакрамоқ, ухламоқ, йиғламоқ, севмоқ, ўйламоқ, тинчимоқ, кўнаймоқ, қуримоқ, совимоқ* ва шу каби феъллар билдирадиган ҳаракат ҳодисаларни назарда тутилади.

ФЕЪЛ БОШҚАРУВИ. Ҳоким қисми феъл билан ифодаланган бошқарув алоқаси: *оинга чиқмоқ, меҳмонларни кузатмоқ, пичоқ билан кесмоқ* каби. Қ. Бошқарув алоқаси. Қиёс. От бошқаруви.

ФЕЪЛ ВИДЛАРИ — қ. Вид категорияси.

ФЕЪЛ ЗАМОНИ — қ. Замон категорияси.

ФЕЪЛ-КЕСИМ. Соғди тилларда тусланишли феъл шакли билан ифодаланган кесим: *Конкрет таббирларингизни айтганим, нима қилаётибсиз, нима қиламоқчисиз* (С. Анорбоев). *Эъзозхон Қумрига ёшли кўларни оини тикилди* (Ҳ. Фулом). Қиёс. От-кесим.

ФЕЪЛ КҮМАКЧИЛАР. Феълнинг бирор функционал шаклидан келиб чиққан (келимо чиқаётган) кўмакчилар: *қараб, тортиб, бошлаб, қараганида* ва б.: *Унинг мўлжалига кўра Сиддиқжон яна қасим ичини, юрдоғ қистани керак эди* (А. Қаҳҳор). *Дехқонлар тўдаси қишлоққа қараб югурди* (С. Айний). *...кўп ҳим ҳошимини бўлмаган залми киришди бошлаб кўпчи равишида сизни бошқарган бир фикр қўлга олган эди* (П. Турсун).

ФЕЪЛ МАЙЛИ — қ. Майл категорияси.

ФЕЪЛНИНГ БИРГАЛИК ШАКЛИ — қ. Биргалик нисбати.

ФЕЪЛНИНГ ОТ ШАКЛИ. Феълнинг ҳаракат номини билдирувчи, атрибутини наифада қўлланувчи тусланишсиз шакли (ҳаракат номи, сифатдош).

ФЕЪЛНИНГ ТУСЛАНИШЛИ ШАКЛИ. Тусланиш тизимига мансуб бўлган, яъни майл, замон, шахс-сон маъноларини ифодалайдиган ва гапта кесим вазифасида келадиган феъл шакли: *ёзяман, ёзгансан, ёзгани; ёзмоқчиман, ёзмоқчисан, ёзмоқчи ёзай, ёз, ёзин; ёшам, ёшанг, ёша* каби. Қиёс. Феълнинг тусланишсиз шакли.

ФЕЪЛНИНГ ТУСЛАНИШСИЗ ШАКЛИ. Тусланиш тизимига эга бўлмаган, майл, шахс-сон каби маъноларни ифодаламайдиган феъл шакли. Ҳаракат номи, сифатдош, равишдош кабилар феълнинг тусланишсиз шакллари ҳисобланади: *ёзмоқ, ёзадиган, ёзгунча* каби. Қиёс. Феълнинг тусланишли шакли.

ФЕЪЛНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ШАКЛЛАРИ. Феълнинг маълум грамматик маъно ифодалайдиган ва маълум синтактик вазифага эга бўлган шакллари. Феълнинг асосий функционал шакллари қуйидагилар: 1) сифатдош (қ.); 2) равишдош (қ.); 3) ҳаракат номи (қ.).

ФЕЪЛ НИСБАТИ — қ. Нисбат категорияси.

ФЕЪЛ СУЗ БИРИКМАЛАРИ. Ҳоким қисми феъл билан ифодаланган сўз бирикмалари. Мас., *паркни айланмоқ, пахта термоқ, тез юрмоқ, яхши тушунтирмоқ* каби. Қиёс. От сўз бирикмалари.

ФИГУРАЛ МАЪНО. Воқелик билан бевосита боғланмайдиган, парса, белги, ҳаракатнинг номига айланмаган маъно. Фигурал маъно воқелик билан номловчи маъно орқали боғланади. Мас., *шира, тил сўзларининг қуйидаги гаплардаги маъноси фигурал маъно ҳисобланади: Овознинг шираси қочган, кексалик...* (А. Мухтор.) *Рустам деҳқончиликнинг тилини яхши ўрганган* (Ойбек). Қиёс. Номловчи маъно.

ФИЛОЛОГИК ЛУҒАТ — қ. Лингвистик луғат.

ФИЛОЛОГИЯ (юн. philo — севаман + logos — сўз, билим). Бирор халқнинг тил ва адабий ижодда ўз ифодасини топган маданиятини ўрганувчи фанлар мажмуи: *Антик филология. Ўзбек филология.*

ФЛЕКСИЯ (лот. flexio — эгиш, буриш; ўзгартиш). Бир неча грамматик маънони бир йўла ифодалайдиган шакл ясовчи морфема (Рус тилшунослигида «оқончанше» деб юритилади). Ўзакнинг морфологик ўзгариши. Икки флексия деб ҳам аталувчи бу ҳодисада сўз ўзагидаги фонемаларнинг алмашиши грамматик шакллarning ҳосил бўлишига, ҳатто сўз ясалишига хизмат қилади. Мас., араб тилидаги *мақтаб, мактуб, китоб, котиб* сўзларини қиёсланг.

ФЛЕКТИВ ТИЛ. Грамматик маънолар флексия йўли билан ифодаланмайдиган тил. Флексив тилларга ҳинд-европа ва сом тиллари оналари киради. Қиёс. **Агглютинатив тиллар.**

ФОН — қ. Фона.

ФОНА. Фонеманинг сўзшакл таркибида қатнашаётган кўриниши. Турли сўзшаклларда ишгирок этаётган бундай фоналар аллофонани ташкил этади. Мас., *келади* сўзшакли таркибида олти фона иштирок этиб, булардан ҳар бири бошқа-бошқа фонеманинг шу сўз таркибида қатнашувчи вакилидир.

ФОНЕМА (юн. phoema — товуш). Тил моддий томонининг энг кичик бирлиги, фарқловчи фонологик белгиларнинг барқарор йиғиндиси.

ФОНЕМАНИНГ ВАРИАНТИ. Фонеманинг нутқ оқимида ёндош товушлар таъсирида пайдо бўладиган кўриниши. Фонеманинг вариантлари маънони фарқламайди ва шу тилда сўзлашувчиларнинг айни сўз маъносини тушунишига ҳалал бермайди. Мас., ўзбек тилидаги *билди, ичди* сўзларининг биринчи бўғинидаги **и** билан иккинчи бўғинидаги **и** нинг талаффузи бир хил эмас. *Қиш, қизғин* сўзларидаги **и** товуши *билди, ичди* сўзларидаги **и** товушидан фарқланади. Лекин буларнинг ҳаммасидаги **и** бир фонема, бир фонеманинг вариантлари ҳисобланади. **Қ. Аллофона.**

ФОНЕМАНИНГ КОНСТИТУТИВ БЕЛГИЛАРИ. Фонеманинги сўздаги позициясига боғлиқ бўлмаган, доимий белгилари.

ФОНЕМАНИНГ ФАРҚЛОВЧИ БЕЛГИЛАРИ. Бир фонеманинги бошқа фонемага қарама-қарши қўйилувчи фарқли белгиси. Мас., фонеманинги жарангли-жарангсизлик, лаблашган-лаблашмаганлик каби белгилари.

ФОНЕМАТИК ТРАНСКРИПЦИЯ. Фақат фонемаларнигина ҳисобга олиш учун ишлатиладиган транскрипция. Қийс. **Фонетик транскрипция.**

ФОНЕМА ҚАТОРИ. Лайпан бир морфемада фонеманинги кучли ва унга эквивалент бўлган кучсиз вариантларидан иборат қатори. Мас., рус. *вода* (сув) сўзидаги **о** фонемасининги *воды* — *водѝ* — *водяная* сўзларидаги кучли ва кучсиз вариантлари бир фонема қаторини ташкил этади.

ФОНЕМИКА. 1. Фонологиянинг фонлар ва уларнинг сегмент қатори бирлиги сифатида фонемаларга бирлашувини ўрганувчи қисми.

2. айн. **Фонология.**

ФОНЕТИКА (юн. *phonetike* — товушга оид < *phono* — товуш).

1. Тилшуносликнинг нутқ товушларининги ҳосил бўлиш усулларини ва акустик хусусиятларини; бўғин, нутқнинг пауза билан ажралувчи қисмлари ва ш. к. ларини ўрганувчи бўлими. Тилнинг товуш таркибинини ўрганишда ўз олдига қўйган мақсадига кўра фонетиканинги қуйидаги турлари фарқланади: 1) умумий фонетика (қ.); 2) тарихий фонетика (қ.); 3) қиёсий фонетика (қ.); 4) экспериментал фонетика (қ.).

2. Маълум тилга хос товушларининги артикуляцион (физиологик) ва акустик хусусиятлари, муайян тилнинг фонетик тузилишини; *Ўзбек тили фонетикаси*. *Рус тили фонетикаси*.

ФОНЕТИК АЛМАШИНИШ. Тилдаги фонетик қонуниятлар асосида бўладиган товуш алмашилиши. Бундай алмашилиш товушнинг позицияси билан боғлиқ бўлади ва морфеманинги фонема таркибини ўзгартирмайди. Мас., *тес* (*тез*), *тук* (*туг*) ва б.

ФОНЕТИК БИРЛИК. Нутқ товуши ва шунга асосланадиган ҳодисалар: *бўғин* (қ.), *урғу* (қ.) ва б.

ФОНЕТИК ВОСИТАЛАР. Сўз, мазмун кабиларини фарқлаш учун хизмат қилувчи фонетик ҳодисалар. Қуйидагилар шундай хусусиятга эга: 1) нутқ товушлари (қийс.: сув—сев); 2) сўз урғуси (қийс.: қушча—қўшча, янги—янги); 3) фраза урғуси (қийс.: дўстим келди—дўстим келди); 4) интонация (қийс.: *сен борсан* — *сен борасан?*).

ФОНЕТИК МЕЪЁР. Фонетик бирликнинг (фонеманинги) адабий тил қоида-талабларига мос ҳолда фойдаланишини белгиловчи меъёр.

ФОНЕТИК РАЗБОР — қ. **Фонетик таҳлил.**

ФОНЕТИК СУЗ. 1. Мустақил сўз билан ёрдамчи сўзнинги

бир ургу остига бирлашиб; бир сўздек айтилиши. Мас., *йиши*, (*ўзи ҳам*), *симминам* (*сен билан*), *борганакан* (*борган экан*) ва б.

2. Сўз фонетиканинг ўрганиш объекти сифатида. Сўзшаклнинг ифода плани. *Қиёс. Лексик сўз. Морфологик сўз. Фонологик сўз.*

ФОНЕТИК ТАҲЛИЛ. Сўзнинг фонетик тузилиши, фонетик тузилишида юз берадиган ўзгаришлар, фонетик жараёнлар, товуш ва ҳарф, сўз урғуси, бўғин ва ш.к. нуқтаи назарлардан бўладиган таҳлил.

ФОНЕТИК ТРАНСКРИПЦИЯ. Нутқни ёзишнинг махсус усули бўлиб, нутқнинг товуш томони унинг талаффузига тўла мос ҳолда акс эттирилади. Бундай ёзув усулидан илмий мақсадларда фойдаланилади. Мас., ўзбек шеваларининг фонетик хусусиятларини акс эттириш учун шундай ёзув усулидан фойдаланилади: *соғъи хэлэнг, эбдёнъ, энэсь... рэйс волдъ. Қиёс. Фонологик транскрипция.*

ФОНЕТИК ЎЗГАРИШ. Сўзнинг фонетик тузилишида бўладиган ўзгариш; фонетик ўзгачалик юз бериши. Мас., *саргаймоқ* сўзи асли *сарғармоқ* бўлган, яъни *сарғармоқ* сўзида фонетик ўзгариш — рнинг й га айланиши (ўзгариши) юз берган.

ФОНЕТИК ҚОНУН. Фонетик мувофиқликлар, фонетик ўзгаришларнинг изчиллиги ва ўзаро боғлиқлиги. Мас., урғусиз унлининг редукцияга учраши қонуни, сўз охирида жарангли ундошнинг жарангсизланиши қонуни ва б.

ФОНИКА (*юн. phonikos*— овозли, жарангдор). Услубшуносликнинг бир бўлими. У нутқ товушларининг ва тилдаги бошқа фонетик воситаларнинг эстетик ва эмоционал вазифаларини ўрганади.

ФОНОГРАММА (*юн. — phone*— овоз + *грамма*— ёзув, ёзиш). Сўз ва морфемаларнинг товуш қобигини фарқлашга хизмат қила олувчи нутқ товушлари учун олинган шакл. *Қиёс. Идеограмма.*

ФОНОГРАФИК ЁЗУВ. Товушларни ҳарфлар ёрдамида акс эттирадиган ёзув.

ФОНОЛОГИЗАЦИЯ. Фонема вариантининг фонологик хусусиятларга эга бўлиши, фонема вариантининг тил товуш тизимининг семиологик релевант унсурига айланиши.

ФОНОЛОГИК БИРЛИК — қ. Фонема.

ФОНОЛОГИК ОППОЗИЦИЯ. Фонемалэрнинг фарқловчи белгилари асосида бир-бирига қарама-қарши қўйилиши.

ФОНОЛОГИК ПОЗИЦИЯ. Фонеманинг унинг семиологик (дифференциациялаш) вазифасини белгилашда асос бўлувчи ҳолати. Фонологик позициянинг кучли ва кучсиз типлари фарқланади. Қ. Кучли позиция. Кучсиз позиция.

ФОНОЛОГИК СЎЗ. Фонологиянинг ўрганиш объекти бўлган (фонологик жиҳатдан ўрганиш объекти қилиб олинган) сўз. *Қиёс. Морфологик сўз. Фонетик сўз.*

ФОНОЛОГИК ТИЗИМ. Тилдаги барча фонемаларнинг ўзаро алоқа ва боғланишига асосланувчи тизим.

ФОНОЛОГИЯ (*юн.* phone — товуш, овоз + logos — сўз, таълимот). Тилшуносликнинг нутқ товушларини сўз ва морфемаларининг товуш қобилигини фарқловчи восита сифатида ўрганувчи соҳаси.

ФОНОСТИЛИСТИКА. Услубшуносликнинг нутқ товушларининг тилнинг таъсирчан воситаси бўлиб хизмат қила олаш усуллари ва қонуниятларини ўрганувчи бўлими.

ФОНОТАКТИКА. Фонемаларнинг сўз ёки морфема таркибидagi турли позицияларда ёна-ён кела олишини белгиловчи қондалар.

ФОРМАЛ ГРАММАТИКА. Гап қурилишида шаклий ифодага эга бўлган муносабатларинингна ўрганувчи грамматика.

ФОРМАНТ (*лот.* formans, formantis — ясовчи). Сўз ясовчи ва шакл ясовчи бирлигининг (асосан аффиксининг) умумий номи. Мас., *камҳосил, камқатнов* сўзларидаги *кам*; *шахматчи, ҳосилдор* сўзларидаги *-чи, -дор* формант ҳисобланади. қ. Сўзнинг сўз ясалиш тузилиши. Сўз ясовчи аффикс. Шакл ясовчи аффикс.

ФОРМАТИВ. Сўз шаклини ҳосил қилувчи аффикс ёки ёрдамчи сўз. Мас., сифатнинг озаётирма даража шаклини ясовчи *роқ* аффикс (*яшироқ, кенроқ*), феълнинг «қодирлик» маъносини ифodalovchi аналитик шаклини ясовчи *ол* кўмакчи феъли (*йиш олмоқ, бажари олмоқ*) ва б. Ҳ. **Формант. Ўрдамчи сўзлар.**

ФРАЗА (*юн.* phrase — ифода, нутқ ўрами). 1. Нутқнинг алоқа қилиш бирлиги сифатидаги энг кичик мустақил бирлиги. Бундай бирлик одатда танга тенг бўлади ва буида «фраза» термини «танг» терминиши мос келади.

2. Энг катта фонетик бирлик фикр тугаллигига эга, алоҳида оҳанг ёрдамида бирланган ва ўзинга ўхшаш бирликлардан тўхтаб орқали ажратилган жумла.

ФРАЗА УРҒУСИ. Маъно жиҳатидан муҳим бўлган нутқ тақтис (синтагма) урғу ёрдамида ажратилиш. Фраза урғуси айни вақтда фонетик синтактик вазифа бажаради; сўзларини такт ва фразаларга бирлаштиради.

ФРАЗЕОГРАММА (*лот.* phrasis — ибора, нутқ ўрами + грамма — ётув белгиси) — *айн.* Фразеологик бирлик.

ФРАЗЕОЛОГИЗМ — *айн.* Фразеологик бирлик.

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИК. Тузилишига кўра сўз бирикмасига, танга тенг, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутқ жараёнида яратилмай, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган лугавий бирлик. Турғун бирикмаларнинг образли, кўчма маънога эга тури. Мас., *томдан тараша тушгандай, оёгини қўлига олмоқ, сичқоннинг ичи минг танга* ва б. Фразеологик бирликларнинг одатда уч хил тури кўрсатилади: 1) **фразеологик қўшилма** (қ.); 2) **фразеологик бутунлик** (қ.); 3) **фразеологик чатишма** (қ.).

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ВАРИАНТЛАРИ.

Фразеологик бирликларнинг таркибидаги сўз, маъно грамматик шаклларнинг айнап бир маъно сақлагани ҳолда ўзгариши билан юзага келадиган кўринишлари. Мисол: *кўнглидан чиқармоқ* — *кўнгиладан чиқармоқ*, *юрагидан чиқармоқ* — *юракдан чиқармоқ*, *кўнглидан чиқмоқ* — *кўнгиладан чиқмоқ*, *юрагидан чиқмоқ* — *юракдан чиқмоқ*; *тилга олмоқ* — *тилга олмоқ*, *тилга олинмоқ*; *қайдан шамол учирди* — *қандай шамол учирди* ва б.

ФРАЗЕОЛОГИК БУТУНЛИҚ. Маъноси таркибидаги сўзларнинг маънолари асосида изоҳлаш мумкин бўлган фразеологик бирликлар. Мас., *миси чиқди*, *хамир учидан патир* кабилар.

ФРАЗЕОЛОГИК КАЛЬКА. Ҳақиқат фразеологик бирлигидан қисма-қисм нусха олиш йўли билан ҳосил қилинган фразеологик бирлик. Мас., *бармоқ орасидан қарамоқ* фразеологизми русча *смотреть сквозь пальцы* фразеологизмини калькалаш натижасида ҳосил бўлган. Қ. Калька.

ФРАЗЕОЛОГИК ЛУҒАТ. Тилнинг фразеологияси ақс эттирувчи, фразеологик бирликлардан тузилган луғат. (қ. Ш. Раҳматуллаевнинг 1978 йилда нашр этилган «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати»). Қ. Лингвистик луғат.

ФРАЗЕОЛОГИК ОБОРОТ. — айи. Фразеологик бирлик.

ФРАЗЕОЛОГИК ОМОНИМИЯ. Фразеологик бирликлар ўртасидаги омонимия. Қ. Фразеологик омонимлар.

ФРАЗЕОЛОГИК ОМОНИМЛАР. Талаффузи ва ёзилиши бир хил биттадан ортиқ фразеологик бирлик: *бошига кўтармоқ* (қаттиқ шовқин қилмоқ) — *бошига кўтармоқ* (юксак даражада иззат-ҳурмат қилмоқ).

ФРАЗЕОЛОГИК СИНОНИМИЯ. Фразеологик бирликлар орасидаги синонимия. Қ. Фразеологик синонимлар.

ФРАЗЕОЛОГИК СИНОНИМЛАР. Бир хил маънога эга бўлган, маъно позиклиги, услубий бўёғи ва б. жиҳатдан ўзаро фарқланадиган фразеологик бирликлар. Мас., *оғзига толқон солмоқ* — *мум тишламоқ* каби.

ФРАЗЕОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Фразеологик бирликларнинг луғавий бирлик сифатидаги таҳлили. Қ. Лексикологик таҳлил.

ФРАЗЕОЛОГИК ЧАТИШМА. Маъноси таркибидаги сўзларнинг маъносидан келиб чиқмайдиган, ҳатто унга эид маъно ифодаладиган фразеологик бирликлар. Мас., *оёғини қўлига олмоқ* (жуда тез юрмоқ, югурмоқ) каби.

ФРАЗЕОЛОГИК ҚУШИЛМА. Таркибидаги сўзларнинг лексик маъноси сақланадиган, бири иккинчисининг боғли маъноси ни реаллаштирувчи нутқий мати вазифасини ўтайдиган синтагма. Мас., *қўл кўтармоқ*, *иштаҳаси очилмоқ* каби.

ФРАЗЕОЛОГИЯ (юн. *phrasis* — ибора + *logos* — тушунча, таълимот). 1. Тилшуносликнинг фразеологик бирликларни ўрганувчи бўлими.

2. Тилнинг фразеологик бирликлар мажмуи: *Ўзбек фразеологияси*.

ФРИКАТИВ УНДОШЛАР (лот. *fricatio* — ишқаланиш) — қ. Сирғалувчи ундошлар.

ФУЗИЯ (франц. *fusion* — қўшилиш, туташиш < лот. *fusio* — қуйиш, қуйма). Фонема таркибининг ўзгариши (ёнама-ён фонемаларнинг сингишуви) натижасида фонемалар чегарасининг ноаниқлашуви, бир фонеманинг ҳар икки морфема таркиби учун умумий бўлиб қолиши. Мас., *ўқийётирман* (*ўқий* + *йотирман*) каби.

ФУНКЦИОНАЛ ҚУЧИРИШ. Бир предмет номини бошқа предметга бажарадиган вазифасидаги ўхшашлик асосида кўчириш. Мас., *ўқ*, *қанот* сўзларининг *замбаракнинг ўқи*, *самолётнинг қаноти* бирикмаларидаги маъноси функционал кўчириш асосида ҳосил бўлган.

ФУНКЦИОНАЛ СЕМАНТИКА. Сўз семантикасининг ўзгаришини улар танглатган нарсаларнинг бир хил вазифа бажариши билан изоҳловчи назария. Мас., рус. *перо* (қуш пати) — *перо* (ёзув қуроли).

ФУНКЦИОНАЛ СЎЗЛАР. Ёрдамчи сўзлар ва модал сўзларнинг умумий атамаси.

ФУНКЦИОНАЛ УСЛУБЛАР. Тилнинг илсон флюидитининг у ёки бу соҳаси билан боғлиқ вазифаларига кўра ажратиладиган услублар. Қ. Расмий иш услуби, Илмий услуб, Публицистик услуб, Бадиий услуб, Сўзлашув услуби.

ФУНКЦИОНАЛ УСЛУБШУНОСЛИК. Услубшуносликнинг функционал услубларни ўрганивчи бўлими. Қ. Функционал услублар.

ФУНКЦИОНАЛ ШАКЛ. Сўзнинг маълум бир грамматик маъно (грамматик категорияга хос бўлмаган маъно) ифодаловчи шакли. Мас., отлардаги субъектив баҳо шакллари (*укагинам*, *укажон*) каби, феълнинг сифатдош, равишдош, ҳаракат номи шакллари ва б. Қ. Отнинг функционал шакллари. Феълнинг функционал шакллари. Қиёс. Категориал шакл.

Х

ХАЛҚАРО ТИЛ. Миллатлараро алоқа воситаси сифатида тавсия этиладиган сунғай тил.

ХАЛҚ ЭТИМОЛОГИЯСИ. Ўзлашма ёки ўз тилга оид ҳали ўзлашиб кетмаган сўзга товуш томонидан яқин бўлган ўз сўзга боғлаш; реал фактларга асосланмаган ҳолда, фақат товуш томонининг тасодифий ўхшашлигига кўра ўзича қисмларга ажратиб изоҳлаш. Мас., *қорақат* (бута) сўзини *қора қандга*; *олхўри* сўзини *ол* + *хўри* (тожикча *хўрдан* — емоқ, ичмоқ) га боғлаш. Қиёс. Сохта этимология.

ХАТ БОШИ. Матн (текст)ни янги йўлдан бир ол ўрни (уч харф ўрни) қолдириб бошлан: *хат бошидан сзмоқ*.

ХОСЛИК ШАКЛИ — қ. Қарашлилик шакли.

ХУСУСИЙ ТИЛШУНОСЛИК. Айрим бир тил ҳақидаги фан Мас., русистика — рус тили ҳақидаги фан. *Қиёс. Умумий тилшunosлик.*

Ч

ЧАМА СОН. Ноаниқ миқдорни билдирувчи сонлар. Миқдор соннинг бу тури икки усул билан: аффиксация ва композиция усули билан ҳосил қилинади. Аффиксация усулида чама сонлар саноқ сонларга *-лаб, -гача, -ларча* аффиксларидан бирининг қўшилиши билан ҳосил қилинади: *ўнлаб, юзлаб, саккизгача, йигирма бешгача, ўнларча, мингларча* каби. Композиция усулида чама маъноси сонларни жуфт ҳолда қўллаш билан (жуфт сон шакли орқали) ифодаланади: *беш-ўн (кун), ўн-ўн беш (киши)* каби: *Арслонқул ўн беш-йигирма қадам олдинроқ кириб кетди* (Ойбек).

ЧАППА ЛУҒАТ — қ. Терс луғат.

ЧАСТОТА. Лингвистик ҳодисанинг нутқда оз-кўп учраши.

ЧАСТОТАЛИ ЛУҒАТ. Сўзларнинг қўлланиш миқдори, фоизи ҳақида маълумот берувчи луғат (Мисол учун қаранг: И. А. Қиссен: «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка», Ташкент, 1972).

ЧЕГАРА ШАКЛИ. Отнинг ҳаракат-ҳодисанинг вақт, масофа ёки объект нуқтаи назаридан чегарасини билдирувчи шакли. Бу форма *-гача* аффикси ёрдамида ясалади: *стадион-гача, қишгача, тиззагача* каби: *У станциядан Олтинсойгача бўлган узоқ йўлда бир сўз ҳам айтмай, жим ва маънос келди. Наҳотки нутқда шу вақтгача иш бўлса? (Ҳ. Фулом). Оқ кўйлагининг энгларини билагигача шимарган Аҳмаджон кабинага эгилиброқ кирди-да, рўлга ўтириб, машинани ҳайдаб кетди (Ҳ. Фулом).*

ЧЕГАРА ҲОЛИ. Ҳаракат-ҳолатнинг вақт ёки масофа нуқтан назаридан чегарасини билдирувчи ҳол. Ҳолнинг бу тури отнинг *-гача* аффикси ёрдамида ясалувчи чегара шакли орқали ифодаланади: *Тўғриси айтсам, баҳордан кеч кузгача қишлоқ кишиси учун шароитнинг ўзи топилмайди (О. Мухторов). Бу атрофларга автобус келмас экан, марказгача пиёда кетишга тўғри келади (Х. Тўхтабоев).*

ЧЕТ СЎЗЛАР — қ. Варваризм.

ЧИЗИҚЧА — айн. Дефис.

ЧИҚИШ ҚЕЛИШИГИ. Иш-ҳаракатнинг бошланиш ўрни, манбаи, сабаби каби маъноларни билдирувчи келишик. Бу ке-

лишиқ шакли *-дан* аффикс ёрдамида ясалади: *уйдан* (кетди), *тоғдан* (келади), *қувончдан* (энтнқмоқ) каби.

ЧОҒИШТИРМА ГРАММАТИКА. Қариндош бўлмаган тилларнинг грамматик қурилишини солиштириб ўрганувчи грамматика. Мас., рус ва ўзбек тилларининг чоғиштирма грамматикаси. *Қиёс. Қиёсий грамматика.*

ЧОҒИШТИРУВ БОҒЛОВЧИЛАРИ. Эргаш гапни бош гапга чоғиштириш, қиёслаш мазмуни билан боғлаш учун хизмат қилувчи боғловчилар: *шўё, гўёки: У қизга шундай тикилдизи, гўё шу қарашдаёқ бир-бирларининг ичларида нима борлигини кўрдилар* (П. Турсун).

ЧУҚУР ТИЛ ОРҚА УНДОШЛАРИ. Тилнинг энг орқа қисмининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган ундошлар. Мас., *қ, ғ, х* ундошлари.

ЧҶЗИҚ УНЛИ. Чўзиқ (давомли) талаффуз этиладиган унлилар. Бу ҳодиса туркий тилларнинг баъзиларида, шунингдек, баъзи ўзбек шеваларида учрайди. Мас., туркман тилида *а:ч* (қорни оч) ва *ач* (эшикни оч), *ба:р* (менда бор) ва *бар* (ишга бор), *а:т* (ном, исм) ва *ат* (йилқи) ва б. Қ. Товуш чўзиқлиги. *Қиёс. Қисқа унли.*

Ш

ШАҚЛ БУТУНЛИГИ. Тил бирликларининг яхлитлигича шакл ўзгартиришга (шакл ясалишига) эга бўлиши, қисмларга ажралмаслик ва унинг қисмлари орасига тилнинг бошқа birlikларини киритиб бўлмаслик хусусияти. Мас., қўшма сўзлар шакл бутунлигига эгаллиги туфайли уни қисмларга ажратиб бўлмайди, унинг қисмлари орасига бошқа birlik (мас., сўз ёки аффикс) киритиб бўлмайди.

ШАҚЛ ЯСАЛИШИ. Сўзнинг у ёки бу грамматик маъно ифодаловчи шаклининг ҳосил қилиниши, шундай шаклнинг ҳосил бўлиши. Қ. Сўз шакли, Форматив. *Қиёс. Сўз ясалиши.* Ўзбек тилида шакл ясалишининг махсус усуллари бор.

ШАҚЛ ЯСАЛИШИНING АНАЛИТИК УСУЛИ. Ёрдамчи сўзлар воситасида шакл ясалиш усули. Мас., *ўқиб кўрмоқ, ғовлаб кетмоқ, кун сайин сўз шакллари кўр, кет, сайин* ёрдамчилари воситасида ясалмоқда. *Қиёс. Шакл ясалишининг синтетик усули.*

ШАҚЛ ЯСАЛИШИНING СИНТЕТИК УСУЛИ. Аффикслар ёрдамида шакл ясалиш усули: *китоблар* (-лар аффикси ёрдамида кўплик шакли ясаляпти), *кўрсатяпман* (-сат, -яп, -ман аффикслари ёрдамида нисбат, замон, шахс-сон шакллари ясаляпти) ва б. *Қиёс. Шакл ясалишининг аналитик усули.*

ШАҚЛ ЯСАЛИШ УСУЛИ. Сўз шакли ясалишининг йўли. Ўзбек тилида сўз шакллари қўйилаги усуллар билан ясалади:

- 1) синтетик усул (Қ. Шакл ясалишининг синтетик усули);
- 2) аналитик усул (қ. Шакл ясалишининг аналитик усули).

ШАҚЛ ЯСОВЧИ АФФИКС. Сўз шаклини ҳосил қилувчи аффикс. Мас., *-лар* (*китоблар, ўқувчилар*) — кўplik шаклини ясовчи аффикс; *-ял* (*келяпти, ўрганяпти*) — ҳозирги замон шаклини ясовчи аффикс ва б. Қиёс. Сўз ясовчи аффикс.

ШАРТЛИ МАЙЛ. Бажарилиши шарт эргаш гапдан англашилган ҳаракатнинг бажарилишига боғлиқ бўлган ҳаракатни билдирувчи майл. Бу майл шакли ўзбек тилида *-а* (*р*) *эди, -мас эди* ёрдамида ясалади ва бу шаклдаги феъл бош гапнинг кесими бўлиб келади: *Кун оққандан сўнг жўнасанг, бир манзилга етиб олардинг* (Ғайратий).

ШАРТ МАЙЛИ. Бошқа бирор ҳаракат бажарилиши учун бу ҳаракатнинг бажарилиши шарт эканини билдирувчи майл. Бу майл шакли *-са* аффикси ёрдамида ясалади: *келса, сўраса, ёқтурса* каби. Шарт майлидаги феъл эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Меҳнат қилсанг, бахтинг очилади. Агар розилик берилса, ғўзапояларни юлар эдик* (Саид Аҳмад).

ШАРТ ФЕЪЛИ. Шарт майлидаги феъл. Қ. Шарт майли.

ШАРТ ШАҚЛИ. Шарт майлининг шакли. Қ. Шарт майли.

ШАРТ ЭРГАШ ГАП. Бош гандан англашилган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг юзага келиш шартини билдирувчи эргаш гап: *Даладан пахта нобуд қилинмай йиғиб-териб олинса, йиллик режа ва мажбурият ортиғи билан бажарилади. Мана бу канал битса, янги ер очилса, пахта ҳам кўпаяди* (А. Қаҳҳор).

ШАРТ ЮҚЛАМАЛАРИ. Шарт ва тўсиқсиз эргаш гапли кўчма гапларда шарт ва тўсиқсизлик маъносини таъкидлаш учун қўлланувчи юқламалар: *агар, борди-ю, мабодо, башарти* каби: *Агар кўчада бўлмаса эди, Йўлчи шу онда бу ғўзал, тоза юракли... қизнинг оёқларига бош қўйишига тайёр эди* (Ойбек). *Мизғимоқчи бўлсанг мабодо, бошларингга мен болиш қўйсам* (Уйғун). *Башарти булар катта бўлса, ҳар бири дадасининг ўрнини босадий* (Ҳ. Ғулом). *Борди-ю келиб қолса, менга тезда хабар беринглар* (Сўзлашувдан).

ШАХСИ АНИҚ ГАП. Эга қатнашмайдиган, лекин ҳаракатни бажарувчи шахс гапнинг тузилиш асоси бўлган кесим томонидан аниқ кўрсатиб туриладиган гап: *Шу ёруғ йўлда сизга зўр бахтлар тилайман* (П. Турсун).

ШАХСИ НОМАЪЛУМ ГАП. Эга қатнашмайдиган, шу билан бирга учинчи шахс шаклидаги феъл-кесим бажарувчи шахсни аниқ ифодаламайдиган гап: *Жўжани кузда санайдилар* (Мақол).

ШАХСИ УМУМЛАШГАН ГАП. Эга қатнашмайдиган, кесими аниқ шахс шаклида бўлса-да, лекин мазмунан умумга қаратиладиган гап: *Дехқон бўлсанг шудгор қил, мулла бўлсанг такрор қил* (Мақол). *Мўл ҳосилни қисқа мuddатларда териб олайлик*.

ШАХСЛАНТИРИШ. Кишига хос нарса, белги, ҳаракат кибиларни жонсиз предметга кўчирилишидан иборат услубий кўлланиш: *Сахархез хўрозлар уйқусираган қишлоқни ҳушёр торттириши билан чол ҳам ўрнидан туради...* (Н. Раҳмат).

ШАХСЛИ ГАП. 1. Кесими тусланишли феъл билан ифодаланган гап: *...сиз қирга чиқинг, кўкрагингизга тоза шамол тегади* (Ойбек).

2. Эгаси грамматик ифодаланган гап: *Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ййнашади...* (Ойбек.) **Қиёс.** **Шахсиз гап.**

ШАХСЛИ ФЕЪЛ — қ. Тусланишли феъл.

ШАХС ОЛМОШЛАРИ — қ. Кишилик олмошлари.

ШАХССИЗ ГАП. Фақат кесим таркибидан иборат бўлиб, бажарувчи шахс маъноси умуман ифодаланмайдиган гап: *Тўрт-беш кундан кейин теримчи тушилади* (С. Зуннунова).

ШАХССИЗ ФЕЪЛ — қ. Тусланишсиз феъл.

ШАХС-СОН КАТЕГОРИЯСИ. Ҳаракатнинг уч шахсдан (сўзловчи, тингловчи, ўзгариш) бирига оидлиги маъносини ифодаловчи грамматик категорияси. Бу грамматик категориянинг шахс ва сонга кўра қуйидаги турлари ва шакллари бор: I шахс бирлиги ва I шахс кўчилиги: *келдим* — *келдик* каби; II шахс бирлиги ва II шахс кўчилиги: *келдинг* — *келдиксиз* каби; III шахс бирлиги ва III шахс кўчилиги: *келди* — *келдилар* каби.

ШЕВА. Маҳаллий диалектнинг фонетик, лексик, грамматик умумийликка эга бўлган, бир ёки бир неча қишлоқни ўз ичига олувчи кичик бир қисми, гуруҳи. Мас., ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси; ўзбек тилининг Инёзбоши шеваси. **Қиёс.** **Диалект.** **Лаҳжа.**

ШИПИЛДОҚ ТОВУШЛАР. Сирғалувчи ж, ш ва аффрикат ч товушлари талаффузида ўзига хос оҳанги борлигига кўра шипилдоқ товушлар деб юритилади.

ШОВҚИН. Лаблар, тил ва кичик тилнинг норитмик тебраниши, шунингдек, ўзаро яқинлашган, юмилган нутқ аъзолари орасидан ҳаво оқимиининг ишқаланиб, портлаб ўтиши натижа-сида юзага келадиган акустик таъсир.

ШОВҚИНЛИ УНДОШЛАР. Фақат шовқиндан ёки шовқинга овоз қўшилганидан ҳосил бўладиган ундошлар. Сонорлардан бошқа ҳамма ундошлар шовқинли ундошлар қаторига киради. Овознинг қатнашиши ёки қатнашмаслигига кўра шовқинли ундошлар икки турга бўлинади: 1) **ж а р а н г л и** ундошлар (қ.); 2) **ж а р а н г с и з** ундошлар (қ.).

ШТАМП (*итал.* stampa — муҳр). Луғавий маъноси хиралашган, экспрессивлик хусусияти йўқолган, сийқаси чиққан, тилда ёки нутқда ўзгармас қолиб шаклига келган ифода. Мас., *Хулоса қилиб айтганда.*

ЭВФЕМИЗМ (юн. euphemismos < eu — яхши + phemi — гапираман). Нарса-ҳодисанинг анча юмшоқ шаклдаги ифодаси; қўпол, беадаб сўз, ибора ва табу ўрнида қўпол ботмайдиган сўз (ибора)ни қўллаш. Мас., *иккиқат, бўғоз* сўзлари ўрнида *ҳомиладор, оғир оёқли* сўзларини қўллаш.

ЭВФОНИЯ (юн. euphonia < eu — яхши + phone — товуш). Нутқнинг хушоҳанглиги. Бу ҳодиса турли фонетик усулларни қўллаш билан юзага келтирилади. Мас., товушлар такрори, *анафора* (қ.), *эпифора* (қ.) ва б.: *Қаро қошинг, қалам қошинг, қишиқ қайрилма қошинг қиз* (Э. Воҳидов).

ЭГА. Икки таркибли гапларда фикрнинг кимга, нимага қарашли эканини аниқлашувчи, белгисиз кесим томонидан аниқландиган, грамматик жиҳатдан мутлақ ҳоким вазиятга эга бўлган бош бўлак. Эга бош келишим шаклидаги от, олмош, отлашган сўз, сўз бирикмаси билан ифодаланади: *У халат кийган қиз билан чиқиб кетмоқчи бўлди* (Л. Мухтор). *Билмаганни сўраб ўрганган олим, орлиниб сўрамаган ўзига золим* (Мақол). *Иш иштаҳа очар, дангаси шидан қочар* (Мақол).

ЭГА ГРУППАСИ — қ. Эга гуруҳи.

ЭГА ГУРУҲИ. Эга ва унга тобе бўлган иккинчи даражали бўлақлар (икки таркибли гапларда унинг ҳоким саналувчи қисми): *Чўққиларнинг этакларида ва сойларнинг тубида қолган қорлар қуёш нурида кумушдек товланиб, кўзларни қамаштиради.*

ЭГАЛИК КАТЕГОРИЯСИ. Предметнинг уч шахс (сўзловчи, тингловчи, ўзга) дан бирига оидлигини кўрсатувчи (отларга хос) грамматик категория. Бу категориянинг шахс ва сонга кўра қуйидаги тури ва шакллари бор: I шахс бирлиги ва I шахс кўплиги: *-(и)м — -(и)миз (дўстим — дўстимиз)*; II шахс бирлиги ва II шахс кўплиги: *-(и)нг — -(и)нгиз (дўстинг — дўстингиз)*; III шахс *-и, -си* (баъзан *-лари*): *дўсти, укаси (укалари).*

ЭГАСИЗ ГАП. Предикатив асоси фақат кесим таркибидан иборат бўлган бир таркибли гап. Бундай бир таркибли гапнинг қуйидаги турлари бор: 1) шахси аниқ гап (қ.); 2) шахси номаълум гап (қ.); 3) шахси умумлашган (қ.); 4) шахсиз гап (қ.). *Зид. Кесимсиз гап.*

ЭГАСИ ТОПИЛАДИГАН ГАП. Таркибида эга қатнашмайдиган, лекин бажарувчи шахсни кесимдан англаб олиш мумкин бўлган бир таркибли гап: шахси аниқ гап (қ.), шахси номаълум гап (қ.), шахси умумлашган (қ.).

ЭГАСИ ТОПИЛМАЙДИГАН ГАП — айн. Шахсиз гап.

ЭГА ЭРГАШ ГАП. Бош гапдаги олмош орқали ифодаланган ёки назарда тутилган («тушиб қолган») эгани изоҳлаб, *ким?, нима?* сўроғига жавоб бўладиган эргаш гап: *Шуниси ҳаяжон-*

лики, мен унинг кўзларида заррача ҳам ёш кўрмадим (П. Турсун).

ЭКВИВАЛЕНТ — қ. Муқобил бирлик.

ЭКВИПОЛЕНТ ОППОЗИЦИЯ. Қарама-қарши қўйилувчилардан ҳар бирида бор бўлган қўшимча фарқловчи белги асосидаги оппозиция. Мас., ундошларнинг тил олди, тил ўрта, тил орқа ундошларига ажратилиши каби.

ЭКЗОТИК ЛЕКСИКА (юн. *exotikos* — ёт, келгинди). Ўзга тиллардан ўзлашган, нутққа алоҳида бир ўзига хослик бериш учун қўлланадиган сўз ва иборалар.

ЭКСКУРСИЯ (лот. *excursio* — олдинга югуриб чиқиш). — айв. Приступ.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛ ФОНЕТИКА. Нутқ товушларини махсус асбоблар ёрдамида ўрганадиган фонетика.

ЭКСПИРАТОР УРҒУ. Тон баландлигининг эмас, балки товуш кучи ва чўзиқлигининг ўзгариши билан характерланувчи урғу. Экспиратор урғу ҳаво оқимининг кучи ва чўзиқлигига кўра икки турга бўлинади: 1) динамик урғу (қ.); 2) миқдорий урғу (қ.). Қиёс. Мусиқий урғу.

ЭКСПИРАЦИЯ (лот. *expirare* — нафас чиқариш). Товушлар ҳосил бўлишининг асосий шароити (воситаси) бўлмиш ҳаво оқимининг овоз канали бўйлаб ҳаракати.

ЭКСПЛИЦИТ КОНСТРУКЦИЯ (франц. *explicite* — аниқ, очиқ ифодали < лот. *explicitum*). Қ. Очиқ ифодали тузилма.

ЭКСПРЕССИВ ЛЕКСИКА. Экспрессив ифодалаш хусусиятига эга бўлган сўзлар мажмуи: *Хумлар, тентак* кабилар. Қ. Экспрессия. Қиёс. Эмоционал лексика.

ЭКСПРЕССИВЛИК. Тил экспрессив вазифасининг турли шакллари билан намоён бўлиши, намоён бўлган ҳолати.

ЭКСПРЕССИВ ШАКЛ. Сўзнинг экспрессия ифодаловчи шакли: *қизалоқ, болакай* каби. Қ. Экспрессия.

ЭКСПРЕССИЯ (лот. *expressio* — ифода). Нутқнинг таъсирчанлик хусусияти. Бу хусусият лексик, грамматик ва б. воситалар ёрдамида юзага келади. Қ. Экспрессив лексика. Субъектив баҳо шакли.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИКА. Тилшуносликнинг этник, ижтимоий-тарихий, жуғрофий ва бошқа омилларни тилнинг тараққиёти ва вазифаси билан боғлиқ ҳодисалар сифатида ўрганувчи соҳаси.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИК ОМИЛЛАР (лот. *extra* — ташқи + фран. *linguistique* — тилга хос) — қ. Нолисоний омиллар.

ЭЛАТИВ (лот. *elativus* — кўтарилган, юқори). Сифатларнинг белгининг ортиқ даражасини кўрсатувчи шакли. Бу шакл мазмунан орттирма даража шаклига ўхшаса-да, белгини нисбат бермай ифодалайди. Мас., *ўта аҳмоқ, ғирт ёлғон, сан-сарик* кабилар. Қ. Кучайтирма шакл.

ЭЛИЗИЯ (лот. *elisis* — сикмоқ, итариб чиқармоқ). Унли товуш билан тугаган сўзга унли билан бошланган сўзнинг қўшилиши натижасида бир унли товушнинг тушиши. Мас., *боролади-қ бора олади* каби.

ЭЛЛИПСИС (юн. *elleipsis* — тушиш, туширилиш). Нутқ ун-суришининг тушиб қолиши. Нутқда эллипис турли мақсадлар билан (мас., иқтисод талаби билан) юз беради. Ундан одатда услубий фигура сифатида фойдаланилади. Тилда эса турли сабаблар билан юз беради. Мас., *угра оши* (угра билан тайёрланган юш) биржиқмасидаги *ош* сўзининг эллиписига учраши (тушиши) натижасида *угра* сўзи янги маънога эга бўлган (овқат номига айланган): *Бозордан қайтишга тайёрланган овқат серқаттиқ угра экан*. Нутқий эллипис жуда кўп учрайдиган ҳодиса. Мас., *Яхшилар кўпайсин, ёмон қолмасин (одам сўзи эллиписига учраган)*. Қ. Лингвистик иқтисод.

ЭЛЛИПТИК ГАП — қ. Тўлиқсиз гап.

ЭМОЦИОНАЛ ГАП. Сўзловчининг турли ҳис-ҳаяжонини, эмоционал муносабатларини ифодаловчи гап. Ифодаланадиган эмоционалликнинг даражасига кўра эмоционал гаплар икки турга бўлинади: 1) эмоционал-интеллектуал гап (қ.); 2) соф эмоционал гап (қ.).

ЭМОЦИОНАЛ-ДАРАҚ ГАП. Маълум бир факт ҳақида хабар билан бирга сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини ифодаловчи гаплар: *Оҳ, қаквай чиройли бу кўзлар!* (З. Фатхуллин.) *Эй шик, мунча ҳам қудратлисан* (Ғ. Фулом).

ЭМОЦИОНАЛ-ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ГАП. Маълум бир фикр билан бирга сўзловчининг эмоционал муносабатларини (хурсандлик, қўрқинч ва ш.к.) ифодаловчи гаплар. Бу турдаги гаплар ўз ичида қуйидаги турларга бўлинади: 1) эмоционал-дарак гап (қ.); 2) эмоционал-сўроқ гап (қ.); 3) эмоционал-ундов гап (қ.).

ЭМОЦИОНАЛ ЛЕКСИКА. Сўзловчининг ҳис-эмоцияларини ифодалаш хусусиятига эга бўлган сўзлар; эмоционал бўёқдор сўзлар. Мас., *жилмаймоқ, чеҳра, табассум, ўқтам, дўнбирмоқ* сўзлари ижобий бўёқдор; *устомон, италоқ, мечкай, имонсиз* сўзлари салбий бўёқдор сўзлар.

ЭМОЦИОНАЛ НУТҚ. Турли эмоцияларни ифодалаш хусусиятига эга бўлган нутқ. Қ. Эмоционал гап. Қиёс. Интеллектуал нутқ.

ЭМОЦИОНАЛ-СУРОҚ ГАП. Мавжуд бир факт ҳақида сўроқ билан бирга эмоционал муносабат ифодаловчи гаплар: *Нима қилади гапни чўзиб? — энсаси қотиб ўйлади Шерзод* (Ҳ. Ҳошимов). *Вой ўлмасам, қанақа кишисиз ўзи* (Шуҳрат).

ЭМОЦИОНАЛ УНДОВ. Сўзловчининг ҳис-туйғуларини (хурсандлик, қўрқув, ғазаб, жирканиш ва ҳ.) ифодаловчи ундов. Мас., *оҳ, вой, эй, аттанг, бай-бай-бай* ва б.

ЭМОЦИОНАЛ-УНДОВ ГАП. Буйруқ, ундов кабилар би

ЭПОНИМ (*юн.* еponymos — ўз исмини берувчи). Исми (фамилияси) халқ, жой ва бошқаларга қўйилган, уларнинг атама-оним айланган шахс. *Колумб (Колумбия), Жамбул* ва б.

ЭРГАШГАН ҚУШМА ГАП — қ. *Эргаш гапли қўшма гап.*

ЭРГАШ ГАП. Эргаш гапли қўшма гап таркибидаги тобе қисм. Бош гапга эргашиб, бу гапни ёки унинг бирор бўлагини қандайдир жиҳатдан аниқлаб, белгилаб келувчи гап. Эргаш гаплар мазмун, вазифаларига кўра бир неча турларга бўлинади: 1) эта эргаш гап (қ.); 2) кесим эргаш гап (қ.); 3) аниқловчи эргаш гап (қ.); 4) тўлдирувчи эргаш гап (қ.); 5) пайт эргаш гап (қ.); 6) ўрин эргаш гап (қ.); 7) сабаб эргаш гап (қ.); 8) мақсад эргаш гап (қ.); 9) шарт эргаш гап (қ.); 10) тўсиқсиз эргаш гап (қ.); 11) натижа эргаш гап (қ.); 12) ўхшатиш эргаш гап (қ.); 13) миқдор-даража эргаш гап (қ.); 14) равиш эргаш гап (қ.). *Қиёс. Бош гап.*

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП. Таркибидаги предикатив бриклар бош ва эргаш гап ҳолатида бўлиб, бири иккинчисини аниқлаш, тўлдириш каби вазифаларни бажарадиган қўшма гап: *Арғимчоқ тахтасига бир оёгини қўйиб, энди кўтарилган эди, кўча эшиги очилиб, бирдан тақиллаб қолди* (М. Исмоилний). *Қ. Бош гап. Эргаш гап. Қиёс. Боғланган қўшма гап.*

ЭРГАШ СЎЗ — қ. *Тобе сўз.*

ЭРГАШТИРУВЧИ БОҒЛОВЧИЛАР. Асосан эргаш гапни бош гапга боғлаш ва улар ўртасидаги турли муносабатларни кўрсатувчи боғловчилар: *яъни, -ки, чунки, гўё* ва б. Эргашти-рувчи боғловчилар эргаш гап билан бош гап ўртасидаги қандай муносабатларни ифодалашига кўра уч турга бўлинади: 1) аниқлов боғловчилари (қ.); 2) сабаб боғлов-чилари (қ.); 3) чоғштирув боғловчилари (қ.).

ЭРКАЛАШ ОТЛАРИ — *айн.* Эркалаш шакли.

ЭРКАЛАШ ШАКЛИ. Отнинг эркалаш, суйишви ифодаловчи шакли. Бу шакл *-жон, -хон, -ой* аффиксондлари ёрдамида яса-ладн: *Акажоним дўппим қоқиб, силар эди бошимни* (А. Кўчи-мов). *Қ. Субъектив баҳо шакли.*

ЭРКИН АЛМАШИНИШ ДИСТРИБУЦИЯСИ. Тил унсурла-рининг (товушларининг) ҳар хил позицияда бири ўрнида иккин-чисининг кела олиши. *Мас., челақ-челай* каби. *Қ. Дистрибуция.*

ЭРКИН МАЪНО. Нарса, белги, ҳаракат билан бевосита боғланадиган, реаллашуви маълум матнга, сўз қуршовига боғ-лиқ бўлмаган маъно. *Мас., ўйин сўзининг «рақс» маъноси, ўч-моқ сўзининг «ёнишдан тўхтамоқ» маъноси эркин маънолардир.* *Қиёс. Боғли маъно.*

ЭРКИН СЎЗ БИРИҚМАСИ. — қ. *Синтактик эркин сўз би-рикмаси.*

ЭРКИН УРҒУ. Сўзнинг маълум қисмидаги бўғинга эмас, балки ҳар хил бўғинларга тушиши мумкин бўлган урғу. *Мас.,*

рус тилида урғу сўзнинг бош, ўрта ёки охири бўғнига тушиши мумкин (демак, урғунинг ўрни эркин). *Қиёс. Турғун урғу.*

ЭСПЕРАНТО. 1887 йилда варшавалик врач Л. Л. Заменгоф томонидан яратилган, лексикаси эса кенг тарқалган европа тиллари учун умумий бўлган, сўз ясалиши ва грамматик қурилиши аглютинация принципинга асосланган халқаро сунъий тил.

ЭТИМОЛОГИК ЛУГАТ. Луғавий бирликларнинг келиб чиқиши, этимологияси ҳақида маълумот берувчи луғат.

ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛ. Сўзнинг қадимги морфологик тuzилишини, келиб чиқиш асосини, тарихини, келиб чиқиш йўллариини белгилашга қаратилган таҳлил. Мас., *юксак* сўзи ҳозирги тил нуқтаи назаридан туб сўз, тарихан эса ясама сўз бўлган. Этимологик таҳлил асосида унинг *юк*, *са* ва *к* қисмларидан тuzилганлиги, ҳар бир қисмининг қандай бирлик бўлганлиги, уларнинг вазифаси ва маъноси белгиланади.

ЭТИМОЛОГИЯ (*юн. etimologia* < *etimon* — ҳақиқат, сўзнинг ҳақиқий маъноси + *логос* — тushунча, таълимот). 1. Тилшуносликнинг сўз ва морфемаларининг келиб чиқиши ва тарихини ўрганувчи бўлими.

2. Сўз ёки морфемаларининг келиб чиқиши ва тарихи: «*Қишлоқ*» сўзининг *этимологияси*.

ЭТИМОН (*юн. etimon* — ҳақиқат; сўзнинг ҳақиқий маъноси). Ҳозирги тилда бор бўлган сўз ёки морфеманиннг келиб чиқишига асос бўлган сўз ёки морфема. Мас., *қаттиқ* сўзининг юзага келиш асоси *қот* (*қотмоқ* феъл) ва (*и*) *қ* аффикси бўлган; *-ян* аффикси *йатин* (*ягно*) дан юзага келган.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА. Макролингвистиканиннг тил билан халқ ўртасидаги муносабатларини, тилнинг фаолияти ва тараққиётида лингвистик ва этник омилларининг ўзаро таъсирини ўрганувчи бўлими.

ЭТНОНИМ. Халқ, қабила номлари.

ЭТНОНИМИКА (*юн. ethnos* — қабила, халқ + *онума* — ном). Тарихий лексикологиянинг этнонимларини, уларнинг келиб чиқиши, тарқалиши, тuzилиши каби томонларини ўрганувчи бўлими. *Қ. Этноним.*

Ю

ЮКЛАМА. Айрим гап бўлагига ёки гапга бир бутун ҳолда қўшимча маъно ифодалаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўз. Ўзбек тилида юкламаларининг қуйидаги турлари бор: 1) с ў р о қ ю к л а м а л а р и (*қ.*); 2) к у ч а й т и р у в в а т аъжид ю к л а м а л а р и (*қ.*); 3) а й и р у в - ч е г а р а л о в ю к л а м а л а р и (*қ.*); а н и қ л о в ю к л а м а с и (*қ.*).

ЮҚОРИ ҚУТАРИЛИШ УНЛИЛАРИ. Тилнинг танглай томон баланд кўтарилиши натижасида ҳосил бўладиган унлилар: и ва у унлиси. *Қиёс. Тор унли.*

Я

ЯККА БОГЛОВЧИ. Якка ҳолда, такрорланмай қўлланадиган боғловчи. Ўзбек тилидаги боғловчиларнинг асосий қисми якка боғловчилардир: *ва, ҳамда, лекин, гўё, ҳолбуки* ва б. Қиёс. Такрорланувчи боғловчи.

ЯККА ОТ. Бир турдаги предметларни якка-якка билдирувчи от: *нок, стул, бармоқ* каби. Қиёс. Жамловчи от.

ЯРИМ МАВҲУМ БОҒЛАМА. Лугавий маъносини тамомила йўқотмаган (маълум даражада сақлаган) боғлама. Мас., *ҳисобланади, дейилади, бўл* сўзлари лугавий маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама назифасида қўллана олади: *...диссертацияни ёқлади, фан кандидати бўлди* (Ҳ. Фулом). *Бу йигит илғор механизаторлардан ҳисобланади* («Тошкент оқшоми»). Қ. Боғлама. Қиёс. Соф боғлама.

ЯРУС — қ. Тил сатҳлари.

ЯСАЛИШ. Бирон тил (нутқ) бирлигининг маълум воситалар ёрдамида ҳосил қилиниши: *Сўз ясалиши. Шақл ясалиши.*

ЯСАЛМА. Ясалиш натижасида ҳосил қилинган бирлик (сўз). Мас., *терим* сўзида: *тер* — сўз ясалиш асоси, *-им* — ясовчи аффикс, «*терим*»нинг ўзи эса ясалмадир.

ЯСАМА АСОС. Маълум воситалар ёрдамида ясалган ва бошқа сўзнинг ясалишига асос бўладиган асос. Мас., *теримчи* сўзнинг ясалишига асос бўлган қисм (*терим*) ясама асосдир. Қ. Асос. Қиёс. Туб асос.

ЯСАМА МАЪНО — айн. Ҳосила маъно.

ЯСАМА СЎЗ. Сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчининг бирикувидан ҳосил бўлган бирлик, сўз ясалиши бирлиги: *ишчи, чиройли, серҳосил, қўлқон* каби. Қ. Сўз ясалиши тузилиши.

ЯШИРИН ИФОДАЛИ ТУЗИЛМА. Бирор жиҳатдан аниқ, очиқ бўлмаган тузилма. Мас., эрган гапларга нисбатан равишдош ўрамлар яширин ифодали тузилма ҳисобланади. Қиёс. Очиқ ифодали тузилма.

Ў

ЎЗАК ТИЛЛАР — айн. Аморф тиллар.

ЎЗГА — қ. Учинчи шахс.

ЎЗГА ГАПИ. Ўзга шахснинг муаллиф баёнига киритилган гапи. Лексик-синтактик воситалари ва берилиш усулларига кўра ўзга гапи икки турга бўлинади: 1) *кўчирма гап* (қ.); 2) *ўзлаштирма гап* (қ.). Қиёс. Муаллиф гапи.

ЎЗГАРМАЙДИГАН СЎЗ ТУРКУМЛАРИ. Бирон парадигмага эга бўлмаган сўз туркумлари. Ўзбек тилида от, феъл ва олмошдан бошқа барча сўз туркумлари ўзгармайдиган сўз туркумларига киради.

ЎЗГАРУВЧИ СУЗ ТУРКУМЛАРИ. Шакл ясалиши тизимига, маълум парадигма (парадигмалар)га эга бўлган сўз туркумлари. Мас., от ва феъл туркумлари.

ЎЗИНИКИ БУЛМАГАН КЎЧИРМА ГАП. Муаллиф кўчирма гапдан сўзловчи сифатида иштирок этган гап. Бунда муаллиф персонаж тилидан ўзи гапирди ёки воқеага ўз мулоҳазасини ифода қилди: *Муротали даромад тўғрисида ўйларкан, биттаю, битта арманда қизи эсига тушди. Ахир у бўй етиб қолди. Уй анижомлари, кийим-кечаклар харид қилиш аақти келди. Тўй кўриш қандай бахт* (Ш. Рашидов).

ЎЗЛАШМА СУЗ. Ўзга тилдан қабул қилинган сўз. Мас., рус тилидан ва рус тили орқали қабул қилинган *телефон, майка, кабинет, адрес, газета, планета* каби сўзлар. Қиёс. **Ўз сўз.**

ЎЗЛАШТИРИШ. Ўзаро таъсир, алоқа натижаси сифатида бир тил унсурларининг бошқа тилга ўтиши (қабул қилиниши).

ЎЗЛАШТИРМА ГАП. Мазмун сақланган ҳолда шакли ўзгартирилиб берилган ўзга гапи: *Раззоқ шу топда ёқ қишлоққа отлиқ жўнаб, дарҳол арава юборишни айтди* (Х. Гулом). Қиёс. **Кўчирма гап.**

ЎЗЛИК ДАРАЖА — қ. **Ўзлик нисбати.**

ЎЗЛИК НИСБАТИ. Ҳаракатнинг субъектининг ўзига объект сифатида қаратилганини ёки субъектининг ўзи доирасида юзага келишини (бажарилишини) билдирадиган нисбат. Бу нисбат шакли ўзбек тилида *(и)и, (и)л* аффикслари ёрдамида ясалди: *кўришмоқ, мақтанмоқ, тўғилмоқ* каби.

ЎЗЛИК ОЛМОШИ. Аниқ, муайян яқкаликни белгиловчи, кишилик олмоши ёки от билан келиб, уни таъкидлаб кўрсатувчи олмош — *ўз: сиз ўзингиз, акамнинг ўзи* каби. Бу олмош барча келишик ва эгалик шаклларида қўллана олади: *ўзим, ўзинг, ўзи; ўзимиз, ўзингиз, ўзлари; ўзимни, ўзимнинг, ўзимга, ўзимда, ўзимдан* каби.

ЎЗЛИК ФЕЪЛИ — қ. **Ўзлик нисбати.**

ЎЗ СУЗ. Тилнинг аслида ўзига мансуб бўлган (бошқа тилдан ўзлаштирилмаган), тилнинг ўз қатлами асосида ясалган сўз: *бош, беш, қуш, ўн, ўт, бошла, бугун, боғла, сўзла* ва б. Қ. **Ўзлашма сўз.**

ЎЛИК ТИЛ. Жонли истеъмолдан чиққан (табiiй сўзлашув тили бўлмаган), ёзма ёдгорликларда сақланган тил. Мас., лотин тили.

ЎЛЧОВ СУЗЛАРИ. Саноқ сон билан бирга ишлатилиб, предметнинг миқдорий ўлчовини муайянлаштирадиган сўзлар. Мас., *дона, кило, литр* каби: *уч нафар йигит, бир ҳовуч сув, икки бог шёз* ва б.

ЎРАМ. Феълнинг функционал шаклларида бири ва унга тобе бўлган мустақил сўздан ташкил топган синтактик бутунлик. Ҳоким қисми феълнинг қандай функционал шаклидан бў-

лишига кўра ўрамнинг уч тури фарқланади: сифатдош ўрам (қ.); равишдош ўрам (қ.); инфинитив ўрам (қ.).

УРИН БЕЛГИСИ ШАКЛИ. Отнинг нарса-ҳодисанинг ўрнига кўра (ўринга оидлик) белгисини, пайт маъноли сўзларда эса пайтга кўра (пайтга оидлик) белгисини билдирувчи шакли. Бу сўз шакли ўзбек тилида *-даги* аффикси ёрдамида ясалади: *уйдаги, қирдаги, ёздаги* каби: *Шамол майсалардаги шабнамни ҳам, шабнамдаги изларни ҳам бирпасда ялаб кетди* (А. Мухтор).

УРИН КЕЛИШИГИ (УРИН-ПАЙТ КЕЛИШИГИ). Иш-ҳаракатнинг (баъзан предметнинг) бўлиш ўрниги, вақтнинг билдирувчи келишиги. Бу келишиги шакли отларга *-да* аффиксининг қўшилиши билан ҳосил бўлади: *акам уйда, ҳамма ҳашарда, теримда илғор, ёзда иссиқ бўлади* каби.

УРИН РАВИШИ. Иш-ҳаракатнинг юз бериш, йўналиш ўрниги билдирувчи равиши: *иллақарда, илгарига* каби: *Узига ўхшаган ўртоқларининг йиғинлари, олдинга интилишлари йўлида тўққинлик қилмоқчи бўлган бир куч борлигини сезди* (П. Турсун). *Олга босин ҳар ҳолда орқага қайтишдан хаттарли эмас* (А. Қаҳҳор).

УРИН ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан аниқлашган ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бажарилиш (юзага келиш, бошланиш ёки йўналиш) ўрниги билдирувчи эргаш гап: *Қаерда ўқишга талаб кўпайса, у ерда янги мактаб солиш ҳеч гап эмас* (П. Турсун).

УРИН ҲОЛИ. Иш-ҳаракатнинг бўлиш, йўналиш, бошланиш ўрниги билдирувчи ҳол: *Мени вокзалгача акам, ўртоқларим кузатиб чиқдилар* (Ғ. Фулом). *Давра ўртасида Барот полвоннинг чинордек баланд, бақувват гавдаси пайдо бўлди* (М. Исмоилий). *Мезбон ичкари уйдан бир вазада конфет олиб чиқди* (А. Қаҳҳор).

УРТА КЎТАРИЛИШ УНЛИЛАРИ. Тилнинг танглай томон ўртача кўтарилиши билан ҳосил бўладиган унлилар: *э ва ў* унлилари. *Қиёс. Урта (ўрта-кенг) унлилар.*

УРТА (УРТА-КЕНГ) УНЛИЛАР. Тил танглай томон ўртача кўтарилиб, оғиз бўшлиғи ҳам ўртача очилиши билан ҳосил бўладиган унлилар: *э, ў* унлилари. *Қиёс. Урта кўтарилиш унлилари.*

ЎТГАН ЗАМОН. Ҳаракатнинг нутқ пайтидан олдин бажарилиши. Шундай ҳаракатни билдирувчи феъл «ўтган замон феъли», «ўтган замон шакли» дейилади. *Қ. Ўтган замон феъллари. Қиёс. Ҳозирги замон. Келаси замон.*

ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛЛАРИ. Ҳаракатнинг нутқ пайтидан олдин (нутқ пайтигача) бажарилишини билдирувчи феъл, феълнинг шундай маъноли шакллари. Ўзбек тилида ўтган замон феълининг аффикслар ёрдамида, шунингдек, *эди* тўлиқсиз феълли

ёрдамида ясалувчи бир неча тури бор: *келди, келибди, келган; келган эди, келадган эди, келар эди* каби. Бу шаклларнинг ҳар бири муайянлик, эшитилганлик, давомлилик каби ўзига хос қўшимча маънолари билан бир-бирдан фарқланади: *Офицер йиқилди ва ётган ерида қўлини кўтарди* (А. Қаҳҳор). *...Қўйқор туман марказига кетганича қайтиб келмабди.* (С. Анорбоев). *Ўз юртига қайтишга бир йил қолганда, хўжайин билан аччиқлашиб, бошқа бир ер эгасига қарол ёлланган* (Ойбек). *У қийноқдан, қайғудан... озган эди. Соч-соқолларининг оқи ҳам кўпайган эди* (Ойбек). *Опа-сингил ҳовлини кўтариб кулашар, томи ҳавони зирқиратиб чинқиршир эди* (М. Исмоилий). *Тунги смена танаффусга чиққан, ҳамма бир-бирини янги йил билан табриклайётган эди* (Саид Аҳмад). *Афтидан, Сафаров иккови оғилга томон кетмоқда эди* (А. Қаҳҳор).

УТИМЛИЛИК, ОБЪЕКТЛИЛИК. Фейлнинг тўлдирувчи билдирган объектга йўналишинини (шундай объектга эгалликни ифодаловчи лексик синтактик хусусияти. Қ. **Объектли феъл.**

УТИМЛИ ФЕЪЛ. — қ. Объектли феъл.

УТИМСИЗ ФЕЪЛ. — қ. Объектсиз феъл.

УХШАТИШ ШАКЛИ. Бир предметнинг белги, ҳаракат жиҳатдан бошқа предметга ўхшаш эканини билдирувчи шакл. Бу шакл *-дек, дей* аффикси ёрдамида ясалади: *тошдек, ипақдек* каби; *Баҳор қўшинининг зиррин шуъласи аксида симобдек йилтираб, ойи адай эрқираб оқмоқда* (И. Раҳим).

УХШАТИШ ЭРГАШ ГАП. Бош гапдан аниқлашилган ҳаракат, белги-хусусиятнинг бошқа бир ҳаракат, белги-хусусиятга ўхшатишни билдирадиган эргаш гап: *Тўйнинг бўлди-бўлди-си қизиқ туюлгандай, улуг ишининг ҳам бошланиш араси қизиқ бўлади.*

ЎҚУВ ЛУҒАТИ. Бевожита ўқиш-ўқитиш мақсади билан тузилган, талабалар ёки мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган турли типдаги (таржима, изоҳли, терминологик ва ҳ) луғатлар. Бундай луғатлар танланган лексик материалнинг ҳажми, танлаш йўли, муайян ўқув дастурига назарда тутиши, ўқувчи — китобхонларнинг билим даражасини ҳисобга олиши каби хусусиятлар билан ажралиб туради. Мас., А. Рустамов, Қ. Қаримов, Э. Умаровларнинг «Форсча-ўзбекча ўқув луғати» (Тошкент, 1975) талабалар учун мўлжалланган.

Қ

ҚАВС. Цитаталарнинг манбаини, киритмаларни ажратишда ва б. ўринларда қўйиладиган икки (очилувчи ва ёпилувчи) қисмли тишиш белгиси: ().

ҚАЙТА БЎЛИНИШ. Тил бирликлари (мас., сўз, гап) асл тузилишининг ўзгарishi, қисмларининг бошқача бўлинишга эга

бўлиши. Қ. Морфологик қайта бўлиниш. Синтактик қайта бўлиниш.

ҚАРАЛМИШ. Бирикманнинг қаратувчи (қ.) тобе бўлган (ҳоким) қисми.

ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИ (ҚАРАТҚИЧ). Аниқловчининг тури: бирор нарса-предмет тегишли (қарашли) бўлган шахс ёки предметни билдирувчи бўлак. Бу бўлак белгили ва белгисиз қаратқич келишиги шаклидаги сўз билан ифодаланади: *Нега? — дея бепарвогина сўради у, қайлигининг кўзидаги ёшни совимаган келиннинг нози, деги йўлаб* (А. Эшонов). *Саҳна олдидаги оппоқ пахта чаноқлари тасвирланган зангори парда прожекторлар нурида ялла товланар эди* (Ғ. Ғулом). Қ. Аниқловчи. Қиёс. Сифатловчи. Итоҳловчи.

ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИНИ. Қаралмишдан аниқлашган предмет ёки белги шу келишидаги сўз аниқлашган предметга қарашли эканини (хослигини) ифодаловчи келишик. Бу келишик шаклининг аффикси ёрдамида ясалади: *раҳбар ходимларнинг ўқиши* каби. Қаратқич келишигидаги оғ белгили ёки белгисиз шаклда бўлиши мумкин: *колхознинг боғи* (белгили)—*колхоз боғи* (белгисиз) каби. Бу келишик шаклидаги сўз қаратувчи (қ.) вазифасида келади.

ҚАРАШЛИЛИК ШАКЛИ. Предметнинг бирор шахс ёки нарсага қарашли эканини билдирувчи сўз шакли. Бу шакл ўзбек тилида *-ники* аффикси ёрдамида ясалади: *совхозники, укамники* каби: *Бу нокни экканда ярми кўчанники, деб ният қилганман* (Ҳ. Маҳмудов).

ҚАРИНДОШ ТИЛЛАР. Келиб чиқиш манбаи бир (умумий) бўлган, шунга кўра фонетика, лексика ва грамматикада умумий фактлар ва хусусиятлар муштарақ равишда намоён бўладиган тиллар.

ҚИЁСИЙ ГРАММАТИКА. Қариндош тилларнинг грамматик қурилишини бир-биринга қиёслаб ўрганувчи грамматика: *Туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси*. Қиёс. Чоғиштирма грамматика.

ҚИЁСИЙ ДАРАЖА — қ. Озайтирма даража.

ҚИЁСИЙ ЛЕКСИКОЛОГИЯ. Қариндош тиллар лексикасини қиёслаб ўрганувчи лексикология: *Туркий тилларнинг қиёсий лексикологияси*.

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ МЕТОД. Нисбатан кейинги вақтлардаги ёзма манбалар ва жонли тил фактларини қиёслаб ўрганиш асосида ана шу жонли тил ва ёзма манбаларда учрамайдиган (қайд этилмаган) қадимги тил фактларини тиклашдан иборат лингвистик метод. Бу метод қариндош тилларнинг маълум бир даврдаги тараққиёт қонуниятларини аниқлашга, ўз тилга оид ва ўзлашма бирликларни белгилашга хизмат қилади, шунингдек, тилларни қиёсий-тарихий ўрганишнинг айрим муаммоларни учун замин ҳозирлайди.

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ ТИЛШУНОСЛИҚ. Тилшуносликнинг қариндош тилларни қиёсий-тарихий метод асосида ўрганувчи бўлиши. Қ. Қиёсий-тарихий метод. Қиёс. Компаративистика.

ҚИЁСИЙ ФОНЕТИКА. Қариндош тиллар товуш тизимини ўрнатиш фонетика: *Туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси.*

ҚИСҚАРИШ. Қисқарттириш йўли билан янги сўз ёки сўз шакли ҳосил бўлиши. Мас., *килограмма* сўздан *кило* сўзи ҳосил бўлиши.

ҚИСҚАРТМАЛАР. 1. Қ. Қисқартма сўзлар.

2. Сўзнинг маълум бир шаклда қисқартиб берилган ифодаси — шартли қисқартмалар: *ва б.* — ва бошқалар, *А. Қ.* — Абдулла Қодирий.

ҚИСҚАРТМАЛАШ. Қисқартма сўз ҳосил қилиш. Қ. Қисқартма сўзлар.

ҚИСҚАРТМА ОТЛАР — қ. Қисқартма сўзлар.

ҚИСҚАРТМА СЎЗЛАР. 1. Сўз бирикмаси компонентларининг маълум қисмларини олиб қўшиш билан ҳосил қилинган сўзлар: ХДП (Халқ демократик партияси), ЎзМУ (Ўзбекистон миллий университети), АТС (автомат телефон станцияси) ва б.

ҚИСҚАРТМА ҚУШМА ОТЛАР — қ. Қисқартма сўзлар.

ҚИСҚАРТМА ҚУШМА СЎЗЛАР — қ. Қисқартма сўзлар.

ҚИСҚА ТАҚРОР. Ўзбек тилидаги *кап-катта*, *дум-дума* лок қабилар қисқа тақрор деб қаралади. Қ. Қучайтирма шакли.

ҚИСҚА УШЛИ Талаффузига қисқа (шабатаи қисқа) вақт кетадиган ушли. Бу ушлар чўшиқ ушлига шабатаи белгиланади. *Қиёс. Чўшиқ ушли.*

ҚОИДА. Тил ҳодисаларига ҳос маълум қонуниятни акс эттирувчи, тил носиталарини ёзма ва оғзаки нутқда метёрий ҳолда шилатишни белгиловчи тавсия: *Имло қоидалари. Грамматик қоидалар.*

ҚОМУСИЙ ЛУҒАТ. Луғат мақоласининг бош сўзи сифатида сўз ёки сўз бирикмалари чиқарилиб, ана шулар билдирган воқелик ҳақида (киши номлари, муҳим воқеа-ҳодисалар ва б. ҳақида) батафсил маълумот берадиган луғат. Қ. Луғат. *Қиёс. Лингвистик луғат.*

ҚУЙИ ҚЎТАРИЛИШ УНЛИЛАРИ. Тил танглай томон оз даражада қўтарилиши билан ҳосил бўладиган унлилар: *а ва о* унлилари. Қ. Кенг унлилар.

ҚЎЛ НУТҚИ. Қўл, бармоқ ҳаракатлари билан ифодаланадиган нутқ. Қ. Имо-ишора тили.

ҚУШ БОШҚАРУВ. Икки бошқа-бошқа шаклдаги сўзнинг бир сўз (бўлак) томонидан бошқарилуви: *Хикояни йўқчиларга айтиб бермоқ; мажбуриятни ортиғи билан бажармоқ* каби.

ҚУШИЛМА. Синтактик бирликлар сифатида сўз бирикмаси (қ.) билан гап (қ.) учун умумий ном. *Ушга қ. Боғланма.*

ҚУШИЛМА СОН. Қисмлари билдирган миқдорнинг йиғин-

дисидан иборат бўлган миқдорни билдирувчи сон: *ўн беш* (10+5), *эллик етти* (50+7) каби. *Қиёс. Қўпайтма сон, Қ. Мураккаб сон.*

ҚУШИМЧА. Аффиксал морфеманинг нутқ бирлиги сифатидаги номи. *Қ. Аффикс.*

ҚУШИМЧА ДИСТРИБУЦИЯ. Тил унсурларининг (товушларнинг) бир хил покнцияда бири ўрнида иккинчисининг кела олмаслиги. Мас., к товушидан кейин к кела олади, лекин қ кела олмайди: *нокка* каби. *Қ. Дистрибуция.*

ҚУШИМЧА ОТТЕНКАЛАР. Сўзнинг семантик тузилишидаги маъно оттенкаси (*қ.*), эмоционал-экспрессив бўёқ (*қ.*) ва услубий белги (*қ.*). *Қ. Сўзнинг семантик тузилиши.*

ҚУШ ИНКОР. Бир гапда инкор (бўлишсизлик)нинг икки марта ифодаланиши: *Ишонмаслик мумкин эмас* каби. *Ўзбек тилида* аналитик феъл шаклида бўлишсизлик кўрсаткичи (*-ма*) етакчи ва кўмакчи феълга қўшилгани мумкин. Буни «инкорни инкор» деб аталади. Инкорнинг инкори эса қатъий тасдиқ (бўлишлилик) маъносини келтириб чиқаради: *айтмай қўймайди* — албатта айтади.

ҚУШМА АФФИКС. Бирдан ортиқ аффиксларнинг қўшилиб бир аффиксга айланишидан юзага келган аффикс. Мас., *-гарчилик* (*лойгарчилик*), *-лан* (*завқланмоқ*) каби. *Қиёс. Содда аффикс.*

ҚУШМА ГАП. Тузилиш жиҳатидан содда гапга ўхшаш икки ва ундан ортиқ предикатив birlikнинг интонация ва мазмун жиҳатидан бир бутунлик ҳосил этиши билан юзага келувчи гап. Ўзбек тилида қўшма гаплар қандай мазмун муносабатларини ифодалани, грамматик белгилари, тузилиши ва интонациясига кўра уч воссий турга бўлишади: 1) боғловчи сиз қўшма гап (*қ.*); 2) боғловган қўшма гап (*қ.*); 3) эргашган қўшма гап (*қ.*).

ҚУШМА КЕСИМ — *айн. Мураккаб кесим.*

ҚУШМА СЎЗ. Таркибда бирдан ортиқ лугавий маъноли қисм бўлган сўз: *белбоқ, отқулоқ, гултожихўроз, эрксевиър, киноаппарат, ишлаб чиқариш* каби.

ҚУШТИРНОҚ. Икки (очилувчи ва ёпилувчи) қисмли тилиш белгиси бўлиб, ёзувда кўчирма гап ва цитаталарни, бадий асар, газета, журнал ва муассасаларнинг номларини, кесатик, қочирик каби маъноларда қўлланган сўзларни ажратиш учун ишлатилади. Ёзув ифодасига кўра қўштирноқ икки шаклга эга:

» » »
» » »

ҚУШ УНДОШ. Кетма-кет келган айнан бир типдаги ундош; гемината: *катта, омма, ачишқ* каби.

ҚУШ УНДОШЛИК. Икки айнан бир хил ундошли ҳолатнинг юзага келиши: *уччида, теппасида* каби.

Ҳ

ҲАРАКАТ НОМИ. Феълнинг иш-ҳаракатнинг номинигина билдирувчи, замон, шахс-сон, майл каби маъноларга эга бўлмайдиган функционал шакли. Феълнинг бу шакли *-(и)ш, -(у)в, -моқ* аффикслари ёрдамида ясалади: *чопиш, борув, айтмоқ* каби.

ҲАРАКАТ СУБЪЕКТИ — қ. Субъект.

ҲАРАКАТ ФЕЪЛЛАРИ. Макондаги силжишни, ҳаракатни билдирувчи феъллар. Мас., *юрмоқ, эмакламоқ, учмоқ, термоқ, йиғмоқ* ва б.

ҲАРФ. Нутқ товушларини (фонемаларни) ёзувда ифодалаш учун хизмат қилувчи шакллар. Ҳар бир ҳарф асосан бир товуш (фонема)ни ифодалайди. Баъзи ҳарфлар икки товушни ифодалаш мумкин: я, ю, е каби. Шунингдек, бир товуш (фонема) бирдан ортиқ, ҳарф билан ифодаланиши мумкин. Мас., ўзбек алифбосидаги ик ҳарфлари билан битта бурун товуши кўрсатилади. Ҳарфлар икки хил бўлади: 1) бош ҳарф (қ.); 2) к и к ҳ а р ф (қ.).

ҲАРФИЙ ЁЗУВ. Ҳар бир график шакл билан алоҳида нутқ товуши кўрсатиладиган ёзув.

ҲАҚОРАТЛИ СЎЗЛАР. Қўпол муносабат, ҳақорат ифодаловчи сўзлар: *аюлаҳ, ўлакка, касофат, кўппак* ва б.

ҲИҚМАТЛИ СЎЗ. Аниқ ва ихчам шаклли, чуқур мазмунли, муаллифни аниқ гап: *Ол Демак дақматга бонс, оз емак сихатга боис* (А. Навоӣ).

ҲОЗИРГИ ЗАМОН. Ҳаракатнинг нутқ пайтида бажарилиши, давом этиши. Шундай ҳаракатни билдирувчи феъл «ҳозирги замон феъли», «ҳозирги замон шакли» дейилади. Қ. Ҳозирги замон феъллари. Қиёс. Утган замон. Келаси замон.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛИНИНГ АНАЛИТИК ШАКЛИ. Ҳозирги замон феълнинг *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари ёрдамида ясалувчи шакли. Бу шакл ну феълларнинг *-(и)б* аффиксли равишдон шаклини шахс-сон билан туслаш ва айтиш шаклдаги етакчи феълга қўшиш орқали ҳосил қилинади: *ишлаб ётибман, ишлаб юрибман, ишлаб турибман, ишлаб ўтирибман* каби. Бу тўрт кўмакчи феъл ёрдамида ясалувчи шаклнинг ҳар бири давомлилик, такрорийлик ва ш. к. қўшимча маънолари билан бир-биридан фарқланади: *Ҳеч кимга хор-зор бўлмай деб, тиришиб-тирмашиб ётибман* (Ойбек). *Нима гап, қандай жанжал бўлганини ҳам пайқаб турибман* (А. Мухтор). *Кўк гумбазига худди найзадай санчилган шимол томондаги тоғ чўққиси устида бир парча булут сузиб юрибди* (С. Анорбоев). *Ҳали келишгани йўқ, ўзим ҳам хавотир бўлиб ўтирибман* (А. Қаҳҳор). Қиёс. Ҳозирги замон феълнинг синтетик шакли.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛИНИНГ СИНТЕТИК ШАКЛИ.

Ҳозирги замон феълининг *-ял, -ётиб, -ётир, -моқда* аффикслари ёрдамида ясалувчи шакли: *келпти, шилаётибди, шилаётир, айланмоқда* каби: *Кишилар айрим участкаларда алоҳида парвариш, алоҳида эътибор билан зўр ғайрат орқасида юқори ҳосил олишяпти...* (Ойбек). Кейинги вақтларда мана шу нарса сезилаётибди, сезилаётибди эмас, аниқ кўринаётибди (А. Қаҳҳор). *Кўр ойдин минут сайин хиралашмоқда, ой бетини сундай қуноқ туман пардаси қоплаб олмоқда* (Ҳ. Назир). Қиёс. Ҳозирги замон феълининг аналитик шакли.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛЛАРИ. Ҳаракатнинг нутқ пайтида бажарилишда давом этаётганини, тугамаганлигини билдирувчи феъл, феълнинг шундай маъноли шакллари. Ҳозирги ўзбек тилида ҳозирги замон феълининг ясалиш усулига кўра икки тури бор: 1) синтетик шакл: *ўқияпти, келмоқда* каби; 2) аналитик шакл: *ўқиб юрибди, келиб турибди* каби. Қ. Ҳозирги замон феълининг синтетик шакли, Ҳозирги замон феълининг аналитик шакли.

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН АНИҚЛИК ФЕЪЛИ. Нутқий матнга кўра ҳаракатнинг ҳозирги замон ёки келаси замонга оидлигини аниқ тарзда ифодаловчи феъл шакли. Бу шакл *-а, -й* аффиксли равишдошини шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *келади, шилайди* каби: *Йигит ниҳоятда исиб кетган. Пешонаси, юзларидан тинмай тер қуяди* (Саид Аҳмад). Институтнинг сиртқи бўлимига *кираман*.

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН ГУМОН ФЕЪЛИ. Матнга кўра ҳаракатнинг ҳозирги замонда ёки келаси замонда бажарилишини гўмон тарзда ифодаловчи феъл шакли. Бу шакл *-(а) р* аффиксли сифатдошини шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *билар, келар, тузалиб қолар*, каби: *Йўқ, ая, чой бўлса бошқа пайт ичармиз...* (У. Назаров.)

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ. Матнга кўра ҳаракатнинг ҳозирги замонда ёки келаси замонда бажарилишини ифодалайдиган феъл шакли. Ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон феълининг икки тури бор: 1) ҳозирги-келаси замон аниқлик феъли (қ.); 2) ҳозирги-келаси замон гўмон феъли (қ.).

ҲОКИМ БЎЛАК. Сўз бирикмасининг ҳоким қисми (қ.). Мас., *Эрталаб ҳашарга чиқамиз* гапида *чиқамиз* феъли ҳоким бўлак. Қиёс. Тобе бўлак.

ҲОКИМЛИК. Ўзаро алоқа (боғланиш) да бирор қисмнинг ҳоким вазияти. Мас., *баланд иморат, бешта студент* бирикмаларидаги *иморат* ва *студент* сўзларининг вазияти. Қиёс. Тобелик.

ҲОКИМ СУЗ — айн. Ҳоким бўлак.

ҲОКИМ ҚИСМ. Ўзаро алоқа (боғланиш) да синтактик жиҳатдан тобе бўлмаган, бошқа (тобе) қисмни эргаштирувчи,

унга нисбатан ҳоким вазиятдаги компонент: ҳоким сўз (қ.), ҳоким бўлак (қ.), бош ган (қ.). *Зид. Тобе* компонент.

ҲОЛ. Иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини, унинг бажарилиш сабаби, мақсади, ўрни, пайти ва шу каби белгиларини билдирадиган иккинчи даражали бўлак. Маъноларига кўра ҳоллар қуйидаги турларга бўлинади: 1) тарз ҳоли (қ.); 2) ўрин ҳоли (қ.); 3) пайт ҳоли (қ.); 4) сабаб ҳоли (қ.); 5) мақсад ҳоли (қ.); 6) миқдор-даража ҳоли (қ.); 7) тўсиқсизлик ҳоли (қ.).

ҲОЛАТ РАВИШИ — айн. Тарз равиши.

ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИ. Маълум мақонни ҳаракатланмаган ҳолда ишғол қилишни билдирувчи феъллар. Мас., *турмоқ, ётмоқ, ўтирмоқ* феъллари жўналиш келишини бошқариб келганда — ҳаракат феъли, ўрни келишигидаги сўзни бошқариб келганда — ҳолат феъли ҳисобланади; *жойига турмоқ — жойида турмоқ, ўрнига ётмоқ — ўрнида ётмоқ, ўрнига ўтирмоқ — ўрнида ўтирмоқ* каби.

ҲОЛЛАНМИШ. Бирикманинг ҳол тобе бўлган (ҳоким) қисми. Мас., *Қўққисдан сўраб қолди* ганида *қўққисдан* — ҳол, *сўраб қолди* — ҳолланмиш.

ҲОСИЛА МАЪНО. Маълум бир маъно асосида юзага келган маъно. Мас., *авло сўзининг партия авлоси* бирикмасидаги маъноси ҳосила матаюдир. *Қиде, Асос маъно.*

ҲУРМАТ ШАКЛИ. Қариндошлик билдирувчи от сўз таркибида *-лар* аффиксининг эгалик қўшимчасидан кейин қўлланиши билан ҳосил бўлувчи шакл. Қиёсланг: *акаларим (кўплик) — акамлар (ҳурмат)* каби: *Оға, соғ борсангиз, аввал да да мларга салом айтинг* (Ҳамза).

ҲУСНИХАТ. Аниқ ва чиройли ёзиш санъати; шундай ёзув.

КҮРСАТҚИЧ

А

Автосемантик гап — автосемантическое предложение
Автосемантик сўзлар — автосемантические слова
Агглютинатив тиллар — агглютинативные языки
Агентив маъно — агентивное значение
Адабий меъёр — литературная норма
Адабий тил — литературный язык
Ажратилган аниқловчи — обособленное определение
Ажратилган бўлак — обособленный член (предложения)
Ажратилган тўлдирувчи — обособленное дополнение
Ажратилган ҳол — обособленное обстоятельство
Ажратилиш (ажралиш) — обособление
Айирув боғловчилари — разделительные союзы
Айирув-чегаралов юклямалари — выделительно-ограничительные частицы
Академик грамматика — академическая грамматика
Актив луғат — активный словарь
Актив нутқ органлари — активные органы речи
Акустик фонетика — акустическая фонетика
«а»-лаш — аканье
Алифбо — алфавит
Альвеоляр ундошлар — альвеолярные согласные
Амалий тилшунослик — прикладное языкознание
Амалий услубият — прикладная стилистика
Аморф тиллар — аморфные языки
Аналитик тиллар — аналитические языки
Аналитик усул — аналитический способ

Апалитик шакл — аналитическая форма
Аналитик қурилиш — аналитический строй
Анафорик сўз — анафорическое слово
Аниқ келаси замон — определенное будущее время
Аниқланмиш — определяемое
Аниқлов боғловчилари — определительные союзы
Аниқловчи — определение
Аниқловчили алоқа — атрибутивная связь
Аниқловчили бирикма — атрибутивное сочетание
Аниқловчили муносабат — атрибутивное отношение
Аниқловчили синтагма — атрибутивная синтагма
Аниқловчили тузилма — атрибутивная конструкция
Аниқловчи эргаш гап — определительное придаточное предложение
Аниқлов юклямалари — определительные частицы
Аниқ от — конкретное существительное
Антик грамматика — античная грамматика
Антонимлар — антонимы
Антропологик лингвистика — антропологическая лингвистика
Анъанавий тилшунослик — традиционное языкознание
Аппозитив алоқа — аппозитивная связь
Аппозитив муносабат — аппозитивное отношение
Арготизмлар — арготизмы
Ареал лингвистика — ареальная лингвистика
Артикуляцион база — артикуляционная база
Артикуляция усули — способ артикуляции
Артикуляция ўрни — место артикуляции

- Асиллабик** товушлар — асиллабические звуки
- Аслий сифатлар** — качественные прилагательные
- Асл кўмакчилар** — собственные послелоги
- Асл ўз сўз** — исконное слово
- Асос** — основа
- Асосий лугат фонди** — основной словарный фонд
- Асосланувчи сўз** — мотивированное слово
- Асословчи сўз** — мотивирующее слово
- Асос маъно** — производящее значение
- Ассоциатив грамматика** — ассоциативная грамматика
- Аташ функцияси** — назывная функция
- Атов гап** — назывное предложение
- Атоқли от** — собственные имена существительные, имя собственное
- Атрибутив алоқа** — атрибутивная связь
- Атрибутив бирикма** — атрибутивное словосочетание
- Атрибутив конструкция** — атрибутивная конструкция
- Атрибутив муносабат** — атрибутивное отношение
- Атрибутив шакл** — атрибутивная форма
- Аффиксал антонимия** — аффиксальная антонимия
- Аффиксал морфема** — аффиксальная морфема
- Аффиксал омонимия** — аффиксальная омонимия
- Аффиксал синонимия** — аффиксальная синонимия
- Аффиксал сўз ясалиши** — аффиксальное словообразование
- Аффиксинг варианти** — вариант аффикса
- Белгисиз** — несоформленный
- Белгисиз тушум келишиги** — несоформленный винительный падеж
- Белгисиз қаратқич келишиги** — несоформленный родительный падеж
- Бетараф лексика** — нейтральная лексика
- Билабл андош** — билабиальное согласное
- Бинар оппозиция** — бинарная оппозиция
- Бир бўғинлилиқ** — моносиллабизм
- Биргалик даража** — взаимный залог
- Биргалик нисбати** — взаимный залог
- Биргалик феъли** — взаимный глагол
- Биргалик эргалиш** — соподчинение
- Бирика олиш** — сочетаемость
- Бириктирув боғловчилари** — соединительные союзы
- Биринчи даражали ургу** — первостепенное ударение
- Биринчи шахс** — первое лицо
- Бирлик (тил бирлиги)** — единица (единица языка, языковая единица)
- Бирлик сон** — единственное число
- Бир маънолик** — однозначность, моносемия
- Бир тиркибли гап** — односоставное предложение
- Бир тилли лугат** — однопольный словарь
- Битишув алоқаси** — примыкание
- Бобо тил** — праязык (язык—основа)
- Бош бўлақлар** — главные члены предложения
- Бош гап** — главное предложение
- Бош келишиқ** — основной падеж; именительный падеж
- Бош маъно** — исходное значение
- Бош нисбат** — основной залог, действительный залог
- Бош сўз** — заголовочное слово
- Бош ургу** — главное ударение
- Бошқарилувчи сўз** — управляемое слово
- Бошқарув алоқаси** — управление
- Бошқарувчи сўз** — управляющее слово
- Бош ҳарф** — прописная буква
- Боғлама** — связка
- Боғланган қўшма гап** — сложносочиненное предложение
- Боғлама** — сочтание
- Боғли маъно** — несвободное значение
- Боғли (кўчмас) ургу** — несвободное ударение
- Боғловчи** — союз

Б

- Бадиий услуб** — художественный стиль
- Бажарувчи шахс** — субъект действия
- Байналмилал лексика** — интернациональная лексика
- Белгилаш оломшлари** — определяющие местоимения
- Белгили** — оформленный
- Белгили тушум келишиги** — оформленный винительный падеж
- Белгили қаратқич келишиги** — оформленный родительный падеж

Богловчили **богланиш** — союзная связь
Богловчисиз **богланиш** (алоқа) — бессоюзная связь
Богловчисиз **эргашган** **қўшма гап** — бессоюзное сложноподчиненное предложение
Богловчисиз **қўшма гап** — бессоюзное сложное предложение
Богловч **сўз** — союзное слово
Буйруқ **гап** — побудительное предложение — повелительное предложение — восклицательное предложение
Буйруқ-истак **майли** — повелительное наклонение
Буйруқ-хитоб **ундовлари** — императивные междометия
Бурунланиш — назализация
Бурунланган **товуш** — назализованный звук
Бурун **ундошлари** — носовые согласные
Бўёқ — окраска
Бўёқдорлик — окрашенность
Бўлишли-бўлишсизлик **категорияси** — категория положительности и отрицательности
Бўлишли **шакл** — положительная форма
Бўлишсизлик **олмошлари** — отрицательные местоимения
Бўлишсиз **фезл** — отрицательный глагол
Бўлишсиз **шакл** — отрицательная форма
Бўғиз **товуши** — гортанный звук
Бўғиз **ундоши** — гортанный согласный
Бўғин — слог
Бўғин **кўчиривиш** — перенос слова
Бўғинли **ёзув** — слоговое письмо

В

Велярланган **ундош** — веляризованный согласный
Веляр **ундошлар** — велярные согласные
Вергул — запятая
Воситали **келишик** — косвенный падеж
Воситали **объект** — косвенный объект
Воситали **тўлдирувчи** — косвенное дополнение
Воситасиз **тўлдирувчи** — прямое дополнение
Восита **тил** — язык-посредник

Г

Гап — предложение
Гап **булаклари** — члены предложения
Гап **булакларининг тартиби** — порядок членов предложения
Ганнинг **актуал бўлишиши** — актуальное членение предложения
Ганнинг **вазифалари** — функции предложения
Ганнинг **грамматик (синтактик)** **тузилиши** — грамматическая (синтаксическая) структура предложения
Ганнинг **нутқий алоқа** **булаклари** — коммуникативные члены предложения
Ганнинг **нутқий алоқа** **вазифаси** — коммуникативная функция предложения
Ганнинг **нутқий алоқа** **тузилиши** — коммуникативная структура предложения
Ганнинг **семантик** **тузилиши** — семантическая структура предложения
Ганнинг **эстетик** **вазифаси** — эстетическая функция предложения
Гап **турлари** — типы предложения
Глоттогоник **жараён** — глоттогонический процесс
Грамматик **алоқа** — грамматическая связь
Грамматик **антонимия** — грамматическая антонимия
Грамматик **категориялар** — грамматические категории
Грамматик **кесим** — грамматическое сказуемое
Грамматик **маъно** — грамматическое значение
Грамматик **омонимия** — грамматическая омонимия
Грамматик **синонимия** — грамматическая синонимия
Грамматик **сон** — грамматическое число
Грамматик **услужият** — грамматическая стилистика
Грамматик **шакл** — грамматическая форма
Грамматик **эга** — грамматическое подлежащее
Грамматик **қурилиш** — грамматический строй
Гумон **олмошлари** — неопределенные местоимения
Гумон **юкламаси** — неопределенная частица

Д

- Даража категорияси — категория степени (степени сравнения)
Даражали оппозиция — градуальная оппозиция
Дарак гап — повествовательное предложение
Денотатив маъно — денотативное значение
Дескриптив лингвистика — дескриптивная лингвистика
Диакритик белги — диакритический знак
Диалектал лугат — диалектный словарь
Диалектологик атлас — диалектологический атлас
Диалектологик харита — диалектологическая карта
Динамик урғу — динамическое ударение (силовое ударение)
Дистант ассимиляция — дистантная ассимиляция
Дистант диссимиляция — дистантная диссимиляция
Дистант ҳолат — дистантное положение
Дистрибутив метод — дистрибутивный метод
Диффуз товушлар — диффузные звуки
Дона сон — штучные числительные

Е

- Етакчи феъл — главный глагол, основной глагол

Ё

- Езма нутқ — письменная речь
Ёзув — письмо
Ёйиқ гап — распространенное предложение
Ёйиқ бўлак — распространенный член (предложения)
Елашган унлилар — йотированные гласные
Ёндош ассимиляция — контактная ассимиляция
Ёндош диссимиляция — контактная диссимиляция
Ёндош ҳолат — контактное положение

Ен ундош — боковой (латеральный) согласный

Епилган бўғин — прикрытый слог
Епилмаган бўғин — неприкрытый слог

Епиқ бўғин — закрытый слог
Епиқ унли — закрытый гласный
Ердамчи сўзлар — служебные слова
Ердамчи феъллар — вспомогательные глаголы

Ж

- Жамловчи от — собирательное существительное
Жамловчи сон — собирательное числительное
Жаранглилик — звонкость
Жарангли ундошлар — звонкие согласные
Жарангсизлик — глухость
Жарангсиз ундошлар — глухие согласные
«ж»лаш — джекание
Жонлантириш — олицетворение
Жопли тил — живой язык
Жуфт сон — парное числительное
Жуфт сўз — парное слово
Жуфт ундошлар — парные согласные
Жўналиш келишиги — направлятельный падеж

З

- Замон категорияси — категория времени
Зидлов боғловчилари — противительные союзы

И

- Ибора — выражение, фразеологическая единица
Идеографик ёзув — идеографическое письмо
Идеографик синонимлар — идеографические синонимы
Идиоматик иборалар — идиоматические выражения
Иероглифик ёзув — иероглифическое письмо
Ижро майли — изъявительное наклонение

Ижрочи маъноси — агентивное значение
Ижтимоий диалект — социальный диалект
Изофа — изафет
Изофали бирикма — изафетное сочетание
Изоҳли лугат — толковый словарь
Изоҳловчи — приложение
Изил аффикслар — регулярные аффиксы
Иккиламчи чўзиқлик — вторичная долгота
Иккиламчи — удвоение
Икки нуқта — двоегочие
Иккинчи даражали бўлақлар — второстепенные члены предложения
Иккинчи даражали урғу — второстепенное ударение
Иккинчи шахс — второе лицо
Икки таркибли гап — двусоставное предложение
Икки тиллилик (зуллисонайиллик) — двуязычие
Икки тилли лугат — двуязычный словарь
Илмий грамматика — научная грамматика
Илмий услуб — научный стиль
Имло — орфография, правописание
Имловий таҳлил — орфографический анализ
Имло лугати — орфографический словарь
Имлонинг анъанавий принципи — традиционный принцип орфографии
Имлонинг морфологик принципи — морфологический принцип орфографии
Имлонинг тарихий принципи — исторический принцип орфографии
Имлонинг фонематик принципи — фонематический принцип орфографии
Имлонинг фонетик принципи — фонетический принцип орфографии
Име-ишора тили — язык жестов
Инкор — отрицание
Инкор боғловчилари — отрицательные союзы
Инкор сўзлар — отрицательные слова
Инкор шакли — отрицательная форма
Интеллектуал гап — интеллектуальное предложение
Интеллектуал нутқ — интеллектуальная речь
Интенсив шакл — интенсивная форма

Интервокал ундош — интервокальный согласный
Интернационал лексика — интернациональная лексика
Инфинитив ўрам — инфинитивный оборот
Ифода — высказывание, выражение
Ифода жиҳати — план выражения
Ифодаланувчи — обозначаемое
Ифодаловчи (ифода шакли) — обозначающее, форма выражения
Ички нутқ — внутренняя речь
Иш-хужжат лексикаси — деловая лексика

Й

Йиғиқ гап — нераспространенное предложение
«Й»-лаш — йеканье

К

Калькалаш — калькирование
Каммаҳсул аффикслар — малопродуктивные аффиксы
Касб-ҳунар лексикаси — профессиональная лексика
Категориал маъно — категориальное значение
Категориал шакл — категориальная форма
Катта ҳарф — прописная буква
Келаси замон — будущее время
Келаси замон гумон феъли — глагол неопределенного будущего времени
Келишиқ — падеж
Келишиқ категорияси — категория падежа
Келишикли бошқарув — падежное управление
Келишикли тузилама — падежная конструкция
Кенг унли — широкий гласный
Кесим — сказуемое
Кесим гуруҳи — группа сказуемого
Кесимсиз гап — безсказуемое предложение
Кесим таркиби — состав сказуемого
Кесим эргаш гап — придаточное предложение сказуемого
Киноя — ирония
Киритма гап — вставное предложение

Киризма сўз — вставное слово
 Киризма сўз бирикмаси — вставное словосочетание
 Киризма тузилма — вставная конструкция
 Кириш бирикма — вводящее словосочетание
 Кириш гап — вводящее предложение
 Кириш сўз — вводящее слово
 Кириш тузилма — вводящая конструкция
 Китобий лексика — книжная лексика
 Кичик ҳарф — маленькая буква
 Кичрайтириш формаси — уменьшительная форма
 Қишиллик олмошлари — личные местоимения
 Коммуникатив бирлик — коммуникативная единица
 Компонентли таҳлил — компонентный анализ
 Коннотатив маъно — коннотативное значение
 Контраст дистрибуция — контрастная дистрибуция
 Кундалик лексика — бытовая лексика
 Кучайтирма шакл — интенсивная форма
 Кучайтирув ва таъкид юклагмалари — восклицательные частицы (вербальные частицы)
 Кучли позиция — сильная позиция
 Кучсиз позиция — слабая позиция
 Қўмакчилар — послелог
 Қўмакчили алоқа — послеложная связь
 Қўмакчили бирикма — послеложное словосочетание
 Қўмакчили бошқарув — послеложное управление
 Қўмакчили тузилма — послеложная конструкция
 Қўмакчи феъл — вспомогательный глагол
 Қўпайтма сон — мультипликативное числительное
 Қўллик сон (қўллик) — множественное число
 Қўп маънолик — многозначность, полисемия
 Қўп нуқта — многоточие
 Қўрсатиш олмоши — указательное местоимение
 Қўрсаткич — показатель
 Қўгарилувчи дифтонглар — восходящие дифтонги
 Қўчим — троп

Қўчириш — перепос
 Қўчирма гап — прямая речь
 Қўчирма гапли тузилма — конструкция с прямой речью
 Қўчма маъно — переносное значение
 Қўчма урғу — переносное ударение

Л

Лал-лаб ундошлари — губно-губные согласные
 Лабланган унлилар — огубленные гласные, лабиализованные гласные
 Лабланиш — огубление, лабиализация
 Лабланмаган унлилар — нелабиализованные гласные
 Лаб-тиш ундошлари — губно-зубные согласные
 Лаб товушлари — губные звуки
 Лаб ундошлари — губные согласные
 Лаб унлилари — губные гласные
 Лаҳжа — наречие II
 Лексик антонимия — лексическая антонимия
 Лексик антонимлар — лексические антонимы
 Лексик бирикма — лексическая единица
 Лексик-грамматик категория — лексико-грамматическая категория
 Лексик-грамматик маъно — лексико-грамматическое значение
 Лексик калька — лексическая калька
 Лексик маъно — лексическое значение
 Лексик маъно турлари — типы лексических значений
 Лексик метёр — лексическая норма
 Лексикологик таҳлил — лексикологический анализ
 Лексик омонимия — лексическая омонимия
 Лексик омонимлар — лексические омонимы
 Лексик синонимия — лексическая синонимия
 Лексик синонимлар — лексические синонимы
 Лексик услубият — лексическая стилистика
 Лексик сўз — лексическое слово
 Лингвистик анализ — лингвистический анализ

Лингвистик география — лингвистическая география
 Лингвистик иқтисод — лингвистическая экономика
 Лингвистик луғат — лингвистический словарь
 Лингвистик тажриба — лингвистический эксперимент
 Лингвистик таҳлил — лингвистический анализ
 Лингвистик универсалиялар — лингвистические универсалии
 Лингвистик харита — лингвистическая карта
 Лингвистик хариталаштириш — лингвистическое картографирование
 Луғавий бирлик — лексическая единица
 Луғавий калъка — лексическая калъка
 Луғавий маъно — лексическое значение
 Луғат — словарь, лексика
 Луғат мақоласи — словарная статья
 Луғатчилик — лексикография

М

Маъхум от — отвлеченное существительное
 Мажоз — аллегория
 Мажхул нисбат — страдательный залог
 Мажхул тузилма — страдательная конструкция
 Мажхул феъл — страдательный глагол
 Мазмун жиҳати — план содержания
 Майл категорияси — категория наклонения
 Мактаб грамматикаси — школьная грамматика
 Мактаб луғати — школьный словарь
 Мантикий кесим — логическое сказуемое
 Мантикий субъект — логический субъект
 Мантикий ургу — логическое ударение
 Мантикий эга — логическое подлежащее
 Матал — поговорка
 Математик лингвистика — математическая лингвистика
 Материал маъно — материальное значение

Матн — текст
 Матний маъно — контекстуальное значение
 Матний синонимлар — контекстуальные синонимы
 Махсус лексика — специальная лексика
 Махсус луғат — специальный словарь
 Махфий тил — тайный язык
 Машина таржимаси — машинный перевод
 Маъно кенгайтиши — расширение значения
 Маъно назиклиги — оттенок значения
 Маъно тарайиши — сужение значения
 Мақол — пословица
 Мақсад майли — желательное наклонение
 Мақсад равиши — наречие цели
 Мақсад эргаш гап — придаточное предложение цели
 Мақсад ҳоли — обстоятельство цели
 Маҳаллий диалект — территориальный диалект
 Миллатлараро алоқа тили — язык межнационального общения
 Миллий тил — национальный язык
 Миқдор-даража равиши — наречие меры и степени
 Миқдор-даража эргаш гап (ўлчов-даража эргаш гап) — придаточное предложение меры и степени
 Миқдор-даража ҳоли — обстоятельство меры и степени
 Миқдорий ургу — количественное ударение
 Миқдор сонлар — количественные числительные
 Модаллик — модальность
 Модаллик категорияси — категория модальности
 Модал маъно — модальное значение
 Модал сўз — модальное слово
 Модал шакл — модальная форма
 Моддий маъно — вещественное значение, материальное значение
 Моделлаштириш — моделирование
 Морфеманинг варианты — вариант морфемы
 Морфем луғат — морфемный словарь
 Морфем таҳлил — морфемный анализ
 Морфологик бирлик — морфологическая единица
 Морфологик категория — морфологическая категория

Морфологик меъёр — морфологическая норма
 Морфологик сўз — морфологическое слово
 Морфологик таҳлил — морфологический анализ
 Морфологик қайта бўлиниш — морфологическое переразложение
 Мослашув алоқаси — согласование
 Муаллиф гапи — авторская речь
 Муваққат маъно — окказиональное значение
 Мультипликатив сон — мультипликативное числительное
 Мураккаб бўлак — сложный член (предложения)
 Мураккаб гап — сложное предложение
 Мураккаб кесим — сложное сказуемое
 Мураккаб синтактик бутунлик — сложное синтаксическое целое
 Мураккаб сон — сложное числительное
 Мураккаб сўз бирикмаси — сложное словосочетание
 Муסיқий ургу — музыкальное ударение
 Муस्ताқил маъноли сўзлар — полнозначные слова
 Муस्ताқил маъносиз сўзлар — неполнозначные слова
 Муस्ताқил сўзлар — знаменательные слова
 Муस्ताқил сўз туркумлари — самостоятельные (знаменательные) части речи
 Муस्ताқил бўлмаган сўз туркумлари — несамостоятельные части речи
 Мутлақ замон — абсолютное время
 Мутлақ инкор — абсолютное отрицание
 Мутлақ синонимлар — абсолютные синонимы
 Муқобил бирлик — вариант, эквивалент

Н

Натижа эргаш гап — придаточное предложение следствия
 Натуралистик оқим — натуралистическое направление
 Нисбат категорияси — категория залога

Нисбий замон шакли — относительное время
 Нисбий сифат — относительное прилагательное
 Нисбий сўз — соотносительное слово
 Ноизчил аффикслар — нерегулярные аффиксы
 Нокаатегориал форма — некатегориальная форма
 Нолиясоний омиллар — экстралингвистические факторы
 Ноль кўрсаткичли аффикс — нулевой аффикс
 Ноль кўрсаткичли боғлама — нулевая связка
 Ноль кўрсаткичли морфема — нулевая морфема
 Ноль кўрсаткичли шакл — нулевая форма
 Номлаш вазифаси — номинативная функция
 Номлаш — номинация
 Номловчи бирликлар — номинативные единицы
 Номловчи гаплар — номинативные предложения
 Номловчи маъно — номинативное значение
 Норматив грамматика — нормативная грамматика
 Нофаол путқ аъзолари — пассивные органы речи
 Нофаол тузилма — пассивная конструкция
 Нутқ — речь
 Нутқ аппарати — речевой аппарат
 Нутқ аъзолари — органы речи
 Нутқ бирлиги — единица речи
 Нутқий алоқа бирлиги — коммуникативная единица
 Нутқий алоқа вазифаси — коммуникативная функция
 Нутқий матн — контекст
 Нутқ интенсивлиги — интенсивность речи
 Нутқ маданияти — культура речи
 Нутқнинг фонетик бирликлари — фонетические единицы речи
 Нутқнинг фонетик бўлиниши — фонетическое членение речи
 Нутқ органлари — органы речи
 Нутқ оҳанги — мелодика речи
 Нутқ ритми — ритм речи
 Нутқ суръати — темп речи
 Нутқ такти — речевой такт
 Нутқ тембри — тембр речи
 Нутқ товушлари — звуки речи

Нутқ услублари — стили речи
Нутқ феъллари — глаголы речи
Нутқ фигураси — фигура речи
Нутқ шакллари — формы речи
Нуқта — точка
Нуқтали вергул — точка с запятой

О

Образга тақлид сўзлар — образо-
подражательные слова
Объектли муносабат — объектное
отношение
Объектли феъл — объектный глагол,
переходный глагол
Объектсиз феъл — безобъектный гла-
гол, непереходный глагол
Овоз — голос
Одатдаги тартиб — обычный порядок
Оддий сўзлашув — просторечие
Оддий сўзлашув лексикаси — про-
сторечная лексика
Озайтирма даража — уменьшитель-
ная степень
Окказионализм — окказионализм
Окказионал маъно — окказиональ-
ное значение
«О»-лаш — оканье
Олд жойлашув — препозиция
Олд қатор унлилари — гласные пе-
реднего ряда
Олд қўшимча — префикс
Олима сўз — заимствованное слово
Олмош — местоимение
Олмошлашиш — прономиниализация
Омографлар — омографы
Омоморфсmalar — омоморфемы
Омонимлар — омонимы
Омофонлар — омофоны
Оморформалар — омоформы
Она тили — родной язык
Ортиқчалик — плеоназм
Орттирма даража — превосходная
степень
Орттирма нисбат — побудительный
залог
Орфоэпик таҳлил — орфоэпический
анализ
Орқа танглай ундошлари — задне-
небные согласные
Орқа қатор ундошлари — задне-
язычные согласные
Орқа қатор унлилари — гласные
заднего ряда
От — имя существительное
От бошқаруви — именное управление
От-кесим — именное сказуемое

От кўмакчилар — служебные имена
Отлар — имена
Отлашиш — субстантивация
Отнинг функционал шакллари —
функциональные формы имени
От сўз бирикmalари — именные сло-
восочетания
Очиқ бўғин — открытый слог
Очиқ ифодали тузилма — эксплицит-
ная конструкция
Очиқ унли — открытый гласный
Оғзаки нутқ — устная речь

П

Пайт равиши — наречие времени
Пайт эргаш гап — придаточное пред-
ложение времени
Пайт ҳоли — обстоятельство време-
ни
Палатал товуш — палатальный звук
Парадигматик муносабат — пара-
дигматическое отношение
Парадигматик қатор — парадигма-
тический ряд
Паронимлар — паронимы
Партитив маъно — партитивное зна-
чение
Пасажовчи дифтонг — нисходящий
дифтонг
Пассив нутқ аъзолари — пассивные
органы речи
Перцептив вазифа — перцептивная
функция
Пиктографик ёзув — пиктографиче-
ское письмо
Полисинтетик тиллар — полисинте-
тические языки
Политоник урғу — политоническое
ударение
Портлаш — взрыв
Портловчи ундош — взрывной сог-
ласный
Поэтик лексика — поэтическая лек-
сика
Предикатив алоқа — предикативная
связь
Предикатив бирикма — предикатив-
ное сочетание
Предикативлик — предикативность
Предикатив муносабат — предика-
тивное отношение
Прогрессив ассимиляция — прогрес-
сивная ассимиляция
Профессионал лексика — професси-
ональная лексика

Публицистик услуб — публицистический стиль
Пунктуацион таҳлил — пунктуационный разбор

Р

Равиш — наречие
Равишдош — деепричастие
Равишдош ўрам — деепричастный оборот
Равишлашиш — адвербиализация
Равиш сўз бирикмалари — наречные словосочетания
Равиш эргаш гап — придаточное предложение образа действия
Расмий-иш услуби — официально-деловой стиль
Регрессив ассимиляция — регрессивная ассимиляция
Редукцияланган унли — редуцированный гласный
Релятив муносабат — релятивное отношение
Риторик сўроқ — риторический вопрос
Риторик сўроқ гап — риторическое вопросительное предложение
Род (жинс) категорияси — категория рода

С

Сабаб боғловчилари — причинные союзы
Сабаб равиши — наречие причины
Сабаб эргаш гап — придаточное предложение причины
Сабаб ҳоли — обстоятельство причины
Санаш интонацияси — интонация перечисления
Саноқ сон — счетное числительное
Сегмент фонема — сегментная фонема
Сегмент фонология — сегментная фонология
Семантик калька — семантическая калька
Семантик майдон — семантическое поле
Семантик сўз — семантическое слово
Семаснологик таҳлил — семаснологический анализ

Сермаҳсул аффикслар — продуктивные аффиксы
Сигнификатив вазифа — сигнификативная функция
Силлабик ёзув — силлабическое письмо
Синонимик қатор — синонимический ряд
Синонимлар — синонимы
Синонимлар лугати — словарь синонимов
Синоним тузилмалар — синонимические конструкции
Синтагматик грамматика — синтагматическая грамматика
Синтагматик муносабат — синтагматическое отношение
Синтактик алоқа — синтаксическая связь
Синтактик бирлик — синтаксическая единица
Синтактик боғли сўз бирикмаси — синтаксически несвободное словосочетание
Синтактик категория — синтаксическая категория
Синтактик муносабат — синтаксическое отношение
Синтактик метър — синтаксическая норма
Синтактик синонимия — синтаксическая синонимия
Синтактик синонимлар — синтаксические синонимы
Синтактик таҳлил — синтаксический разбор
Синтактик тузилма — синтаксическая конструкция
Синтактик эркин сўз бирикмаси — синтаксически свободное словосочетание
Синтактик қайта бўлиниш — синтаксическое переразложение
Синтетик тиллар — синтетические языки
Синтетик усул — синтетический способ
Синтетик шакл — синтетическая форма
Синтетик қурилиш — синтетический строй
Сирғалувчи ундонлар — щелевые, проточные согласные
Сифат — имя прилагательное
Сифатдош — причастие
Сифатдош ўрам — причастный оборот

Сифатлашиш — адъективация
 Содда аффикс — простой аффикс
 Содда бўлак — простой член (предложения)
 Содда гап — простое предложение
 Содда кесим — простое сказуемое
 Соддалашиш — опрощение
 Содда от-кесим — простое именное сказуемое
 Содда сон — простое числительное
 Содда сўз — простое слово
 Содда сўз бирикмаси — простое словосочетание
 Содда тўлдирувчи — простое дополнение
 Содда феъл-кесим — простое глагольное сказуемое
 Содда ҳол — простое обстоятельство
 Сон — имя числительное
 Сон категорияси — категория числа
 Сонор ундош — сонорный согласный
 Соф боғлама — отвлеченная связка (чистая связка)
 Сохта этимология — ложная этимология
 Структурал лингвистика — структуральная лингвистика
 Субъектив баҳо шакли — форма субъективной оценки
 Сунъий тил — искусственный язык
 Суперсегмент фонема — суперсегментная фонема
 Суперсегмент фонология — суперсегментная фонология
 Сўз — слово
 Сўз бирикмаси — словосочетание
 Сўз-гап — слово-предложение
 Сўз кўчприш — перенос слова
 Сўзларнинг турғун бирикмаси — устойчивое словосочетание
 Сўзларнинг эркин боғланмаси — свободное сочетание слов
 Сўзлашув нутқи — разговорная речь
 Сўзлашув нутқи лексикаси — лексика разговорной речи
 Сўзлашув услуби — разговорный стиль
 Сўзлик — словарь
 Сўзловчи — говорящий
 Сўзнинг вазифалари — функции слова
 Сўзнинг валентлиги — валентность слова
 Сўзнинг вариантлари — варианты слова
 Сўзнинг грамматик шакли — грамматическая форма слова

Сўзнинг ички томони — внутренняя сторона слова
 Сўзнинг ички шакли — внутренняя форма слова
 Сўзнинг коммуникатив вазифаси — коммуникативная функция слова
 Сўзнинг материал томони — материальная сторона слова
 Сўзнинг материал қисми — материальная часть слова
 Сўзнинг маъноси — значение слова
 Сўзнинг морфем тузилиши — морфемная структура слова
 Сўзнинг морфологик тузилиши — морфологическая структура слова
 Сўзнинг номлаш вазифаси — номинативная функция слова
 Сўзнинг семантик тузилиши — семантическая структура слова
 Сўзнинг сўз ясашиш тузилиши — словообразовательная структура слова
 Сўзнинг ташқи томони — внешняя сторона слова
 Сўзнинг ташқи шакли — внешняя форма слова
 Сўзнинг тузилиши — структура слова
 Сўзнинг фонетик тузилиши — фонетическая структура слова
 Сўзнинг шаклий қисми — формальная часть слова
 Сўзнинг эстетик вазифаси — эстетическая функция слова
 Сўз таркиби — состав слова
 Сўз тартиби — порядок слов
 Сўз туркумлари — части речи
 Сўз ургуси — словесное ударение
 Сўзнакъл — словоформа
 Сўз шакли — форма слова, словоформа
 Сўз ясашиш асоси — словообразовательная основа
 Сўз ясашиш асосланиши — словообразовательная мотивация
 Сўз ясашиши — словообразование
 Сўз ясашиш лугати — словообразовательный словарь
 Сўз ясашиш маъноси — словообразовательное значение
 Сўз ясашиш модели — словообразовательная модель
 Сўз ясашиш меъёри — словообразовательная норма
 Сўз ясашиш таҳлили — словообразовательный анализ
 Сўз ясашиш типи — словообразовательный тип

Сўз ясаш усули — способ словооб-
 разования
 Сўз ясовчи аффикс — словообразо-
 вательный аффикс
 Сўз ясовчи формант — словообра-
 зовательный формант
 Сўз ўзгариши — словоизменение
 Сўз ўзгартувчи аффикс — словоиз-
 менительный аффикс
 Сўз ўйини — игра слов
 Сўз қўшиш — словосложение
 Сўнг жойлашув — постпозиция
 Сўнг қўшимча — суффикс (постфикс)
 Сўроқ — вопрос
 Сўроқ белгиси — вопросительный
 знак
 Сўроқ гап — вопросительное предло-
 жение
 Сўроқ интонацияси — вопроситель-
 ная интонация
 Сўроқ олмошлари — вопроситель-
 ные местоимения
 Сўроқ юкламалари — вопроситель-
 ные частицы

Т

Табиий тил — естественный язык
 Тавсифий грамматика — описатель-
 ная грамматика
 Тавсифий диалектология — описа-
 тельная диалектология
 Тавсифий лексикология — описатель-
 ная лексикология
 Тавсифий лингвистика — описатель-
 ная лингвистика
 Тавсифий фонетика — описательная
 фонетика
 Такрор — повтор
 Такрорий сўз — повторное слово
 Такрорланувчи боғловчилар — пов-
 торяющиеся союзы
 Такт ургуси — тактовое ударение
 Талаффуз — произношение
 Талаффуз лугати — орфоэпический
 словарь
 Талаффуз меъёри — произноситель-
 ная норма
 Танглай-тиш ундошлари — небно-зуб-
 ные согласные
 Танглай товуши — небный звук (па-
 латальный звук)
 Танлама сўроқ гап — альтернатив-
 ное вопросительное предложение
 Таржима лугати — переводный сло-
 варь
 Тарз равиши — наречие образа дей-
 ствия

Тарз ҳоли — обстоятельство образа
 действия
 Тарихий грамматика — исторический
 грамматика
 Тарихий диалектология — историче-
 ская диалектология
 Тарихий лексикология — историче-
 ская лексикология
 Тарихий лугат — исторический сло-
 варь
 Тарихий сўз — историзм
 Тарихий фонетика — историческая
 фонетика
 Тартиб — порядок
 Тартиб сонлар — порядковые числи-
 тельные
 Тасвирий сўз — изобразительное
 слово
 Тасвирий шакл — описательная
 форма
 Ташқи нутқ — внешняя речь
 Ташқи омиллар — внешние факторы
 Тақдир сўз — подражательное слово
 Тақсим сонлар — разделительные
 числительные
 Таҳлил — анализ
 Тенг алоқа — сочинительная связь
 Тенг алоқали тузилма — сочинитель-
 ная конструкция
 Тенг боғловчилар — сочинительные
 союзы
 Тенглишиш — сочинение
 Терминологик лексика — терминологи-
 ческая лексика
 Терминологик лугат — терминологи-
 ческий словарь
 Терс (тескари) лугат — обратный
 словарь
 Тескари тартиб — инверсия
 Тил — язык
 Тил бирлиги — единица языка
 Тилларнинг генеалогик таснифи —
 генеалогическая классификация
 языков
 Тилларнинг морфологик таснифи —
 морфологическая (типологичес-
 кая) классификация языков
 Тилларнинг типологик таснифи — ти-
 пологическая классификация язы-
 ков
 Тилларнинг чатишуви — скрещивание
 языков
 Тилларнинг шажаравий таснифи —
 генеалогическая классификация
 языков
 Тилларнинг қариндошлиги — родст-
 во языков
 Тиллар оиласи — семья языков

- Тилнинг вазифалари — функции языка
- Тилнинг луғат таркиби — словарный состав языка
- Тилнинг нутқий алоқа вазифаси — коммуникативная функция языка
- Тилнинг тадрижий тараққиёти — эволюция языка
- Тилнинг таъсир этиш вазифаси — функция воздействия языка
- Тилнинг фикр алмашув вазифаси — функция общения языка
- Тилнинг эстетик вазифаси — эстетическая функция языка
- Тил олди ундошлари — переднеязычные согласные
- Тил олди унлилари — переднеязычные гласные
- Тил орқа ундошлари — заднеязычные согласные
- Тил орқа унлилари — гласные заднего ряда
- Тил сатҳлари — ярусы языка
- Тил тараққиётининг ички қонуллари — внутренние законы развития языка
- Тил ундошлари — язычные согласные
- Тил услублари — стили языка
- Тил шохобчаси — ветвь языковая
- Тилшунослик — языкознание
- Тилшуносликка кириш — введение в языкознание
- Тил ўрта ундоши — среднеязычный согласный
- Тиниш белгилари — знаки препинания
- Титроқ ундош — дрожащий согласный
- Тобе алоқа — подчинительная связь
- Тобе алоқали тузилма — подчинительная конструкция
- Тобе бўлак — подчиненный член
- Тобе гап — зависимое предложение
- Тобедош алоқа — взаимное подчинение
- Тобеланиш — подчинение
- Тобелик — подчинение, подчиненное положение
- Тобе сўз — подчиненное слово
- Тобе қисм — подчиненный компонент
- Товуш — звук
- Товушга тақлид назарияси — теория звукоподражания
- Товушга тақлид сўз — звукоподражательное слово
- Товуш кучи — сила звука
- Товушларнинг алмашинуви — чередование звуков
- Товушларнинг комбинатор ўзгариши — комбинаторное изменение звуков
- Товушларнинг миқдор ўзгариши — количественное изменение звуков
- Товушларнинг позиция ўзгариши — позиционное изменение звуков
- Товушларнинг сифатий ўзгариши — качественное изменение звуков
- Товушларнинг спонтан ўзгариши — спонтанное изменение звуков
- Товуш баландлиги — высота звука
- Товуш пайчалари — голосовые связки
- Товуш тембри — тембр звука
- Товуш тили — звуковой язык
- Товуш тушиши — выпадение звуков
- Товуш чўзиқлиги — длительность звука
- Товуш ўзгариши — изменение звука
- Товуш қобиги — звуковая оболочка
- Товуш қонуллари — звуковые законы
- Тор унли — узкий гласный
- Туб асос — непроемная основа
- Туб сўз — непроемное слово
- Тузилиш — структура
- Тузилма — конструкция
- Турдош от — нарицательное имя существительное, имя нарицательное
- Турланиш — склонение
- Турловчи аффикслар — аффиксы склонения
- Турғун сўз бирикмаси — устойчивое словосочетание
- Турғун урғу — постоянное ударение, неподвижное ударение, устойчивое фиксированное ударение
- Туслаиш — спряжение
- Тусланишли феъл — личный глагол
- Тусланишсиз феъл — неличный глагол
- Тусловчи аффикслар — аффиксы спряжения
- Тушум келишиги — винительный падеж
- Тўлдирувчи — дополнение
- Тўлдирувчи эргаш гап — придаточное предложение дополнения

Тўлиқ ассимиляция — полная ассимиляция
 Тўлиқ гап — полное предложение
 Тўлиқсиз ассимиляция — неполная ассимиляция
 Тўлиқсиз гап — неполное предложение
 Тўлиқсиз феъл — недостаточный глагол
 Тўсиқсизлик ҳоли — обстоятельство уступительное
 Тўсиқсиз эргаш гап — уступительное придаточное предложение
 Тўхтам — пауза
 Тўғри маъно — прямое значение
 Тўғри тартиб — прямой порядок

У

Увуляр ундош — увулярный согласный
 Узуал маъно — узуальное значение
 Умум замон (умумий замон) — общее время
 Умумий категориал маъно — общее категориальное значение
 Умумий лугатлар — общие словари
 Умумий сема — архисема
 Умумий тилшунослик — общее языкознание
 Умумий фонетика — общая фонетика
 Умумлаштирувчи бўлак — обобщающий член
 Умумлаштирувчи сўз — обобщающее слово
 Ундалма — обращение
 Ундаш гап — вокативное предложение
 Ундов — междометие
 Ундов белгиси — восклицательный знак
 Ундов гап — побудительное предложение
 Ундовлар назарияси — теория междометий
 Ундошларнинг жаранглилашуви — озвончение согласных
 Ундошларнинг жарангсизлашуви — оглушение согласных
 Ундошларнинг қаттиқлиги — твердость согласных
 Ундошлар тизими — система согласных
 Ундош товуш — согласный звук

Унлилараро ундош — интервокальный согласный
 Унлилар гармонияси — гармония гласных
 Унлилар тизими — система гласных
 Унли товуш — гласный звук
 Ун пайчалари — голосовые связки
 Ургу — ударение
 Ургули унли — ударный (ударяемый) гласный
 Ургулисиз бўгин — неударяемый слог
 Ургусиз унлилар — безударные гласные
 Услуб — стиль
 Услубий белги — стилистический признак
 Услубий бўёқ — стилистическая окраска
 Услубий меъёр — стилистическая норма
 Услубий синонимлар — стилистические синонимы
 Услубий таҳлил — стилистический анализ
 Услубият — стилистика
 Услублараро лексика — межстилевая лексика
 Услубшунослик — стилистика
 Учинчи шахс — третье лицо
 Уюшиқ синкловчилар — однородные определения
 Уюшиқ бўлақлар — однородные члены
 Уюшиқ кесимлар — однородные сказуемые
 Уюшиқ тўлдирувчилар — однородные дополнения
 Уюшиқ эгалар — однородные подлежащие
 Уюшиқ ҳоллар — однородные обстоятельства

Ф

Фазали феъл — фазовый глагол
 Фамильяр лексика — фамильярная лексика
 Фаол лугат — активный словарь
 Фаол нутқ аъзолари — активные органы речи
 Фаол тузилма — активная конструкция
 Фарингал ундош — фарингальный согласный

- Фарқлаш вазифаси — дифференциальная функция
- Фарқловчи сема — дифференциальная сема
- Феъл — глагол
- Феъл бошқарувн — глагольное управление
- Феъл замои — время глагола
- Феъл-кесим — глагольное сказуемое
- Феъл кўмакчилар — отглагольные послелоги
- Феъл майли — наклонение глагола
- Феълнинг биргалик шакли — взаимная форма глагола
- Феълнинг от шакли — именная форма глагола
- Феълнинг тусланишли шакли — личная форма глагола
- Феълнинг тусланишсиз шакли — неличная форма глагола, неспрягаемая форма глагола
- Феълнинг функционал шакллари — функциональные формы глагола
- Феъл нисбати — залог глагола
- Феъл сўз бирикмалари — глагольные словосочетания
- Фигурал маъно — фигуральное значение
- Филологик лугатлар — филологические словари
- Флектив тил — флективный язык
- Фонеманинг варианты — вариант фонемы
- Фонеманинг конститутив белгилари — конститутивные признаки фонемы
- Фонеманинг фарқловчи белгилари — дифференциальные признаки фонемы
- Фонематик транскрипция — фонематическая транскрипция
- Фонема қатори — фонемный ряд
- Фонетик алмашинишлар — фонетические чередования
- Фонетик бирлик — фонетическая единица
- Фонетик воситалар — фонетические средства
- Фонетик меъёр — фонетическая норма
- Фонетик сўз — фонетическое слово
- Фонетик таҳлил — фонетический разбор
- Фонетик транскрипция — фонетическая транскрипция
- Фонетик ўзгаришлар — фонетические изменения
- Фонетик ҳонун — фонетический закон
- Фонографик ёзув — фонографическое письмо
- Фонологик бирлик — фонологическая единица
- Фонологик оппозиция — фонологическая оппозиция
- Фонологик позиция — фонологическая позиция
- Фонологик тизим — фонологическая система
- Фонологик сўз — фонологическое слово
- Формал грамматика — формальная грамматика
- Фраза ургуви — фразовое ударение
- Фразеологик бирлик — фразеологическая единица
- Фразеологик бирикларнинг вариантлари — варианты фразеологических единиц
- Фразеологик бутушлик — фразеологическое единство
- Фразеологик калька — фразеологическая калька
- Фразеологик лугат — фразеологический словарь
- Фразеологик омонимия — фразеологическая омонимия
- Фразеологик омонимлар — фразеологические омонимы
- Фразеологик синонимия — фразеологическая синонимия
- Фразеологик синонимлар — фразеологические синонимы
- Фразеологик таҳлил — фразеологический анализ
- Фразеологик чатишма — фразеологическое скрещение
- Фразеологик хўшилма — фразеологическое сочетание
- Фрикатив ундошлар — фрикативные согласные
- Функционал кўчириш — функциональный перенос
- Функционал семантика — функциональная семантика
- Функционал сўзлар — функциональные слова
- Функционал услублар — функциональные стили
- Функционал услубунослик — функциональная стилистика
- Функционал шакл — функциональная форма

Х

- Халқаро тил — международный язык
Халқ этимологияси — народная этимология
Хат боши — абзац
Хослик шакли — форма принадлежности
Хусусий тилшунослик — частное языкознание

Ч

- Чама сон — приблизительные числительные
Чапла лугат — обратный словарь
Частота — частота
Частотали лугат — частотный словарь
Чегара шакли — форма предела
Чегара ҳоли — обстоятельство предела
Чет сўзлар — иностранные слова
Чизикча — дефис
Чиқиш келишиги — исходный падеж
Чоғиштирма грамматика — сравнительная грамматика
Чоғиштирув боғловчилари — сравнительные союзы
Чуқур тил орқа ундошлари — глубоководнеязычные согласные
Чўзиқ унли — долгий гласный

Ш

- Шакл бутунлиги — цельноформленность
Шакл ясалиши — формобразование
Шакл ясалишининг аналитик усули — аналитический способ формобразования
Шакл ясалишининг синтетик усули — синтетический способ формобразования
Шакл ясовчи аффикс — формообразующий аффикс
Шартли майл — обусловленное наклонение
Шарт майли — условное наклонение
Шарт феъли — условный глагол
Шарт шакли — условная форма
Шарт эргаш гап — условное придаточное предложение

- Шарт юкламалари — условные частицы
Шахси аниқ гап — определению личное предложение
Шахси номаълум гап — неопределенно-личное предложение
Шахси умумлашган гаплар — обобщенно-личное предложение
Шахслантириш — персонификация
Шахсли гап — личное предложение
Шахсли феъл — финитный глагол, личный глагол
Шахс олмошлари — личные местоимения
Шахссиз гап — безличное предложение
Шахссиз феъл — безличный глагол
Шахс-сон категорияси — категория лица и числа
Шева — говор
Шипилдоқ товушлар — шипящие звуки
Шовқин — шум
Шовқинли ундошлар — шумные согласные

Э

- Эга — подлежащее
Эга гуруҳи — группа подлежащего
Эгалик категорияси — категория принадлежности
Эгасиз гап — безподлежащее предложение
Эгаси топилмайдиган гап — безличное предложение
Эга эргаш гап — придаточное предложение подлежащее
Эквипомент оппозиция — экви-полентная оппозиция
Экзотик лексика — экзотическая лексика
Экспериментал фонетика — экспериментальная фонетика
Экспиратор ургу — экспираторное ударение
Экспрессив лексика — экспрессивная лексика
Экспрессивлик — экспрессивность
Экспрессив шакл — экспрессивная форма
Экстралингвистик омиллар — экстралингвистические факторы
Эллиптик гап — эллиптическое предложение

Эмоционал гап — эмоциональное предложение
 Эмоционал-дарак гап — эмоционально-повествовательное предложение
 Эмоционал-интеллектуал гап — эмоционально-интеллектуальное предложение
 Эмоционал лексика — эмоциональная лексика
 Эмоционал нутқ — эмоциональная речь
 Эмоционал-сўроқ гап — эмоционально-вопросительное предложение
 Эмоционал ундов — эмоциональное междометие
 Эмоционал-экспрессив бўёқ — эмоционально-экспрессивной окраска
 Эмфатик урғу — эмфатическое ударение
 Энциклопедик лугат — энциклопедический словарь
 Эпентетик товуш — эпентетический звук
 Эргашган қўшма гап — сложноподчиненное предложение
 Эргаш гап — придаточное предложение
 Эргаш гапли қўшма гап — сложноподчиненное предложение
 Эргаш сўз — подчиненное слово
 Эргаштирувчи боғловчилар — подчинительные союзы
 Эркалаш отлари — ласкательные существительные
 Эркалаш шакли — ласкательная форма
 Эркин маъно — свободное значение
 Эркин сўз бирикмаси — свободное словосочетание
 Эркин урғу — свободное ударение
 Этимологик лугат — этимологический словарь
 Этимологик таҳлил — этимологический анализ

Ю

Юклама — частица
 Юқори кўтарилиш унлилари — гласные верхнего подъёма

Я

Якка боғловчи — одиночный союз
 Якка от — одиночные имена существительные

Ярим мавҳум боғлама — полуотвлеченная связка
 Ясалиш — образование
 Ясама асос — производная основа
 Ясама маъно — производное значение
 Ясама сўз — производное слово
 Ясовчи асос (сўз ясалиш асоси) — производящая основа
 Яширин ифодали тузилма — имплицитная конструкция

Ў

Ўзак тиллар — корневые языки
 Ўзга гапи — чужая речь
 Ўзгармайдиган сўз туркумлари — неизменяемые части речи
 Ўзгарувчи сўз туркумлари — изменяемые части речи
 Ўзиники бўлмаган кўчирма гап — несобственно-прямая речь
 Ўзлашма сўз — заимствованное слово
 Ўзлаштириш — заимствование
 Ўзлаштирма гап — косвенная речь
 Ўзлик нисбати — возвратный залог
 Ўзлик олмоши — возвратное местоимение
 Ўзлик феъл — возвратный глагол
 Ўз сўз — собственное (исконное) слово.
 Ўлик тил — мертвый язык
 Ўлчов сўзлари — нумеративы
 Ўрам — оборот
 Ўрин белгиси шакли — локативная форма
 Ўрин келишиги — местный падеж
 Ўрин равиши — наречие места
 Ўрин эргаш гап — придаточное предложение места
 Ўрин ҳоли — обстоятельство места
 Ўрта кўтарилиш унлилари — гласные среднего подъёма
 Ўрта (ўрта-кенг) унли — средний гласный
 Ўтган замон — прошедшее время
 Ўтган замон феъллари — глаголы прошедшего времени
 Ўтимлилик — переходность
 Ўтимли феъллар — переходные глаголы
 Ўтимсиз феъллар — непереходные глаголы

Ухшатиш шакли — форма сравнения
Ухшатиш эргаш гап — придаточное предложение сравнения
Уқув лугати — учебный словарь

Қ

Қавс — скобки
Қайта бўлиниш — переразложение
Қаратқич келишиги — родительный падеж
Қарашлилик шакли — притяжательная форма
Қариндош тиллар — родственные языки
Қиёсий грамматика — сопоставительная грамматика
Қиёсий даража — сравнительная степень
Қиёсий лексикология — сравнительная лексикология
Қиёсий-тарихий метод — сравнительно-исторический метод
Қиёсий-тарихий тилшунослик — сравнительно-историческое языкознание
Қиёсий фонетика — сравнительная фонетика
Қисқартиш — усечение
Қисқартмалар — аббревиатуры
Қисқартма от — сокращенные существительные
Қисқартма сўзлар — сокращенные слова
Қисқа такрор — частичный повтор
Қисқа унли — узкий гласный
Қоида — правило
Қомусий лугат — энциклопедический словарь
Қуйи кўтарилиш унлилари — гласные нижнего подъема
Қўл нутқи — язык жестов
Қўш бошқарув — двойное управление
Қўшилма — сочетание
Қўшилма сон — аддитивное числительное
Қўшимча дистрибуция — дополнительная дистрибуция
Қўшимча оттенкалар — дополнительные оттенки

Қўш инкор — двойное отрицание
Қўшма аффикс — сложный аффикс
Қўшма гап — сложное предложение
Қўшма кесим — сложное сказуемое
Қўшма сўз — сложное слово
Қўштирноқ — кавычки
Қўш ундош — двойной согласный

Ҳ

Ҳаракат номи — имя действия
Ҳаракат феъллари — глаголы движения
Ҳарф — буква
Ҳарфий ёзув — буквенное письмо
Ҳақоратли сўзлар — грубые слова
Ҳикматли сўзлар — крылатые слова
Ҳозирги замон — настоящее время
Ҳозирги замон феълнинг аналитик шакли — аналитическая форма глагола настоящего времени
Ҳозирги замон феълнинг синтетик шакли — синтетическая форма глагола настоящего времени
Ҳозирги замон феъллари — глаголы настоящего времени
Ҳозирги-келаси замон аниқлик феълли — глаголы настоящего-будущего определенного времени
Ҳозирги-келаси замон гумон феълли — глаголы настоящего-будущего неопределенного времени
Ҳозирги-келаси замон феъли — глаголы настоящего-будущего времени
Ҳоқим бўлак — господствующий член
Ҳоқим сўз — господствующее слово
Ҳоқим қисм — господствующий компонент
Ҳол — обстоятельство
Ҳолат равииш — наречие образа действия
Ҳолат феъллари — глаголы состояния
Ҳосила маъно — производное значение
Ҳурмат шакли — форма уважения
Ҳуснихат — каллиграфия